

BUDAPEST RÉGISÉGEI.

A FŐVÁROS TERÜLETÉN TALÁLT MŰEMLÉKEK É
TÖRTÉNELMI NEVEZETESSÉGŰ HELYEK LEIRÁS

A FŐVÁROSI KÖZGYÜLÉS 1889. ÉVI 506. SZ. HATÁROZATA ALAPJÁN
SZAKFÉRFIAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR

F. B. T. A FŐV. RÉGÉSZETI SZAKBIZOTTMÁNY ELNÖKE.

III.

TARTALOM:

Budapest multja és a királyi várak Ó-Budán. Irta GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.
Aquincumi temetők. 1881—1882. évi följegyzések alapján. Irta HAMPEL JÓZSEF.
Az aquincumi amphitheatrum. Függelékül: Két lakóház. Az 1890. és részben
1891-ki papföldi ásatások. Irta Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.
Aquincumnak római feliratai. Közli FRÖHLICH RÓBERT.

*

Egy melléklettel, három nagy, és több kisebb fametszetű képpel és számos rajzzal.

*

BUDAPEST.

A FŐVÁROS KIADÁSA.

1891.

BUDAPEST MULTJA ÉS A KIRÁLYI VÁRAK
Ó-BUDÁN.

IRTA

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.

Annak daczára, hogy a mostani Budapestet alkotó városrészek multjáról Anonymustól kezdve Salamon Ferenczig sokan és sokat írtak; különösen ez utóbbi «Budapest történetében» az ó- és középkor emlékeit egy nagyszabású műben állítá össze, legújabbán pedig Némethy Lajos, a «Pesti főtemplom történetében» sok érdekes adatot közölt: mégis van akár hány, nemesak a főváros helyi viszonyai, hanem az általános történelem szempontjából is érdekes, sőt fontosnak mondható kérdés, mely megoldatlanul maradt mindeddig, vagy azért mivel nem írtak róla, vagy mivel egyik és másik kérdés körül merőben ellentétes nézetek merültek föl, melyekkel szemben a közvélemény nem tudott megállapodásra jutni.

Különösen a népleírási és helyrajzi állapotok felől, a mint azok a végbe ment erőszakos változások folyamán, mindig úgyszólva újból alakultak meg, nem bírnak megnyugtató tájékozással; és nem is fogunk bírni mindaddig, míg a kérdéseket, melyek tisztázására van még reménység, nem vesszük elő egyenkint, és azokat egész alaposan le nem tárgyaljuk. Ez pedig nehéz — és hozzá tehetjük hálátlan munka. Nehéz azért, mivel fővárosunk lakossága többször változván, a későbben jött nemzedék az előbbinek emlékeiről és hagyományairól nem tudott semmit; minden időszaknak úgyszólván magában álló története van, mely nem volt folytatása az előbbinek, új viszonyok és új emberek állottak elő, és utánuk ismét újak támadtak, és így a történelmi kapocs és folytonosság többször megszakadt. Csak a régi korból reánk maradt néhány okiratban és némely régi író gyér följegyzéseiben találunk elszórva — mintegy véletlenül egy-két adatot, czek fölkeresése és összeállítása pedig fáradságos munkánkba kerül, mint a föld gyomrában, a homályosan pislogó mécs világa mellett kutató bányász munkája néhány szemernyi nemes ércznek — itt a pár szóba foglalható történelmi valószínűségnek megtalálása. És hálátlan e munka azért, mivel vizsgálódásaink közben nagy tévedésekre bukkanunk, melyek az úgynevezett közvéleményben már győ-

keret vertek; elkövezték azokat részben a régi írók, az újabbak pedig átvették, sőt meg is toldották. És a midőn ezeket helyre akarjuk igazítani, a mit pedig tenni kötelességünk, a részünkről téveseknek vallott nézetek szerzőivel kell szembeszállnunk, a munkásságnak ezen neme pedig nem igen számíthat elismerésre.

Mi engem illet, más elismerés után nem is vágyódom, mint hogy azon meggyőződést keltsem az olvasónál, hogy a fölvetett kérdés állása felől alaposan kívántam őt tájékoztatni. Ez oknál fogva saját ítélete alá bocsátom a kútfőket, a melyekből én merítettem; ha ezekből mások mást olvastak ki, és véleményök megokolására az enyimektől eltérő érveket hoznak föl, azt is elmondom, az olvasó így látni fogja, hogy az igazság kinek a részén van. A részben pedig a felelősséget, melylyel tartozom, magamra vállalom, hogy mitsem állítok, mit teljes értékű történelmi bizonyítékkal, vagy biztos adatok természetes egybevetésével nem tudnék igazolni.

Budapest «múltja» már magában is a kérdések egész sorozatát foglalja magában. Egy vagy két vár volt-e Ó-Budán? Úgy az egynek, mint a kettőnek több szószólója van. Azt, hogy hol állott? nem mondotta meg előttem senki. Azután itt van mindjárt Ó-Buda neve: mit értsünk alatta a régi korban? És az a sok különféle elnevezés, mely alatt fővárosunk egyes részei szerepeltek a múltban, mennyi félreértésre és zavarra adott alkalmat! És nem-e ütközött meg rajta a magyar ember, midőn azt olvasta, hogy mind Buda mind Pest neve, de hajdani lakossága is szláv eredetű? Még csak az hiányzik, hogy a József- és Ferenczváros lakóit, kiknek egy része maiglan is tótul beszél, a budinok, neurok vagy antok, a régi szláv törzsök maradványainak jelentsék ki a nagy tudósok! És így történik, hogy midőn az ó-budai királyi várakról írni akarunk, vissza kell nyúlunk azok eredetére, ez pedig egyértelmű a főváros eredetével, és foglalkoznunk kell a főváros részeinek régi ethnographiai állapotával, mely az ország e nemű viszonyaival áll kapcsolatban. Mindkét irányban sokat vétettek a panszláv írók, sok tévedés kapott lábra ezek túlkapásai és a magyarok gondatlansága következtében.

Lássuk először a főváros részeinek régi helyneveit.

Mi Ó-Budát illeti: az Aravisk kelta törzs Acinco nevű fő telepéből, melynek kétségtelen emléke a föliratos köveken és címeken maradt reánk, lett a római Aquincum. Mindkettő nem csak egy várost vagy községet jelent, hanem mint Salamon Ferencz is helyesen mondja, egy-egy város alatt, egész egy megyét vagy megyéket kell értenünk. Az «ager Aquincensis» kiterjedésére nézve megfelelhetett a későbbi Pilis vármegyének, mely Budán tartotta közgyűléseit; hozzá tartozott a mai Fehér vármegyének egy nagy része is, de erről most nem

szólunk. Hampel József és Salamon Ferencz megírták részletesen, mi eddig Aquincum multjára nézve napfényre került, a folyamatban levő ásatások pedig újabb meg újabb adatokat szolgáltatnak az előbbi fölíratok és régészeti leletek már is gazdagnak mondható, és további használatra kész gyűjteményéhez.

Fájdalom! a római korszakot követte időkből ily megbízható forrásokkal nem rendelkezünk. Ezután következik a nagy sötétség, a képtelen föltevések és tévedések egész halmaza. Minél gyarlóbb egy-egy krónikás tudósítása, minél kézzelfoghatóbb a költemény, melylyel a valóban történt, vagy történhetett eseményt a képzelődni szerető középkori, vagy későbbi író azt fölczifrázta, annál nagyobb tere nyílt a találgatásnak s a föltevésnek, melynek semmi történelmi alapja nincsen. Egyik-másik újabbkori író, megczáfolva a régi mondát, saját fictióját és merőben önkényes föltevéseit állítá helyébe, és újabb valótlansággal gyarapítá a történelmet, és bekövetkezett az, hogy «minden valótlanság tiz igazságnak állotta útját».

Ily valótlanságok, — mondjuk inkább tévedések, — csúsztak be fővárosunk történetébe is, különösen a helyneveket és a néprajzi állapotokat illetőleg. Keresnünk kell tehát az eligazodást e zűrzavarban, ki kell fejtenünk a valóság magvát a mendemondák és elmefuttatások hitvány kérgéből. Alkossunk magunknak a múlt időkről, a homályból legalább fővonásaiban kibontakozó vázlatot, mint midőn a holdnak halavány világa végig ömlik a nyugalomba merült tájakra, melyek részleteit sejtethjük inkább mint fölismerjük, de a melyek tagozata főbb csoportokban mégis elég tisztán válik ki a távolban derengő látóhatár színvonalától.

Attila föltünésével Aquincum a nagy hun király nevével jó kapcsolatba. Sidonius Apollinaris Acintust, vagyis Acincumot Attilával együtt, mint akkor még fennállót említi, és pedig közvetlenül ennek halála után 458. év táján. Ez tehát arra vall, hogy Aquincum Attila részéről kárt nem szenvedett. Azontúl Aquincum neve a középkori irodalomban többé nem fordul elő, csak 1200 év multán állította helyre az archaeologia annak emlékét.

De Attila neve, Aquincum, illetőleg Ó-Buda helyén megmaradt máig, és azt hiszem, meg fog maradni míg Ó-Buda áll. Ezt Anonymus, Kézai Simon és Thúróczy Attila, Etele és Ethela városának nevezik. A Nibelung-mondakörben Attilának Eczel, lakhelyének pedig Eczelburg a neve. Ugyancsak a most említett magyar krónikákban olvassuk Eczelburgot, mint «Attila városával» ugyanazonost. Salamon erre azt mondja, hogy «hazai krónikáink a német mondakörből vették a mi városunknak Attilával való atyafiságát», pedig — jegyzé meg előbb — «hogy városunk középkori német nevének legkisebb köze volna a hun királyhoz, az oly valószínűtlen, hogy valótlanságnak fogadja el mindenki (?), a ki

valószínűségi számításra, az új kor tudományának ezen hatalmas eszközére ad valamit» és inkább hajlandó hinni azt, hogy Acincum reminiscentiából készült Aczel- és Eczelburg neve.

E véleménynyel ellenkezőleg én azt állítom, hogy Aczel-, Eczel- vagy Eczilburg csakis Attilától kaphatta nevét. Ezt akár mint igazolt történelmi tény — legalább mint nagy valószínűséget állítom ide; használom «a tudományunk ezen hatalmas eszközét», mely nekem is rendelkezésemre áll.

Nem-e sokkal valószínűbb, hogy a németek a hunoktól, illetőleg a magyaroktól vették a hun királyról szóló mondákat mint megfordítva? A hunokkal öt vagy hat német törzs, ezek közt a hatalmas gót jött az országba és Attila halála után is a dunántúli részeket sokáig tartotta megszállva; az avarok itt találták a gepidákat és a longobardokat; a gepidák legyőzetvén, az avarokkal vegyültek össze. Végre a magyarok idejövetele korában ott voltak a dunántúli német telepek, és a honalapítás kezdetétől fogva elődeink sűrűen érintkeztek a külföldi németekkel is. Írástudó ember pedig nem lévén köztük, nálunk is mint másutt a hagyomány pótolta a történelmet, ezt pedig a hozzájuk legközelebb álló németek jegyezték föl és elvitték a híret szülőföldjökre, úgy mint azt hallották elődeiktől s az Árpádok udvarán.

Azt, hogy Aczel- vagy Eczelburg «Acincóból képződött, nem csak a névnek nagyon is erőltetett átalakítása miatt, de főképen annál fogva nem hihetjük el, mivel a Nibelungok csak a XII. században kezdték «megénekelni» Attilát, Acinco pedig már a VI. század derekán pusztult el végkép: alig képzelhető tehát, hogy az akkor már jelentéktelenné vált város emléke az itt megfordult németek utódainál hat század multán is megmaradt volna. De megmaradt igenis Eczelburg neve, melyet a gótok s a többi németek még Attila korában adtak volt neki, és mely hagyományképen szállott át az utókorra. E hagyomány folytonosságát nem vonhatja kétségbe senki. Anonymus pedig egy századdal előbb írta be Gestáiba Eczilburg nevét, mint a legrégebb Nibelung-monda. Hogyan mondhatjuk tehát, hogy Eczelt- s Eczil- vagy Eczelburgot a németek csempésztek be hozzánk? És van-e arra ok, hogy saját legrégebb krónistáink Anonymus, Kézai és Thúróczy tudósításait, kikről föl kell tennünk, hogy a nemzeti hagyománynak leghívebb őrei voltak, és kiknél Attila, Etele, Ethela és Eczilburg többszörösen előfordul, egyszerűen elvessük, csak is a semmiképen nem igazolt gyanúnál fogva, hogy e mondákat a németek költötték, és ezek révén került a tudósítás a magyar írókhoz? Azt tartom, hogy ilyen gyanúnak vagy föltevésnek alapja nincsen. Itt a pusztá állítás nem használ semmit, ezt be is kell bizonyítani, ez pedig nem történt.

Németországban, Svájcban és Ausztriában körülbelül huszonöt helynév-

nél találjuk az «Eczel» gyökszót: Eczeldorf, Eczelrode, Ezelwang, Ezelkirchen, Eczelberg stb. Eczelburgot csak egyet tudunk, a mienket, melyről most szólunk. Ezeket semmikép nem hozhatjuk Acincóval atyafiságba, sőt még keresztapára sem hívhatjuk föl, mivel mind helyre, mind pedig időre nézve mindezen «Eczel»-ek a hajdani római coloniától nagyon távol estek, és erről e helyek alapítói bizonyosan nem tudtak semmit. De Attiláról igenis tudtak, és azt tartom, hogy akkor térünk a helyes útra, ha Eczelburgot, egy Eczel nevű személytől származtatjuk le; mert maga Salamon is beismeri hogy «mint személynevek az Eczel gyökű német szavak nagy családot képeznek». Tehát egy Eczel nevű ember bírta e burgot — e régi várat; lakott benne hosszabb vagy rövidebb ideig, és ettől kapta az Eczelburg nevet. Kiváló s nagyhírű embernek kellett lennie, kinek neve elválaszthatlanul forrt össze ez ősz teleppel, és ugyane helyen másfélezer éven át megmaradt emléke a mai napig.

Volt-e ily nevű hős, király vagy vezér a gót, osztrogót, gepida, duringi, rugi, herul, longobard és más német törzs élén, kik Attilával vagy az avarokkal jöttek volt ide, és különösen a hazánkbeli közép Dunát, tehát a régi Acincót is tartották megszállva? Ilyent nem ismerünk, ilyenről hallgat a történelem.

Említett régi krónistáink a hun királyt Attilának Etelenek és Ethelának írják. Thúróczy határozottan mondja, hogy Attilának magyarul Etele a neve. A németek Attilát Eczelnek hívták; régi krónistáik így írják ezt állhatatosan, kivételesen olvassuk az Eczilt, és egyszer «burggal» kapcsolatban Echult vagy Eczilnt. Minden nép a tulajdonneveket saját szája íze szerint idomítja és ejti ki, alig van például oly keresztnev, melynek eredeti kiejtése a különböző nyelvekben megmaradt, vagy azonos volna. Kétségünk támadhat az iránt, vajjon az eredeti hun név Attila vagy Etele volt-e? Kézai Simon Ethelának írja, szerinte a magyarok a Don folyót Ethulnek nevezték, ugyanezt állította Desericius szerint a Julianus nevű szerzetes, ki a magyarokat egy Ethil nevű nagy folyó mellett találta. Etele tehát az ősz magyar nyelvben nagy folyót vagy vizet jelentett, és Fessler következtetése, ki Constantinus Atel-közét, t. i. a Bug és Szereth folyók közötti területet Eteleköznek magyarázza, nem alaptalan és lehet, hogy a hun király neve is, a földnek egy nagy részét ellenállhatlan erővel hasító nagy folyót jelent.

Mindez arra vall, hogy a régi magyaroknál már meg volt az Ethela, Etele, Etele és Eczil név, mielőtt azt a németek használatba vehették volna; és valószínű az is, hogy Priscus Rhetor, ki a hun király udvarán hosszabb ideig tartózkodott és első irt róla, a görög írók módjára, kik az idegen neveket görög hangzásúakká változtatják át, Eteleből Attilát csinált, és ugyane nevet használták mindazok, a kik róla későbbben írtak.

Attila azonban csak egy volt, ilyen nevű nagy emberrel sem előtte sem utána a történelemben nem találkozunk; korának az akkori értelemben vett legnagyobb embere, a legnagyobb hódító, hős és hadvezér, ki nevével egymaga betöltte az akkori egész világot. Számos szövetségesei, ezek közt pedig főleg a németek, kikből hadseregének nagy része állott, dicsőítették és nagyrabecsülték, egész Európa pedig retteget tőle. Nagy lelki erővel és ritka uralkodói tehetséggel bírt, ki az annyi különböző népből alakított nagy hadsereget egységesen tudta szervezni, ki az egész akkori világot, eredményében épen nem meddő mozgásba hozta és a szenvedett nagy vereség után sem veszté el hatalmát és tekintélyét. Hogy ily nagyhírű ember nevét kortársai, különösen a vele harczolt németek közül sokan vették föl, az természetes; tették ezt az emberek a nagyhírű és kiváló fejedelmek és uralkodók nevével mindig és mindenütt, az ó-korban úgy mint jelenleg, az amerikai négertől kezdve, ki nagyot képzelt magáról, ha az Egyesült-Államok elnökének nevére hivatja magát, a «nagyokat» mindenben utánozni szerető minden fajta «fehér» emberig, ki részint loyálisának, részint pedig hiúságának vél tartozni azzal, hogy gyermekét valamely uralkodó családnál szokásos, vagy híres ember által viselt névre kereszteltesse. És bizonyára a mostanig meglevő huszonöt «Eczel» annak idején Attilától kölcsönzvé nevét, mivel ennek itteni megjelenése előtt máshonnan nem is veheté.

Az akkor még le nem hanyatlott Acinco, a kőből épített első nagy város, mely a világhódítónak útjába esett, bizonyosan magára vonta annak figyelmét; föltűnt neki az ekkor még a maga épségében megvolt római sok szép épület, föltűnt a mostani Mátyás-hegy végső nyújtványán állott, az egész tájon uralgó római castellum, melyet Attila, mint gondolhatjuk, időleges szállásul választott vala, és mely azontúl az Eczelburg nevet kapta a németektől.

Föl kell ugyanis tennünk, hogy midőn Attila a középeurópai, illetőleg nyugati hadjárataira indúlt, a fölvonulás a seregét védő Duna jobb partján történt. A Tisza mellől jövő hadsereg Aquincumnál, s ettől éjszakra a rómaiak által épített kész hídfőket és átjárókat talált, a milyenek a Dunán nem voltak sem fent, sem alant. Az Ó-Buda fölött elterülő sík az egymást követő hadtestek befogadására alkalmas vala, és nem-e valószínű, hogy a hadvezér a sereg átkelését intézendő s azt szemmel tartandó, ennek áttekintése céljából az egész vidéken uralgó pontot választá, milyen az épen említett római castellum vala, és hogy ott tartózkodott talán heteken át, illetőleg addig, míg a több százezerre menő hadsereg mindenestől a jobb partra át nem költözött.

A világhírű hódítónak pár héti, sőt néhány napi itt tartózkodása is elég volt arra, hogy e helyet magáról nevezetessé tegye. Ő nemcsak a fél világ urának képzelte magát, hanem valóban az volt, sok millió ember ajkain fordúlt meg neve, kik őt

bámulták vagy rettegték tőle. A vele volt népek között kétségkívül legműveltebbek valának a németek: a góthok, osztrogótok, rúgok, herulok és gepidák, ezek hítták őt a maguk nyelvén Eczelnek, ezek nevezték el az általa megszállott római crődöt, vagyis castellumot Eczelburgnak, és ugyanezen ősz germánok révén jutott mindkét név a németység régi mondái közé, nem öt vagy hat század multán, midőn e mondákat már írni kezdték, hanem midőn Attila és kortársai még életben voltak, mivel csakis a szájról-szájra kelt szóbeli hagyomány képezhetette az Eczel és Eczelburgról szóló tudósítás alapját, mely a Nibelung-mondakörben lett megörökítve.

Am vessük el Anonymus elbeszélését azon értelemben, mint azt ő veszi, hogy t. i. a hun király Eczilburgot magyarul Budavárt székhelyéül választotta, az ott talált épületeket helyreállíttatta és a várost igen erős fallal véteté körül; vessük el mondom, mivel a hun király folytonos hadakozásai között alig ért rá az építkezésre, ehhez nem értett, nem is állhatott szándékában, hogy állandóul ott tartózkodjék a zárt falak közt, ki egész életét a tábori sátorban, úgyszólván a szabad ég alatt szokta volt tölteni; de neki egyáltalában nem volt állandó székhelye, ez a hadműveletek követelményeihez képest mindig változott, de a vállalat befejezése után visszatérhetett vagy vissza is kelle térnie oda, a honnan indult. És így Eczelburgban való tartózkodása is csak ideiglenes és alkalmi volt. Nagyot vétenénk, ha azt hinnők, hogy Attilának udvartartása a Tisza vagy Maros mentén, mint azt Priscus Rhetor leírja, állandó vala. Ha az lett volna, bizonyosan századok multán is maga után nyomot hagy vala, de mind a magyar mind pedig a német krónikák, csak Eczel-, Eczilburgot, Urbs Ethelæ, Civitas Attilæ Regis, vagyis a mai Ó-Budát említik.

És így magyarázom én Eczelburg nevét és eredetét, és hiszem azt, hogy ebben a nagy hun király itt tartózkodásának emléke van megörökítve, hiszem pedig azért, mivel a kérdés megfajtésére más megoldás nincs. Erre ugyan közvetlen történelmi bizonyítékunk nincsen, de az időbeli és helyi viszonyoknak, melyek közt a különben ismert történelmi események lefolytak, megvan a maguk természetes logikája, melyet figyelmen kívül hagyni nem lehet. Az, hogy Attila bizonyos időben itt tartózkodott, hogy egyszer-másszor itten szállott meg, hogy e szállását tőle nevezték el Eczelburgnak a germán népek, történelmileg megokolt és elfogadható valószínűség, de nem valótlanság. Valótlán csak az, a minek határozottan ellentmond más bizonyíték, minek megtörténte az idő és az akkori viszonyok közt lehetetlen volt, végre aminek valószínűsége mellett sem lehet fölhozni nyomós érveket.

Eczelburgot illetőleg pedig ezeket előre kellett bocsátanom, mivel látni fogjuk, Eczelburg volt hajdan az ó-budai királyi várak egyike.

Anonymus írja, hogy a magyarok Eczelburgot Bud-várnak nevezték. És íme itt vagyunk a «Buda» névnel, melynek eredetén már sok tudós és nem tudós ember törte a fejét, de a több rendbéli vélemény közül egyik sem tudta meghódítani a közvéleményt. Én sem kecsegtetem magamat azzal, hogy ez nekem fog sikerülni, de midőn az erről vallott nézetemet én is elmondom, reá mutatok egyúttal a tévedésekre, melyek a «Buda» név használata körül előfordultak és a történelemben is zavart okoztak.

A főváros mostani területén hajdan három rendbéli királyi vár volt, melyek hol közösnek vett néven, hol pedig külön nevek alatt fordúlnak elő az okiratokban és más kútfőkben. Mindenek előtt tehát tisztába kell jönnünk az iránt, mit értsünk Eczelburg, Buda, Új- vagy Nagy-Buda, Ó-Buda, Nagy- vagy Kis-Pest, Alt-Ofen innen és túl a Dunán, Castrum Budense, Novum Castrum Montis Pestiensis és még más nevek alatt, melyek egymással gyakran fölcseréltettek és egész a mai napig több tévedésre adtak alkalmat.

Kezdjük a főváros legrégibb részén, a mai Ó-Budán.

Ó-Budát hajdanában kizárólag «Budának» hívták. E név először Szent Gellért nagyobb legendájában fordul elő, mely a XI. században íratott. Ebben olvassuk, hogy a Székes-Fehérvárról jövő Gellértet, kinek kíséretében *Budi*, *Beneta* és *Zonuk* nevű comesek valának, *Budán* Endre és Leventhe fogadták. Az első oklevél, mely Budán kelt, 1124. évből II. István korából való, ki azt «Péter a *budai* egyház (illetőleg káptalan) prépostja által rendelte kiadatni és saját pecsétjével megerősíttetni». (Cod. dipl. Fejér II. 80. 1.). A budai nagyhírű és a királyoknál nagy befolyással bírt társas káptalan, melynek prépostjai közül egész Zsigmondig tizenketten viselték a kancellári vagy királyi jegyzői tisztelet, elejétől kezdve fennállásáig (Lippai György esztergomi érsek volt az utolsó valószínű budai prépost 1649-ben) állhatatosan és kizárólag budainak nevezte magát, és az általa kiadott számtalan királyi rendelet és egyéb közokmány mindig Budáról van keltezve, pedig időközben a Buda név már rég átment volt a szomszédos más városokra, melyek az ő Buda területétől külön állottak.

És ez okozta azt, hogy az ő Buda név = a mai Ó-Budának történelme a csak századokkal később keletkezett mai Budának történelmével vegyült össze, sőt abban eltűnt. Történetíróink úgyszólván kivétel nélkül nem figyeltek arra, hogy a mai Buda várában egész Zsigmondig király nem lakott s udvart nem tartott. Budát fölcserélik Ó-Budával, a mi itt történt, azt a mai Budán történetek mondják; az egyik azt írja, hogy ez a mai Buda IV. Béla óta a királyok rendes lakhelye volt, hogy Róbert Károly alatt kísérlet történt, hogy megszűnjék az lenni, Katona pedig azt állítja, hogy I. Lajos volt első, ki Visegrádról Budára tette át udvarát. Mindez nem való; a tévedés a «Buda» név félremagyarázása-

ból származik. Ezen állításom alapossága ki fog tűnni az alábbiakból; itt csak azt jegyzem meg, hogy Buda IV. Béla, tulajdonkép a XIII. század második fele óta, erős fallal bekerített zárt hely volt, mely mindennemű régi műveit és emlékeit híven megőrzé; egész a törökök kiűzéséig külső ellenség azokat nem rombolta szét, a török uralom idejében szörnyen megfogyott, de soha ki nem pusztult régi lakosság a régi királyi lakhelyek emlékét, ha ilyenek voltak, okvetlenül fentartja vala, nyomot hagytak volna maguk után az akkori vagy későbbi irodalomban, de hát ilyen emlék, ilyen nyom nincsen. Első, ki Buda várában külön házzal (curia) birt és lakott, Zsigmond király volt 1390 táján. Ennek 1417 körül alapított «fris» palotáját beépíté, illetőleg a maga nagyszerű építményei közé beilleszté Mátyás király. Korábbi királyi palotáról vagy lakhelyről nincs tudomásunk, de arra igenis vannak bizonyítékaink, hogy az Árpádok és az Anjouk is saját várukban Budán azaz Eczelburgban laktak és tartottak udvart. Ez a régi Buda vagyis Eczelburg volt az Árpádok s az Anjouk alatt is Magyarország fővárosa. Salamon maga mondja, hogy «annak a régi Budának, melyet magyarul Budának s németül Eczelburgnak neveztek, két földesura volt: egyik a prépost, ki bár egyházilag ki volt véve a veszprémi püspökség alól, de névleg ennek megyéjéhez számíttatott; másik a király, kinek nevében minden bizonynyal egy várispány gyakorolta a hatóságot; e várispányok vagy várnagyok közt találunk grófot; az volt Drugeth Vilmos nádor, Tamás főajtónálló és több más előkelő ember.

A prépost illetőleg társas káptalan birtokához tartozó régi Buda mellett, ennek tőszomszédjában a királyi vár Eczelburg körül, keletkezett egy új városrész, melyet Sz. Margit életírója *Nagy- vagy Új-Budának* nevez. Igen természetes, hogy a királyok ottani, szinte állandónak mondható tartózkodása következtében az országnagyok, az egyházi és világi főméltóságok ott tartottak állandó lakást, ott telepedett meg sok kereskedő és kézműves; az udvarhoz tartozó személyzet, katonaság, alsóbb rendű tisztség és idegenek befogadására több meg több ház épült, természetes az is, hogy ez az új város szebb, gazdagabb és népesebb volt, mint az egyház földesúri hatósága alá tartozó jobbágyok lakta városka; a magyarság tehát Eczelburgot méltán nevezhette Új- vagy Nagy-Budának.

A legnagyobb tévedés azt hinni, mint a rövidlátó Podhraczky nyomán Rupp s az újabbak teszik, hogy ezen Margit-legendaféle Nagy- vagy Új-Buda alatt a mai Budavárát kell érteni.

«Mikoron Béla király rakatta volna ez Boldogasszony klostromát (a mostani Margit-szigeten) . . . szerze némely jámbor vitézt, kinek vala neve Károly és lakozik vala Ó-Budán, és vala Béla király képében való Bíró az Nagy- avagy Új-Budában, hogy ez Károly vitéz szolgálna a klostromnak és megszerzenéje minden dolgát mendenha.» A legenda ezen szavai az 1249. évre vonatkoznak,

midőn a mai Budavárát alig hogy megkezdették volt építeni, tehát sem új sem nagy még nem lehetett, de sem a magyarok köznyelvén, sem pedig a latin okiratok így nem nevezték: ezekben a budai vár és város fölépítése után századokon át csak a Novus Mons Pesthiensis, Cives de Monte Pesthiensi stb. elnevezésekkel találkozunk. Károly vitéz tehát Ó-Budán lakott; és Új-Budán vagyis Eczelburgban a «király képében» udvari bíró vagy várispány volt, és mint közel lakóra bízta reá a király az átellenben lévő szigeti apáczákról való gondoskodást.

Különben Új-Budára és a vele egyértelmű Eczelburgra és Nova-Budára vissza fogván még térni, szóljunk most a «Buda» név eredetéről.

Kézai Simon tudósítását, ki azt Attilának «Buda» nevű testvérétől származtatja, nem fogadhatjuk el, mivel Priscus Rhetor, ki Attila családi viszonyait jól ismerte és ezekről írt is, Attila testvérét nem Budának, hanem Blédának, illetőleg Blethesnek mondja, arról hogy nevének a városra átruházása életébe került volna, nem szól semmit, és ámbár a görög írók az idegen neveket nagyon is elferdítették, még sem tehetjük föl, hogy Priscus Budából Blédát vagy Blethest faragott volna.

Még kevésbé fogadhatjuk el a panszláv koholmányt, melylyel azt akarják elhíttetni, hogy «Buda» a «voda», Pest pedig a hasonnevű ős szláv szóból ered, mely kemenczét = Ofen jelent, és ennek révén azt következtetik, hogy fővárosunk mindkét része szláv eredetű. A mióta Budapest multjáról írni kezdetek egész a mai napig, ennél nagyobb hóbort napfényre nem került. Ennek szerzője Katanchich Péter horvát eredetű ferenczrendi szerzetes, ki Mária Terézia korában előbb budai, azután eszéki gymnasiumi tanár, Schönvisnernek kortársa és tanítványa volt. Ez az első magyarországi író, — ám vallják a horvátok magukénak, — a ki nem mindennapi tudományos készültségű irataiban a leghatározottabb panszláv irányzatot kezdé követni, mi ethnographiai és archæologiai munkáinak hasznavehetőségét nagyban csökkenti. Ő Magyarországon mindenütt a szlávot látja, ezt keresi és azt akarja elhíttetni, hogy föltalálta; közművelődésünket és történelmi emlékeinket szláv eredetűeknek állítja. Ezen barátjának bemondása után írta Schönvisner az Ó-Budán talált caldarium és laconicumról 1780-ban írt könyvébe, hogy Budának neve Vodából ered, ez pedig a rómaiak idejében itt elszállásolva volt dalmata — tehát úgymond szláv katonaságtól származott. A jó Schönvisner a magyar régészet megalapítója Katanchich vezetése alatt itt nagyot botlott. De eme botlás az akkori időben még ártalmatlan volt; megjárta etymologiai curiosumnak, melynek kortársai hitelt adhattak habozás nélkül; akkor a nemzetiségi, különösen a panszláv láz még csak néhány szobatudós szláv rajongó agyában nyüzsgött: az állami

életben nem létezett még nyelv- vagy fajbeli, hanem csak politikai nemzetiség és ez a magyar volt. A hazánkbeli nyelv- és fajbeli különbségekben ugyan bizonyos politikusok kezdettől fogva a magyar szellem és államiság megrontására alkalmas eszközt láttak, és azt alkalmilag fölhasználva, tartogatták a jövőre is; mint a saskeselyű igen nagy távolságra a dögöt, ők is évtizedekkel előre megéreztek az általuk későbbben szított fajharczok fél millióra menő áldozatainak enyészését, melyek földi maradványait az 1848—1849-ben rögtönzött sírok rosszul takarták. De a nemzetiségi, különösen a panszláv eszme még nem foglalkodtatta a közvéleményt, ez utóbbi csak ezen század elején az ágostai hitvallásúak pozsonyi tanintézetében látott napvilágot, a protestans autonomia ægise alatt, az egyházkerület kárhuzatos gondatlansága folytán. Miután az itt tanult és nevelt Palaczky, Safárik és Kollár megvetették a panszlavismus alapját, innét került sok százra menő tanuló, kik mint lelkesek a felvidéki ágost. hitv. tót-községekben a panszlavismus apostolai gyanánt léptek föl, megmételyezve a békés lakosság közérületét és a magyar állam ellen aknamunkát folytatva egész bántatlanul a mai napig.

A harminczas években magyarjaink nem is sejtették a panszláv mozgalom veszedelmét hazánkra nézve, mely, mint épen mondtam, a pozsonyi iskolából áradozott szét a fölvidéken és tért hódított Európaszerte, midőn annak Prágában avagy Moszkvában még híre sem volt. Podhraczký József «Buda és Pest sz. kir. városoknak volt régi állapotjokról» 1833-ban kiadott könyvében Schönvisner és Katancsics után már magyarul írta meg, hogy «Buda neve Voda-ból származik, mert a tótok e tájon létökről élő bizonyosságok Esztergom, Visegrád, Nógrád, Légrád, Csongrád és más városok szláv neveik». Őseink — úgymond — Pannoniában morva-tótokat találtak és a mennyiben anonymus rómaiakat említ, ezek alatt Katona szerint morvákat kell érteni (1), kik a rómaiak hűbéresei valának.» Pestet Engel nyomán, az ó-szláv pest-től, kemenczétől származtatja és a várost szintén tót eredetűnek mondja. A szegény rómaiak negyedfél száz évvel előbb hagyták el Pannoniát végképen, hogyan lehettek volna a morvák az ő hűbéreseik a magyarok korában? lám egy Katona is mily nagyot botlik!

Podhradszky a legszorgosabb történelmi kutató hírében állott, és valóban az is volt; az olvasó sok százra menő becses adatot és idézetet talál meg nála, de a maga gyűjtötte tömérdek adat földolgozásában szerencsétlen keze volt, ahhoz nem értett; a sok fától, mint mondani szokás, nem látta az erdőt. Az ő révén sok tévedés csúszott be az általános és a fővárosi történelembe. Sokszor egészen ellenkezőjét állítja annak, a mit előbb írt. Későn vette észre, hogy ő, ki testestül-lelkestül magyar volt, szláv irányú nyilatkozatai által ártott az igazságnak. Anonymusról 1861-ben kiadott munkájában már hátrálni kezdett. Esz-

tergom nevének szláv eredetét tagadja, kikel Safarik ellen, ki a Priscusnál előforduló néhány szláv hangzású szó alapján azt következteti, hogy a hunokkal jött szlávok amazoknál előkelőbb s értelmesebb népek valának. Alapos tanulmányozás mellett helyreigazíthatta volna többi botlásait is. A fölhozottak közül például Visegrád igen is tót név, mely *magasabb* vagy felső várat jelent, jeléül annak, hogy lent közel a Duna partjához is volt egy alsó vár, melyet «Salamon tornyának» nevezünk: a régi római castellum, melynek legalsó bástyáját beépítették a Dunába, és ebből azt lehet következtetni, hogy ez a mai Salamon tornya hajdan a római dunai hajóhadnak egyik állomása volt; hídfő nem volt, mert ennek maradványai innét nem messze, Verőcze alatt látszanak. De Visegrád csak IV. Béla korában vagy azután épült; első, ki benne lakott, Róbert Károly volt. És minden vár, melyet ismerünk, — Szalavárt a régi Moos vagy Mosaburgot és Nyitrát kivéve, — az Árpádok korában, jelesül a tatárjárás után épült. A trencsénmegyei 17 várra nézve, hol pedig a magyarok bejövetelét jóval megelőzött időkben csak szlávok laktak, ezt okmányokkal vagyok képes bebizonyítani és ezeknél régiebb várakról nincs tudomásom.

Visegrádot tehát az annak építésénél alkalmazott morva-tót munkások nevezték így el, s ez így rajta száradt; ez történt Nógráddal is, melyet a magyarok Novi hrad = Új várból alakítottak. A legnagyobb tévedés volna azt hinni, hogy ezek a várak a magyarok bejövetele korában már megvoltak. Bezzeg dicsekednének velök Safarik, Palaczky s az egész panszláv irodalom, ha ennek legkisebb nyomára is akadnának, de nem teszik, mert nem tehetik. És mi jupon mondják, hogy Csongrád annyi mint Cserni grad = fekete vár? milyen alakítás folytán lett Csérni- vagy Czerni-ből Cson? Nem-e Csongorád ennek az igaz neve, mint azt számtalanszor a nép szájából hallám, melyben fölhaláljuk a tiszta magyar szóképzést, mint Atád, Nyárád, Nyavalád, Magyarád és így végződő más helynevekben? Ha pedig a minden áron etymologizálni szerető ethnographusok mégis vitatják Csongrád és más helynevek szláv eredetét, ám mondják meg azt is, mikor milyen szláv néptörzs telepítette azokat? de erre azután adósak maradnak a felelettel, mi pedig épen azért nem hiszünk nekik.

Podhradzky Budapestre vonatkozó történelmi fejtegetéseivel inkább félrevezette, mint fölvilágosította a közvéleményt. Tévedésbe ejté a szintén szorgalmas adatgyűjtő Rup Jakabot és Rómer Flórist, és mindazokat, a kik utána indultak. Még csak a múlt évben egy nagy napi lap tárczájában olvastunk egy cikket, mely arról elmélkedvén, milyen lesz Budapest a második ezer év mulva, szintén a «voda» és «pest»-ről szóló mesét komoly valóság gyanánt tálalja föl olvasóinak. Nem hibáztatjuk: a cikk szerzője arra hivatkozhatik, hogy ezt Podhradzky-nál olvasta. Midőn Rómer Flórist 1883-ban szemrehányólag kér-

dém, hogyan írhatta azt «Régi Pest» című, 1873-ban megjelent könyvében, hogy Pest neve szláv eredetű, hogy e vidéken hajdanta szlávok laktak, és a németeket az alapításban miért részesíteti, csak melleleg és másodsorban, midőn a történelem a szlávok létéről ezen a tájon nem tud semmit, hanem a németeket mondja alapítóknak? Rómer Podhradczkyval és Anonymussal védekezett. Nos, ezek hivatkozhatnak legalább kútforrásokra; hogy ezen kútforrások zavaros vizet szolgáltatnak, azt ők nem nézték; Salamon Ferencz nem történeti, hanem nyelvészeti mozzanatokhoz hoz föl annak bizonyítására, hogy fővárosunk nevei eredetűl bátran el lehet fogadni a «voda»-t és «pest»-et, és a szlávoknak általában nagy szerepet juttat a főváros hajdani részeinek és az országnak első megalakulási korát megelőzőleg.

Én eme fejtegetések irányával és azokból levont következtetésekkel nem értek egyet, sőt határozottan tagadom, hogy Budapest eredetére nézve bármilyen rokonságban állana a szláv elemmel.

Először is «Buda» nem szláv, hanem kelta gyökszó, és házat, kunyhót vagy tetőt jelent, belőle lett a német Bude, a szláv buda, a francia boutique, a magyar bódé. A Németországban és a szlávok lakta területeken feles számmal előforduló helynevek, melyekben e gyökszó előfordul, úgy keletkezhetek, hogy az első telepítők oda bódékat, kunyhókat raktak, melyek a földbe vájt üregekben, putrikban és barlangokban élő emberek lakásaitól különböztek, és e különbség az azt jelző «bude», «buda» vagy «budi» nevekben nyert kifejezést. Nos, a mi hajdani Budánkban nem ilyen bódék, hanem kőből épült nagy római épületek állottak, még pedig nagy számmal, mert Aquincum a nagyobb provinciális városok közé tartozott, és bizonyára nem viselte magán egy bódékból vagy kunyhókból álló telep jellegét, a melytől Buda nevét nyerhette volna. De az északi szlávok, a csehek, morvák és a mi tótjaink Budát Budinnak, a délszlávok pedig Budimnak nevezték mindig és nevezik most is. Van-e itt a «voda» gyöknek csak árnyéka is?

Az, hogy a «voda» mint Budának állítólagos hajdani neve, az aquincumi helyőrség dalmata, tehát szláv eredetű katonáitól származott, mint Schönvisner, illetőleg Katancsics mondja, merő anachronismus és magában véve is képtelenség. Aquincumban dalmata katonaság nem volt soha; ha lett volna is, miről azonban a fölíratok és más emlékek mélyen hallgatnak, az akkori dalmaták nem voltak szlávok. Ezek csak az V. század vége felé jelentkeznek az Al-Dunánál s Adria partjain, a hunok seregével jöhettek ide az első szlávok, midőn tehát Aquincum csillaga már rég lehanyatlott. Mivel pedig az aquincumi helyőrség csapatai közt gyakran olvassuk a Breukok VII. cohorsa nevét, kiknek hazája a Száván túl, hihetőleg a mai Bosznia és Hercegovina volt, Katancsics azonnal

dalmata szlávokat csinált belőlük, holott ők kelták valának, Ptolemæus Andiantjai, illetőleg Plinius Andizetei-nek tőzsomszédjai; Schönvisner és Katancsics tehát épen öt századdal előbb telepítettek ide szlávokat, semmint azok a mai magyar földön megjelenhettek, de fentebb láttuk, hogy Acincum az irodalomban Attila halála után is megtartotta a maga nevét, és láttuk, hogy azt a németek Eczelburgnak, a magyarok pedig Bud-várnak hívták, mit a szlávok Budin és Budimra változtattak át.

Épen oly badarságnak tartom a «Pest» helynév magyarozatát. Mondják: ó-szláv nyelven «pest» kemenczét, barlangot és kősziklát jelent, Miklosics húsznál több ily szónak előfordultát számlálja elő a falu, város és hegynevekben. «Ez épen reá illik a Gellért-hegyre: forró víz bugyog belőle, tehát kemencze; van benne barlang és kőszikla, Pest volt innen és túl a Dunán, «pest» fordítása a német «Ofen»-nek, mely szintén kemenczét jelent. Oláh Miklós írta, hogy Budát a németek, az itt volt mészégető kemenczéktől hívták Ofen-nek, a Duna balpartjára is azért ment át az Ofen = Pest név, mivel ott is mészégető kemenczék voltak». Ebben foglaltatik röviden az okoskodás, mely oda lyukad ki, hogy mivel Buda és Pest neve szláv, tehát mindkét város szláv eredetű.

Az olvasó azonban talán velem együtt úgy érzi, hogy mindez merőben üres elmeszítés; üres azért, mivel legkisebb történelmi alapja nincsen és még a valószínűség sem szól mellette. Ugyanis nagyon bajos elképzelni és még bajosabb elhinni, hogy a hunok és gótok, a longobardok és az avarok, végre a magyar honfoglalás korában Acincumban és Eczelburgban az építkezési kedv oly nagy volt, hogy mészégető kemenczékre szükség lett volna. Maradt ott a rómaiaktól elég épület. Még a mohácsi vész után is láthatók valának «egy nagyszerű római város maradványai». Bizonyára inkább az épületeket befedő faneműekre lett volna szüksége az ott még lézengett gyér lakosságnak. És Pestre talán a budai vagy pilisi hegyekből szállították hajókon a mészkövet, mivel ilyen a balparton mérföldekre sem fordul elő? Nem-e képtelenség ilyest gondolni? Hozzá teszem, hogy a cseh, morva és a fővároshoz legközelebb eső felvidéki nép, a kemenczét nem «pest», hanem «pecz»-nek hívja.

Most eltekintve a puszta névtől, kérdezzük: vajjon mikor és melyik szláv nép telepedett meg hajdan Budapesten s annak környékén? És ha volt, meddig tartotta azt megszállva és hová tűnt? De kérdéseinkre nem kapunk választ; ismét csak puszta föltevással van dolgunk, melyet azonban egyenes történelmi bizonyíték hiányában valónak el nem fogadhatunk, midőn az ellenkezőre, hogy t. i. a régi időben, a melyről szó van, itt szlávok nem laktak, elegendő bizonyítékot tudunk fölhozni.

Nem vonjuk kétségbe, hogy a mostani Magyarországra az első szlávok a hunokkal jöhettek az V. század dereka körül; nem önszántukból, hanem mint legyőzöttek és hadi foglyok, kikkel, valamint a meghódított és székeikből kizavart többi népekkel a hunok saját seregüket szaporították, midőn 375 táján Európát özönvíz gyanánt árasztották el. A szlávokról, mint a hunok szolgálatában állott hadcsapatokról mélyen hallgat ugyan a történelem; Attila korában a szlávok neve elő sem fordul, de az akkori események egybevetéséből mégis biztosan lehet következtetni, hogy Attila seregében szlávok is voltak és pedig a Dnieper és a Don torkolatai közt tartózkodott Antok nagy családjához tartozó szlávok, a hunok szomszédjai éjszak felől, kik éppen akkor a góthokkal háborúskodtak. A hunok magukkal ragadták a Duna és Tisza közén régóta csatangolt és Pannoniát fosztogató szarmatákat és jazgokat is. Attila betörésével ezeknek neve a történelemben eltűnik. De a történelem hallgatása arról is meggyőző bennünket, hogy a szlávok sem számra, sem pedig jelentőségre nézve nem tűntek ki az Attila seregében együtt volt sok más nép közül, melyekről a hun királ viselt dolgaival foglalkozó történetírók megemlékeznek. Ezek közt legkiválóbbak voltak a Valamir, Theodemir és Videmer testvérek vezetése alatt volt osztrogóthok; és a gepidák Ardarich királyuk alatt nagyszámú sereg és a többi német törzs élén. Úgy az Amalok jeles nemzetségéből származott három testvér, különösen Valamir, mint Ardarich, Attilának leghívebb barátai és legbizalmasabb tanácsadói valának, kik őt valóban szerették és haláláig hívei voltak. Attila udvarán és táborában tehát a német befolyás vala a döntő. 454-ben bekövetkezett hirtelen halála után fiai összeveszték az örökségen és sorshúzás útján föl akarták maguk közt osztani a népeket, melyeknek atyjuk parancsolt vala; ezt azonban a büszke góth királyfiak és a többi németek fejedelmei nem tűrvén, Ardarich vezetése alatt föllázdak és véres küzdelmek után a hun uralomnak véget vetettek. Ezután következett a németség uralma a mostani Magyarországon. A góthok és kisebb néptörzsek a túl a Dunát: a hajdani egész itteni Pannoniát; a hatalmas gepidák pedig a Duna és Tisza közét, azután pedig Dáciát foglalták illetőleg kérték el a rómaiaktól és sokáig tartották megszállva. A hunok zöme visszavonulásában csak a Fekete-tenger partján állapodott meg, ott, hol előbb a góthok laktak. De ugyancsak ezen események leírásából tudjuk meg azt is, hogy sok hun maradt bent az országban, a győzőknek megadta magát, vagy elmenekült a nádasok és hegyek közé, és idővel összevegyült más népfajokkal, melyek e tájakon megfordultak volt.

A VI. század első felében új vendégek jöttek az országba, ismét németek: a longobardok hatalmas törzse, a Duna és Tisza közén keresve szállást. Itt a gepidákra bukkantak, kik Erdélyből egész idáig ellátogattak, magukénak tartva

a földet, melyet a hunoktól fegyverrel szereztek volt meg. A harcziás és legnépesebb két germán törzs között évtizedeken át tartott háború tört ki. A longobardok a Duna mögé vonultak, és megszállva Pannoniát, melyet Justinian, mivel megtartani nem bírta, 548-ban nekik átengedett volt, még ezután is változó szerencsével hadakoztak a gepidákkal, míg nem az Al-Dunánál ekkor jelentkezett avarokkal szövetkezve, a gepidákat legyőzték, úgy, hogy ezek önállósága nevével együtt végképen megszűnt, maradékaik pedig teljesen egybeolvadtak az avarokkal. A longobardok pedig látva, hogy a gepidákkal megerősödött avarokkal bírni nem fognak, 568-ban Alboin királyuk alatt Pannoniát végkép elhagyták, és elköltöztek Itáliába, miután előbb elvittek és elpusztítottak mindent, a mihez férhettek.

Ezekből látjuk, hogy a hunok és a germán törzsek közel két századon át (376—568) tartott uralma korában, az ország belsejében, tehát a főváros környékén valamely szláv telepítésnek még a lehetősége is ki vala zárva.

Azután következett az avar korszak, melyet Salamon *avar-szláv* korszaknak szeret nevezni. A szláv epitheton azonban e korszakot nem illeti meg, mivel annak, hogy a szlávok az avarok korában «tömegesen» költöztek volna be ide, és mivel elhatalmasodtak, az avarok megosztották, vagy kénytelenek voltak velük megosztani a hatalmat, és hogy idővel úgy elszlávosodtak volna, mint a bolgárok, — ennek, mondom, a történelemben és a nemzetközi helyzet akkori alakulásában nincs semmi nyoma; sőt azt kell hinnünk, hogy az avarok egész viselkedése elejétől egész végig szlávellenes volt. Föltűnésök óta váltig sanyargatták az oroszokat és kegyetlenül bántak velük. Nestor nem tud elég rosszat és elég átkot szórni ellenük. 559-ben az aldunai szlávokra törtek, 563-ban ismét az alsó Dunánál találjuk őket, és ez időtől fogva egész 584-ig úgyszólván szakadatlan háborúskodásban a délszlávokkal, midőn a hadakozó felek között Belgrádtól kezdve a Duna lett határuul megállapítva, és az maradt a száz évvel később föllépett bolgár fejedelmek korában is. Mint épen láttuk, a Duna és Tisza közén ugyanekkor folyt a küzdelem a longobardok és gepidák közt; a longobardok 566 táján segítségül hítták meg az Al-Dunánál elfoglalva volt avarokat, és a gepidák legyőzése után 568-ban elköltöztek Pannoniából. Az avarok uralmát mostani hazánkban tehát 568-ik évtől kell számítani.

Mellőzve az avaroknak az országon kívül viselt dolgait, különösen a Don és Volga közt lakott bolgárokkal, az aldunai szlávokkal és görögökkel a VI. század második és a VII. század első felében vívott harczeit, itt csak azt jegyezzük meg, hogy sem az ország belsejében nem akadtak, és mint fent kimutattam, nem is akadhettek szláv telepekre, sem pedig — az Al-Dunától költözvén föl és befelé — más szlávokat magukkal nem hoztak, mint a kiket zsákmányúl

ejtettek a háborúban, tehát hadi foglyokat és rabszolgákat. Lehetek ezek még oly számosan, fölszaporodhattak idők folyamán, de az úr és rabszolga közötti iszonyú különbség bizonyára nem szűnt meg soha. Sem arról, hogy az akkor a Kárpátokon túl, a Dnieper, Visztula és Elba folyók mentén, valamint az Al-Dunánál és a Balkán-félszigeten a hunok és avarok berohanásai következtében mozgásba jött szláv törzsek valamelyike a Duna és Tisza völgyeibe hatolt, vagy az ország belsejébe befogadtatott, vagy hogy a szlávság az avarok ittléte alatt a közügyekre valamelyes befolyást gyakorolt volna, a szláv történetírók nem tudnak semmit, pedig ha valaki, a mély tudományú, de a szláv elemet nagyon is gyakran az igazság rovására dicsőítő Safarik, Palaczky és ezek követői ezt bizonyosan igen örömet fölemlítették és a maguk módja szerint értékesítették volna.

A góthok történetírója, Jordanis, ugyanazon időben, midőn az avarok bejöttek (552-ben), azt írja a szlávokról, hogy városok helyett posványok és erdők közt laknak (paludes silvasque pro civitatibus habent), ilyen nép tehát politikai szereplésre nem volt hivatva; de különben is, családi és házközösségi, valamint nemzeti rendszerüknél fogva nekik a közügyek iránt nem is volt érzékük: ők inkább meghajoltak uraik és felebbvalóik szavára, semhogy önállóan cselekedni és uralmat gyakorolni szerettek volna. Bizonyosra vehetjük, hogy a szláv szolga az óriási termetű és a hatalom gyakorlásához szokott avarnak ép oly föltétlenül engedelmeskedett, mint a hogy engedelmeskedik a cászár embe-reinek az orosz muzsik. Politikai értelemben veett alattvalóról, vagy szövetségesről bent az országban az avar zsarnokkal szemben szó sem lehetett.

Egészen más helyzetben voltak a bolgárok. Ők, illetőleg a bolgár népnek egy ötödrésze, mely Kubrat öt fiai közül a harmadiknak, Asparuchnak jutott, ennek vezetése alatt 678—688-ban meghódították a délszlávokat, kik a Száván túl egész a Balkánig, már egy századdal előbb teleptedek meg. A bolgárok állandó szállást vettek az elfoglalt területen, nemcsak megtartva, hanem a pusztulástól megóva annak előbbi lakóit, kiknek munkaerejére különben is utalva voltak. De a hódítók s a meghódítottak másképen is utalva voltak egymásra: a görögökkel évtizedeken, sőt századokon át folytatott harczokban, melyek végveszéllyel fenyegették mindkettőjüket. A bolgárok pedig többnejűségben élvén, nejeiket alattvalóik köréből szedték, a szláv anyának gyermeke nem bolgár, hanem szláv lett, és így bolgár és szláv a harczban bajtársak, a családi életben rokonok lettek, és az érdekközösség és azonosság századok folyamán elenyész-tette a különbséget a két népfaj közt, a nagyobb számmal lévő és folyvást szaporodó szláv elem magába szívta s fölolvasztotta a mindinkább gyűrűlő és eredetiségéből lassankint kivetkőzött jövevény népet. De az elszlávosodásra több

század kellett. Egy — több százezer főből álló — nép, mely állandóul megmarad lakhelyein, még idegen elemek közepette is igen sokáig megtartja nyelvét és nemzetiségét: erre még most is van akárhány példa Európában. A bolgárok elszlávosodása nagyobb mértékben tulajdonképp 861-től, a kereszténység fölvetelétől vette kezdetét, miután Method és Cyrill tanítványai a németek által Morvaországból karhatalommal elűzött papok magukkal hozván a szláv liturgiát, a bolgárokat térítgették, és a szláv nyelvre lefordított bibliát és egyéb egyházi könyveket adtak kezökbe. A hittérítés itt is sok vérbe került: az ezt erőszakolt Boris fejedelem ellen föllázadtak az országnagyok és lakhelyét körülfalolták; hívei megszabadíták a fejedelmet, és mindjárt ezután ötvenkét bolgár főembernek lába elé hullott a feje.

688-ik év körül Kubrat negyedik fia — nevét, fájdalom! nem tartotta meg a történelem — a bolgár népnek neki jutott másik ötödrészével (Kubrat öt fiának mindegyike egyenlőképen részeltetett az örökségben) kimozdulván a Don és Volga mellékéről, a bolgárok ős hazájából, az avar khánnál befogadásért esedezett, és miután meghódolt neki, népe számára a Tisza és Maros mellékét kapta szállásul. Ezt jegyezzük jól meg! a bolgár népnek épen olyan nagy része, mint a milyen a délszlávoknak balkán-félszigeti tartományait foglalta volt el, avar földön, a mai Magyarország déli részein telepedett le, és az avar khán fenhatósága alatt önálló, a száván- és dunántúli bolgároktól független életet élt. A szláv írók, kik ezt jól tudják, — Safarik is nyíltan említi — ezeket az avar bolgárokat amazokkal szeretik összevegyíteni, és itt az Al-Dunánál, illetőleg a Duna, Tisza és Maros közén és a Balkán-félszigeten letelepült bolgárokból — kik, szerintük, mindnyájan szlávokká lettek — egy nagy Bolgárországot csinálnak, mint a minőnek az éjszaknyugati szlávoknál Svatopluk rövid életű hódításait szeretnék föltüntetni.

Mondanunk sem kell, hogy ez szántsándékos ferdítése és hamisítása a történelemnek. Tudjuk, hogy az avarok és a görögök, illetőleg a bolgárok közt a határt a belgrádi Duna képezte. Ily nagy és szép területnek elkobzását az avarok nem tűrték volna; az itteni bolgárok sem vágyódhattak az egyesülésre, melynek a Kubrat-testvérek versengése és egymás elleni irigykedése is útjában állott, de a balkáni bolgároknál mindjárt a beköltözésüket követte első század folyamán gyakori zavargás és forradalom dúlt, melynek vége az lett, hogy a Kubrat-dynastiát 762-ben az utolsó emberig lemészárolták, és 208,000 főre menő szlávok költözött ki Kis-Ázsiába; azután pedig a pártoskodás és egymás elleni gyűlölködés még soká tartott. Ez az esemény is azt mutatja, hogy az eredeti bolgár nemzet még egy század múlva is nagy túlsúlyban volt a szlávok fölött; képzelhetjük azt is, hogy az elköltözöttek az ottani szlávok javát képezték.

Az avar földön letelepült bolgárok tehát a balkáni bolgárokkal nem vegyültek össze, velök nem egyesültek, ezek nem szlávosodtak el, hanem a maguk valóságában és eredetiségében megmaradtak egész addig, míg magyar alattvalókká nem lettek.

Eddig tehát az avarok bírta földön letelepült szlávok nyomára nem akadhattunk. De az avarok politikája nyugat felé gravitált, elfoglalták az egész Dunántúlt, a régi Pannoniát, egész Ausztriát az Enns folyóig; a szlávok sem délről, sem nyugatról nem költözhetek be az ő földjükre. 705-től 823-ig lefolyt századon át a balkáni bolgárok szakadatlanul a görög császárokkal háborúskodtak és távol tartották magukat az avarok birtokaitól. A csehek első mythikus fejedelme, Samo, csak 631 körül jelentkezik a történelemben mint mesés alak, és az éjszak-nyugati szlávok ezentúl kezdtek csoportosodni a német fenhatóság alatt volt területeken apróbb fejedelmeik körül. Az avarokhoz közelebb esett morvákról, — kikhez a pánszláv írók a mi tótjainkat is már az akkori időben számítani soha el nem mulasztják — tehát a morva-szlávokról az avarok korában nem tudunk semmit. *Safarik* írja, hogy «*a morvák történetét egész a VIII. századig el nem oszlatható mély homály fedi*», írja továbbá, hogy «*az avar uralom virágkorában, a morvákról és szlovákokról sehol még említés sem fordul elő, és hogy az avaroknak Nagy Károly által 796-ban történt legyőzésük után, ezeknek földje, melyet a mai Ausztriában és a magyar Dunántúl bírtak, a németek kezére került*». És ugyanezen földet rendelte ki Nagy Károly a legyőzött avarok és az ekkor már oda ellátogatott szlávok lakóhelyéül; megszállották azt a németek és nevezetesen a bajorok is; a mostani Magyarország szélein pedig a király örgrófságokat alakított, akkor meg nem határozhatott kiterjedéssel; annyit azonban biztosan tudunk, hogy az egyik a Karantán: a Drávától a Balatonig; a másik pedig, az Ausztriai: a Balatontól a Dunáig terjedt.

Az avarok tehát legyőzetésük után is «megfogytak bár», de megmaradtak saját fejedelmeik, vagyis khánjaik alatt régi lakhelyeiken és csakis uralmuk megszűntével, a VIII. század legvégén, látjuk a morva-szlávokat az ő közelökben mint települőket föltűnni. Khánjuk fölvette a keresztséget és a Theodor nevet, panaszt emelt Károly királynál a morvák túlkapásai miatt, *ez a Petronell és Szombathely közötti területet rendelte ki számukra*, de köztük és a morvák közt még nem szűnt meg a viszálykodás; 811-ben Zauch és Tudun fejedelmeik, valamint a morvák küldöttei a regensburgi országgyűlés elé vitték panaszaikat, hol a király maga mondott ítéletet az ő ügyükben, mely a perlekedők közt tartósabb békét eszközölt vala, úgy, hogy Urolf és Reginhard passai püspökök az avarok megtérítésén jó sikerrel fáradozhattak.

A mondottakból, melyekben dióhéjba szorítva híven ádtam elő a törté-

nelmet, levonhatjuk a tanulságot. A 223 év alatt, míg az avarok uralma tartott, ők képezték a válaszfalat, a németek és szlávok között hatalmas ék gyanánt betölve magukat a két faj közé. A mint Nagy Károly ledöntötte e válaszfalat, kitért a háború egyfelől a bolgárok és frankok, t. i. az Ausztria-, Stiria- és Karinthiában letelepült németek, későbbben pedig a felső Morvánál erőre kapott Svatozluk között. A bolgároktól elszakadtak a Bodricok, Kucsánok és Timocsánok — megannyi szláv törzs — s a németeknél kerestek menedéket. Ezeket üldözve és visszakövetelve a németektől, a bolgárok 824—828-ban fegyveres kézzel átkeltek a Dráván, megütköztek Lajos német császárral, és rabolva, pusztítva, mélyen behatoltak Pannoniába, az avarok előbbi földjére, egész a Balatonig. A németek szerencséjére a bolgárok ez időtájtban megtámadták a horvátokat, a szerbeket és a többi szláv törzseket is, meghódítani akarva őket; de a görögöktől sem lévén nyugtok, a németek ellen nem léphettek föl nagyobb erővel.

Ezek után igazoltnak tarthatjuk a föltevést, hogy a németek a hozzájuk menekült három szláv törzset a karinthiai szélek és a Balaton nyugati partjai közé telepítették, mintegy védül az ide már becsapott és terjeszkedni akaró bolgárok ellen. A mai Szalavár helyén hajdan római erőd vagy castrum állott; ennek maradványain építették föl az akkor frankoknak nevezett németek Moos- vagy Mosaburgot, és már alig egy évtized múlva (861) ugyanitt találjuk a szláv telep élén Kocelt, a nyitrai Pribina fiát, ki a karinthiai örgrófság hatósága alá vala rendelve; Ezen telep hirtelen keletkezését itt, hol azelőtt a szlávoknak nyoma sem volt, magunknak másképen megmagyarázni nem tudjuk. A menekültek nem térhettek többé vissza üldözőikhez, a bolgárokhoz, ezek a Balaton mellékére történt betörés után csakhamar visszavonultak, mivel a horvátok ellen intézett támadásuk nem sikerült, ezeket pedig hátuk mögött nem hagyhatták meg. A horvátok önállóan szervezkedtek, bizonyára a németek hozzájárulásával, saját fejedelmeik alatt. Midőn két évtizeddel később Arnulf, nemzetközinek nevezhető hadjáratot intézett a nyakára nőtt Svatozluk ellen, Braclav horvát fejedelem, Arnulf hű szövetségese, a horvátokkal, valamint a németek által befogadott telepeseikkel és az Arnulf megbízásából általa meghítt magyarokkal csatlakozott Arnulf seregéhez 882-ben. Az antagonizmus tehát a germán és a szláv faj közt, mely már előbb a Method által a pápa időleges belegyezésével behozott és egész hévvel terjesztett szláv liturgia következtében az egyházi téren kezdődött, és egyelőre a szláv papok kiűzésében nyert kifejezést, most elkeseredett fajharcban tört ki. Ebben a németség összeszedte minden erejét, segítségül híván a vele tartó délszlávokat és a magyarokat: ez utóbbiak Arnulf serege jobb szárnyának csak egy részét képezték. De ezen nagy hadjárat — az

egyedüli, melyben a magyarok részt vettek — nem hozta meg a várt eredményt. Svatopluk az ütközet elől gondosan kitért, akadt neki egy hatalmas szövetségese: a nagy szárazság és ezt követte inség, minek következtében az ellene indúlt nagy hadsereg kénytelen volt élelem hiánya miatt széteszlani.

Eljutottunk a honfoglalás koráig. Őseink már itt találták Elzeburgot, a régi Budát és Pestet is, nemzetiségi fejtegetéseinkkel tehát úgy az országra, mint különösen a fővárosra vonatkozólag tovább nem megyünk. Az akkori ethnographia rövid foglalata ez: a Kárpátokon innen, melyek szorosain a magyarok átkeltek, és pedig a Vágtól kezdve egész az erdélyi havasokig, tehát ezen egész, akkor rengeteg borította területen még nép nem lakott. E tájon különösen a szlávoknak még semmi nyoma. Tudjuk, hogy Anonymus tudósítása, ki azt írja, hogy a magyarok itt szlávokra és oláhokra — vlachokra — akadtak, merő anachronismus, ő a saját korában észlelt állapotokat, az akkori időkre, tehát körülbelül negyedfélszáz évvel datálta vissza, és ezen tudósítása merőben téves fölfogást és nagy zavart honosított meg a magyar történelemben. Más érdemeire való tekintetből ne kárhoztassuk őt e miatt; a jelenkori panszláv írók, nem oly jóhiszeműleg, mint Anonymus, hanem öntudatos ravaszsággal — mondjuk inkább; szemtelenséggel — ugyanezt teszik, és fájdalom, hitelre találnak a magyarok közt is! Ha Safarik és Palaczký, a szláv történelem eme legnagyobb hírű íróinak műveit olvassuk, kikre az újabbak úgy hivatkoznak, mint buzgó keresztény a szentírásra, akkor azt kell hinnünk, hogy az egész mai Magyarországot hajdanában szláv terület volt. A Duna, Tisza, Tátra, Mátra, Pest és más helyrajzi nevekkkel úgy dobálóznak, mint gyermek a labdával. Az újabb szláv történetírók, kik hogy jobban és minél szélesebb körben megértessenek, németül írnak, bebizonyítottak vélik állításaikat, ha Safarikra vagy Palaczkýra hivatkozhatnak. Midőn azután utána nézünk, hogy honnan vette a most említett nagy férfiak közül egyik vagy másik a közleményt, melyet történelmünkre nézve is fontosnak tartunk, és mely az ő czégök alatt már bejárta nemcsak az egész szláv világot, hanem a külföldi irodalmat is, a legnagyobb meglepetésünkre azt vesszük észre, hogy nincs reá semmi történelmi bizonyíték, semmi idézet, a melylyel pedig, írói tekintélyök föntartása kedvéért, más csekélyebb dolgoknál nem fukarkodnak; bosszankodva tapasztaljuk, hogy a mit történelmi valóságnak akarnak elismertetni, az csak az ő nemzetiségi lázban szenvedő agyukban támadt.

Így vagyunk különösen a szlávok régi lakhelyeivel az országban. Palaczkýék Svatopluknak úgynevezett «birodalmát», ki pedig a német császárnak egyszerű hűbérese volt, az egész Dunántúlra és a felvidék egy nagy részére szeretnék kiterjeszteni, pedig bizonyos, hogy a «Nagy-Morvaország» határa Magyar-

országon, a Morva, a Duna és a Vág folyó volt. Miután a morva fejedelem hatalmába ejtette Csehországot, Sziléziának egy részét és az Elbavidéki szláv törzsöket, a mai Szászország területét, egész Berlinig, méltán nevezhették a kezében egyesített országokat «Nagy»-Morvaországnak. Hódíthatott volna ő a Vágon innen is tetszése szerint, volt hozzá elég hatalma, de itt nem volt mit foglalni és hódítani, mert az ő korában az egész felvidék lakatlan, rengeteg erdőség vala. Mondhatjuk ezt határozottan, mivel arra, hogy a felvidék felső Barsmegyétől kezdve egész Máramarosig, a magyarok bejövetele előtt különösen szlávokkal benépesítve lett volna, sem történelmi, sem hagyományi, sem végre műemléki adatunk vagy bizonyítékunk nincsen; de van igenis arra, hogy ez az egész terület akkoriban lakatlan vadon s pusztaság volt. Ha egy nép, habár a politikai szervezet legprimitívebb állapotában is: a családi vagy nemzeti közösségben, de állandóan lakott egy helyen, és ha ezen nép utódai szakadatlan nemzedékeken át követték egymást, az itt ma élő szláv népek között is okvetlenül megmaradt volna egy-egy hírneves család- vagy törzsfőnek, vagy valamelyik dombra vagy hegy oldalán, hacsak fából is, épített templomnak avagy középületnek neve s emléke. Ilyenekhez szorosán ragaszkodik a nép sok századon át, és saját múltját hagyományban és mondákban örökíti meg. De ily emlék nincs! A szláv apostol: Method székhelye, a magyar éjszaknyugati határhoz közel, Velehradon, a mai Hradistyen volt, vele együtt sok száz tanítványa buzgólkodott fajrokonai megtérítésén, de éjszaki megyéinkben sem szláv, sem más hittérítők nem jártak soha. Kiev nagy hírű Pecserskíji klostromával, Nestor székhelyével, a magyar határhoz szintén elég közel volt, ez is okvetlenül hittérítőket küldött volna a Kárpátokon túlra, ha lett volna kit téríteni. De Nestor sem említi sehol, hogy ide orosz szlávok költöztek, hogy szláv törzsek ott laktak, vagy hogy ide papokat küldöttek volna. A Tiszát és az abba ömlő többi folyókat még csak nevökről sem ismeri. Egyetlen fölvidéki megyének sincsen szláv neve. *Biztosra vehetjük ezeknél fogva, hogy a fölvidék csak az Árpádok alatt és a kereszténység fölvétele után, tehát keresztényekkel lett lassankint és századok folyamán benépesítve.* Oda, hol Bars, Nyitra és Turóc határai összeérnek, II. Géza németeket telepített, kik 22 népes községben most is ott laknak; Szepes, Gömör és Abauj megyékben szintén ott vannak még a hajdani német telepek; Körmöczbánya környéke még Róbert Károly korában mérföldekre pusztaság vala. Valamennyi fölvidéki városnak megalapítói németek voltak. Ezen németek a fölvidék legtermékenyebb vidékeire telepítették. Hol voltak akkor a szlávok? talán elkergették őket lakhelyeikről? Ez nem történt, nem történhetett, hanem az első telepítők németek voltak. Az egyházmegyék név- és levéltárai arról tanúskodnak, hogy a legrégebb plébániák és templomok

a XII. és ezt követő századokból valók. E részben legtanulságosabb a besztercebányai egyházmegyének Hyross kanonok szerkesztése mellett, Ipolyi Arnold által az 1886. évben kiadott történelmi névtára, melyben minden plébániának eredete és viszontagságai, oklevéltári idézetekkel igazoltatnak. Bár követnék példáját más püspökök is! Azt az egyet elhihetjük Anonymusnak, hogy a magyarokkal több ezer orosz jött be, kik mint úttörők és kalauzok szolgáltak nekik. A nyugati és éjszaki szlávok beköltözése azonban csak Szent István korában, nagyobb tömegekben pedig a tatárjárás után vette kezdetét, és a következő századokban tartott folyvást. A felső megyékben a szerint változik a dialectus, a mint Morva-, Cseh- vagy Lengyelországból jöttek IV. Béla meghívására az új telepítők. És a fölvidék szláv helynevei, a Vágtól kezdve egész Erdélyig, az Árpádok korában beköltözött szláv népektől származnak.

Mindezeket meg kelle írnom, hogy bebizonyítsam, mikép az ország belsejében az Árpádok korát megelőzőt időkben szlávok nem laktak, és hogy ennél fogva Budapest sem névre, sem pedig származásra nézve legkisebb rokonságban sincsen a szláv elemmel.

Összefoglalva a mondottakat: a honfoglalás idejében csak Szalavár és Nyitra vidékén látunk szlávokat, másutt nem. A Dunán túl német telepek voltak elszórva; Petronelltől Szombathelyig tartózkodtak az avarok. Safarik valószínűnek tartja, hogy ezek később a magyarokkal vegyültek össze. Mi is azt tartjuk, hogy a magyarok magukénak ismerték és meghagyták őket lakhelyeiken; nevök ezentúl nem fordul elő, és innen van, hogy az akkori német chronicisták és más írók, az avar és a magyart egynek tartották, valamint előbb a hun és az avar, mivel a hunok maradékai is az avarokkal egyesültek volt. Avarok maradtak a Duna és Tisza közén is, mivel Nagy Károly, úgy látszik, a Rábánál lejjebb nem üldözte az avarokat; a Dunát pedig az alföldi sík irányában nem lépte át. A Tiszántúlt egész Erdélyig gepidák és más apróbb törzsök tarták megszállva. Hogy Erdélyben hajdan szlávok is laktak, mutatja a sok helynév, mely tőlük maradt. Valószínű, hogy ezek az avarok és kunok folytonos sanyargatásai elől menekültek ide Oroszországból, vagy talán a hunoktól szöktek vagy maradtak el, de aránylag kevesen voltak, mivel a négy vagy öt századdal később bevonult oláhok között véggép elvesztek.

Vége az alsó Tisza mellékét, a Körösök és a Maros tájait az avarok által befogadott, a balkániaktól független és önálló bolgárok bírták.

Ezt a képet tárja elénk az igaz, a meg nem hamisított és félre nem magyarított történelem.

Az itt közölt adatok elegendők arra, hogy bebizonyítsuk azt, a mit akartunk; de a kép kiegészítésére a honfoglalás korát megelőzőt és azt

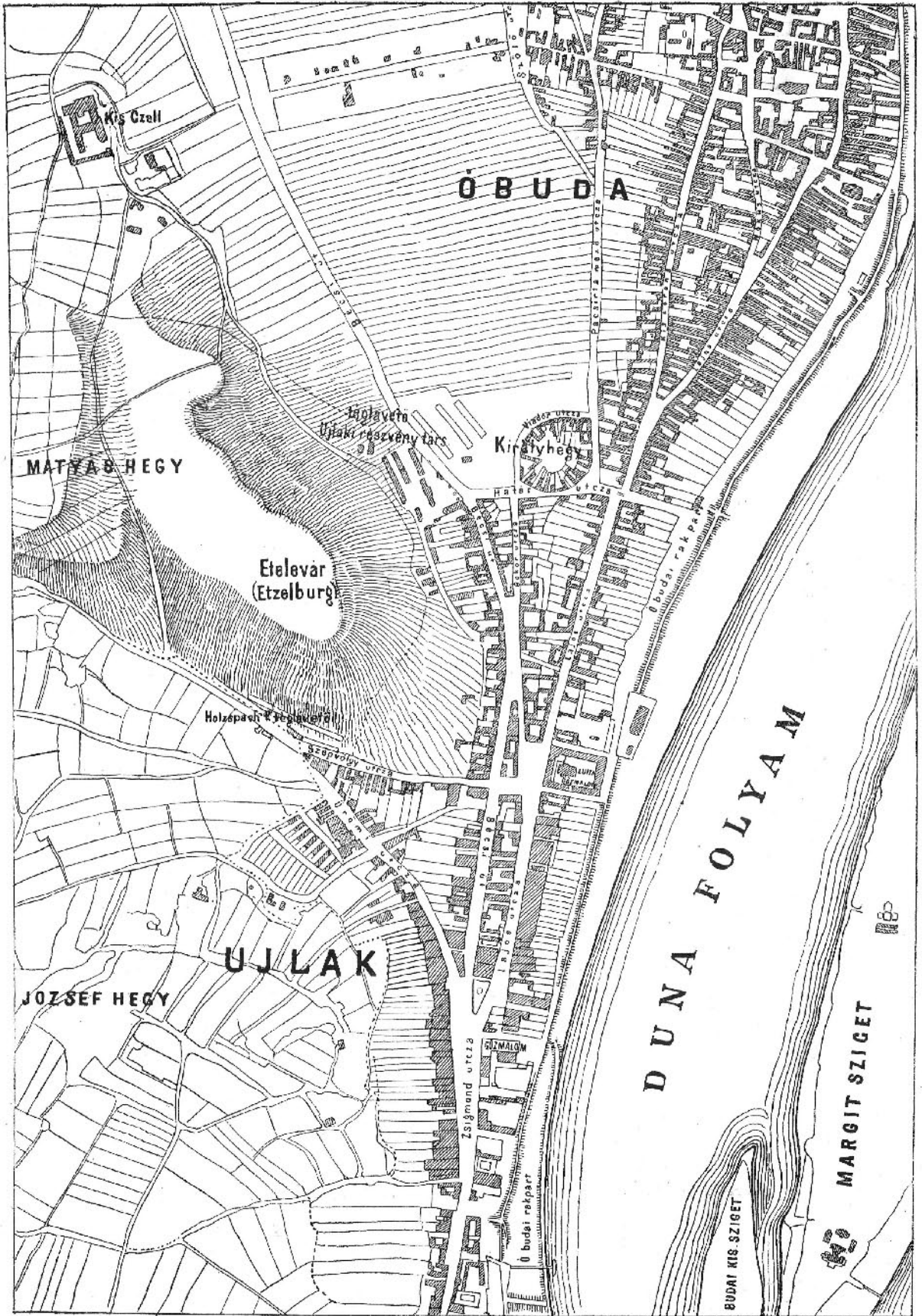
követte viszonyoknak behatóbb és gondosabb tanulmányozása szükséges, mint a minővel történelmi irodalmunkban találkozunk. Ennek ez a kor, melyről most szólnak, leggyarlóbb része; bátran mondhatjuk, hogy ennek története még nincs megírva, és mondhatjuk azt is, hogy a saját népoket illető történelmi kutatások dolgában a szláv — mondhatjuk inkább a panszláv — írók, messze túlszárnyalják magyarjainkat; bár keresnének és kutatnának jobban a mi íróink is. Egyebekben nem szeretnék, ha a szlávokat utánoznák, mert a szláv írók, világszerte aspirációik által ösztönözve, az ó- és középkori irodalom egész köréből összehordanak ugyan minden adatot, de ezeket ferdítve, megtoldva, kényök szerint magyarázva és átídomítva, hódítási vágyaiknak, melyek teljesülését az oroszok föllépésétől biztosan várják — történelmi alapot szeretnének teremteni, különösen Magyarországon, mivel Palacky után indulva, ebben látják a különböző szláv törzsek egyesülésének legfőbb akadályát. Rágalmaznak és támadnak folyvást, igaztalanul és vakmerően. Nos, a helyett, hogy történetírással foglalkozó főembereink komoly és igazságosan szigorú bírálókat által véget vetnének a történelem köpenyébe bújó hazugságok és «tudományos» cselszövények gaz játékának; azzal, hogy mikép hamisítják a magyar történelmet, vagy nem törődnek, vagy egész gondtalanul, hitelt adva a szláv íróknak, ezek nyomán olyanokat írnak össze, a mikre a történelemben nincs cadentia, és miknél eszünkbe jutnak Horácznak Lucilius poetáról mondott szavai: «Cum fluere lutulentus, erat quod demere velles!» Pedig ha valamely tárgynál, úgy ennél leginkább szükséges a lelkület azon ihlettsége, melyet Seneca «sacer spiritus»-nak nevez. Hazánkról ne mondjunk, ne írjunk, de ne is tőrjünk semmit, a mi nem igaz. Ne mondjuk és ne tanítsuk az iskolákban, hogy Magyarországot azelőtt szlávok bírták és hogy a magyarok, levervén Svatoplukot, az ország nagy részét tőle fegyverrel hódították meg; — mivel ez egyszerűen nem igaz: a szlávok az itt talált lakosságnak csak igen csekély részét képezték; Svatoplukkal pedig a magyarok soha nem vívtak csatát, ő két évvel előbb halt meg, és az ő hagyatéka fiai kezében szétmállott, mielőtt a magyarok kardcsapás nélkül annak azt a részét foglalták el, melyet ma is bírnak.

Visszatérve oda, a honnét kiindultunk: a «Buda» név eredetére nézve: leghelyesebbnek tartjuk Horváth István véleményét, ki azt Bud személynévtől származtatja; ilyen a XI. és XII. századbeli oklevelekben, a váradi regestrumban és az esztergomi székesegyház okmánytárában igen gyakran fordul elő; erre vallanak a Budafalva, Budamér, Budvár, Budak, Buda telke, Budakesz és Budaörs helynevek is. — «Pest»-nek eredetén hiába törjük fejünket; azt, hogy avar név, bizonyítani nem tudjuk, valamint azt sem, miért hívják Wien-t Bécsnek, Raab-ot Győrnek, Oedenburg-ot Sopronnak, s több másé felét. Értjük be azzal,

hogy sem Budához, sem Pesthez a szláv etymologia- vagy ethnographiának nincs semmi köze.

Mi már most a királyi várakat illeti, ilyen a főváros mostani III. kerületében kettő volt: egyik az előbbi Újlakon, a másik Ó-Budán. Az első a Mátyás-hegynék a Duna felé néző legvégső nyujtványán, az újlaki templom éjszaki oldalával szemben, a másik pedig ehhez közel, lent a völgyben, az óbudai határ-utca éjszaki szélén, a ma is «Király-hegy»-nek (Königsberg) nevezett, rendetlen köridomú háztömb helyén állott. Mindkét várhelynek eredete római; fekvésök a mellékelt térképen van kitüntetve.

A József- és Mátyás-hegyek közt Aquincumba nyíló völgy oltalmára, a legvégső magaslaton, mely az utóbbi hegynék kelet felé lenyúló fensíkját zárja, a rómaiak castellumot (erődöt) építettek volt, melynek alapfalai még nyolcz évvel ezelőtt láthatók voltak. Attila korában Acincum és ezen castellum is még fennállott, mint kimutattuk. Ebből lett Eczelburg (Etelevára); fent előadtam, miért tartom én ennek keletkezését egykorúnak a hun királylyal; az avarok alatt is fentartották nevét a gepidák és longobardok. A magyarok itt találták Eczelburgot, és a maguk nyelvén Buduárnak nevezték el. Anonymus szerint Árpád, mielőtt a dunántúli részek meghódítására indúlt volna, ezen Eczilburgban húsz napig pihent, megvendégelte seregét, mely különféle multságokkal és harci játékokkal tölté az időt; Árpád innét indúlt és ide tért vissza, míg a dunántúli hadjáratot 900—901-ben be nem fejezé; itt is halt meg. Hihetőleg a többi vezérek is, legalább időlegesen itt tartózkodtak, de ezeknél sem Eczilburg, sem Buda nem említetik. Annál bizonyosabb azonban, hogy a királyok egyik — és pedig Esztergom, Székesfehérvár és később Visegrád mellett is — fő székhelye és az országlásnak is központja vala; a királyok föltétlen tulajdonát képező birtok. Erre vall a királyság korábbi századaiban «Budáról» keltezett számtalan oklevél: a budai káptalan, úgyszólván egész Zsigmondig a szó teljes értelmében a királyok cancelláriája volt; jelentőségre és befolyásra nézve nem volt párja az országban. De vannak egyéb bizonyítékaink is, melyek arról tanúskodnak, hogy a királyok szinte állandóul, századokon át, ezen Eczelburgban illetőleg Ó-Budán tartottak az udvart. Ezen királyi várnak Eczel- vagy Eczilburg neve csak a németeknél volt használatban. Királyaink udvarán sok előkelő német fordúlt meg, állandóul itt tartózkodott, sokan viseltek tisztséget és állottak szolgálatban, százakra és ezerekre menő iparosok, kereskedők és kézművesek költöztek ide; nem ők adták neki a nevet, hanem kétségkívül így hívták azt már ősidők óta. A magyarság, mely minden idegen, különösen pedig a német helyneveket a maga nyelvére szokta átváltoztatni, ezen Eczilburgot kezdettől fogva Budának hívta; a polgári Aquincum helyén támadt és Szent István vagy Imre király által a budai

Kis Czoll

BUDA

MATYÁS HEGY

Etelevár
(Etzelburg)

Királyhegy

Etelevár
(Etzelburg)

Holczpach

JOZSEF HEGY

UJLAK

DUNA FOLYAM

MARGIT SZIGET

BUDAI KIS SZIGET

Zsigmond utca

Budai rakpart

székese gyháznak adományozott falu vagy község szintén a «Buda» nevet kapta, a káptalan pedig és prépostja még azután is, hogy 1540 táján Pozsonyba menekült, állhatatosan a «budai» előnevet használta; a király nevében «Budán» kelt minden kiadmány, még Zsigmond király idejében is a budai káptalan irodájából került ki.

A királyok itt lakása és az udvartartás állandó berendezése sok világi és egyházi országnagyot és főembert, udvari tisztet és szolgát, idegen vendéget, kereskedőt és kézművest csődített ide, mire nézve a bizonyítékokkal alább szolgálunk. És Eczilburgból, mint már fent is megjegyeztük, a káptalani jobbágy-Budát minden tekintetben felülhaladó, az előkelő és művelt elemeket magában foglaló város lett; és megkülönböztetésül amattól, mint a mely különben is földesúri, illetőleg jobbágyi jogviszonyban állott a káptalannal, mint közvetlen királyi birtok, magyarul «Új» vagy «Nagy»-Budának neveztetett el, még pedig természetesen több évtizeddel, vagy talán egy századdal is előbb, mintsem a Szent Margit legendája, hol az «Új» vagy «Nagy»-Buda neve az 1249. évnél először fordul elő, íratott volna, mert midőn Szent Margit életírója munkájához fogott, az Új- vagy Nagy-Budának már léteznie kellett, és pedig régen: még a mai, rohamosan haladó korban is nagy idő kell hozzá, hogy egy új város nagygyá lehessen, hát még hétszáz évvel ezelőtt, az anyagi és szellemi művelődés kezdetleges nehezen fejlődő állapotában!

Ecilburgnak tehát *Nagy- vagy Új-Buda* volt a magyar, és *Nova-Buda*, azután pedig egyszerűen «Buda» a latin neve, így találjuk ezt a közokmányokban. Már Horváth István «Pest városának régi Ofen német nevééről» írt könyvében állította, hogy a későbbi Buda keletkezése előtt volt egy Új- vagy Nagy-Buda, s hogy az ó-budai prépost által az újlaki (neustifti) területen épített vár neveztetett így. Azt ugyan nem építette valamely prépost, mert ez, mint mondtam, római castellum és a király közvetlen birtokát képező vár volt, de hogy azt Új- vagy Nagy-Budának hívták és hogy az újlaki hogyan állott, azt Horváth István helyesen mondá. Podhradczky, Rupp, Salamon F. és Németh Lajos ezzel ellenkezőleg azt vélik, hogy az Új- vagy Nagy-Buda és a Nova-Buda neve alatt a mai Buda várát kell értenünk. Ez tévedés, melyet megczáfol az idévetés s a közokmányok félremagyarázhatlan szövege. Hogy itt két különböző, egymással hajdan semmi összefüggésben nem állott városról van szó, arra Wenzel Gusztáv budai regestáiból (a Történelmi Tár I—IV. kötetében), valamint Rómer Flóris «Régi Pest»-jéből alaposan meggyőződhetünk. Ezekre egyszerűen hivatkozva, még megjegyezzük, hogy a mai Buda soha nem neveztetett Nagy-, Új- vagy Nova-Budának; IV. Béla óta századokon át Novus Mons Pestiensis, Castrum de novo monte Pestiensi volt a hivatalos neve. Még Zápolya János király Ver-

bóczy István által a budaiak számára kiállított oklevelében, 1538. évben is azt írja: «nostro quoque ævo hæc eadem Civitas (Buda) in cunctis privilegiis se Castri Novi-Montis Pestiensis intitulare, scribereque solet». Magyarúl: «Buda a mi időnkben is minden okleveleiben «Pest hegyi új várnak» czímezi és írja magát». Másfelől Ország Mihály nádornak, Rómer által idézett 1477-ik évi leveléből kitetszik, hogy abban az időben a mai Pestet közönségesen Budának hívták, a mely pedig valaha «Pest» volt és a Duna mindkét partjára kiterjedt.

És minden körülmény arra vall, hogy a «Buda» és «Pest» név csak Zsigmond király idejében szállott véglegesen az egymással szemben fekvő két városra, különösen a pestiek, önállóságukat féltve, az akkor már emelkedni és feszelegni kezdő budaiaktól szorosán követelték az elkülönítést és a «Pest» névnek kizárólagos használatát.

Amint a hajdani Ecilburgból Új- vagy Nagy-Buda, az akkori fogalmak szerint valóban nagy város és az ország közéletének központja lett, a káptalan földesurasága alatt volt városkát Ó-Budának kezdték nevezni; már 1243-ban találjuk a «Cives de veteri Buda» kifejezést; és innen túl kezdődik a «Buda» és «Vetus Buda» neveknek fölcserélése: a királyi székhely, illetőleg vár majd «Castrum Budense», majd «Castrum de veteri Buda» elnevezés alatt fordul elő. Igen nagy kérdés, vajjon a Történelmi Tár IV. kötetében 117—317. számok alatt Wenzel Gusztáv által közölt okmányok és idézetek nagy része nem-e a királyok székhelyére, a Nagy- vagy Új-Budára értendő-e? Én ugyan azon véleményben vagyok, hogy ha magából az okmányból és az akkori viszonyok egybevetéséből egész határozottan a mai Budavárra ismerni nem lehet, — pedig igen sok esetben bizony nem lehet, — akkor a dolog mindig ama Budán történnék tekintendő, melyben a király valóban lakott; hogy sem Róbert Károly, sem I. Lajos nem a mai Buda várában, hanem az ó-budai királyi várban és fölváltva Visegrádon lakott, azt, úgy hiszem, nem szükség tovább bizonyítani. Ezen véleményemben megerősít az, hogy a közlött okmányokban a pesti és a budai vár, annak polgárai, stb. mindig külön említetnek, majdnem 30 okmány kizárólag «Castrum novum Montis Pestiensis», vagyis Pestújvárról szól (lásd a 3. sz. idézetet). Nem lehet tehát kételkedni, hogy ezek alatt a mai Buda értendő; de ha *ugyanazon évi* másik okmányban egyedül a «castrum budense»-t vagy «civis budensis»-t olvasom, nem tehetem föl, hogy egyidejű közokmányokban ugyanazon városrész hivatalos megjelölésére kétféle nevet — hol ezt, hol am azt — használták volna, ezeket tehát, más ismertető jelek hiányában, a hajdani Ó-Budára vonatkoztatnák tartom.

Annál határozottabban van Ó- és Új-Budának fekvése, egymáshoz való

viszonya, valamint egész múltja a közokmányokban megjelölve, melyek hitelességén kételkedni nem lehet.

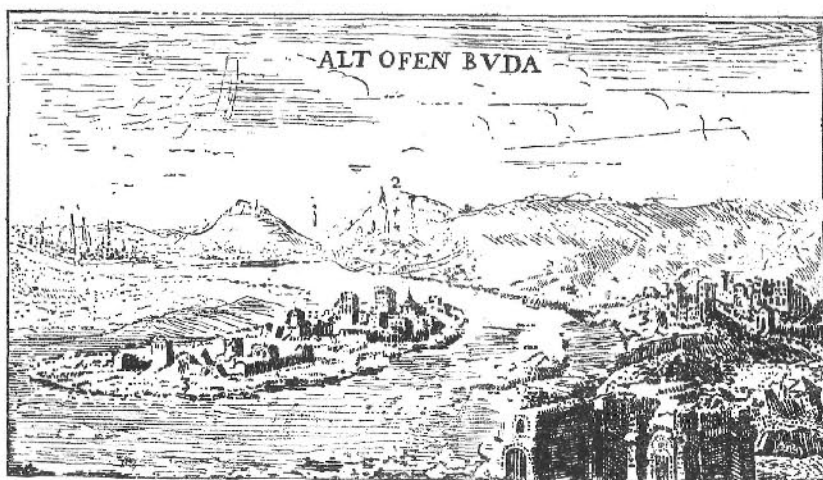
E részben első rendű bizonyíték VI. Incze pápának ezen czikk végén 1. szám alatt a váradi, zágrábi és veszprémi püspökökhöz 1353-ban intézett rendelete, melyben utasítja őket, hogy mivel I. Lajos magyar király, annak Erzsébet nevű anyja és ugyanazon nevű neje azt adták elő, *hogy az általuk és az udvarhoz tartozók által lakott új-budai saját várunknak az ó-budai, a budai prépost és káptalan tulajdonát képező másik várhoz való közelsége miatt, az egyház károsodásával járó botrányos jelenetek fordulnak elő és a király az egyház ezen birtokának becserélése által szeretné a további viszályoknak elejét venni, említett püspökök vizsgálják meg a dolgok állását, és az iránt, vajjon a csere a a budai egyházra nézve kívánatos-e: jelentést tegyenek.*

E szerint a régi Ecilburgból lett *Új-Buda, a királyok ősi birtoka, és általuk lakott királyi vár* volt, a melyben udvart tartottak; az ennek közelében volt *ó-budai vár* ellenben *a budai prépost és káptalan tulajdona*, és bizonyosan azért, mivel az új-budai királyi várban az udvarhoz tartozó személyzet és királyi őrsereg el nem fért, a királyok bérbevették a káptalannak szomszédos ó-budai várát, és fizettek érte évenként egy márka aranyat. Itt a tulajdonjog szorosán meg van különböztetve.

Mint tudjuk, 1355-ben a káptalan ó-budai birtokának egy részét, különösen azt, melyen a vár és tartozéka volt, négy somogyi faluért cserébe adta Lajos királynak, és erről szól a 2. sz. alatt idézett okmány, melynek ez alkalommal csak azon részével kell foglalkoznunk, a hol ezen cserészerződés okai határozottabban adatnak elő. Ezen okok: a két várnak egymáshoz való *közelsége* és *szomszédsága* miatt, a prépost és káptalan emberei közt egyfelől, másfelől pedig a királyi várnagy és az ó-budai polgárok közt régóta dúlt soknemű egyenetlenségek, viszályok, botrányok, verekedések és összeütközések (*discordiæ, dissensiones, scandala, rixæ et contentiones*), melyek a király és királynék elé vitt örökös panaszokra adtak alkalmat, ezeknek a káptalani vár és tartozékainak saját birtokukba vétele, illetőleg becserélése által véget akartak vetni.

Hogy a káptalantól visszaváltott, az 1. számú okmányban ó-budainak nevezett másik vár, a ma is Király-hegynek (Königsberg) nevezett körüdomú háztömb helyén, tehát a hajdani Eczelburg — új-budai királyi várhoz egészen közel, Ó-Buda város legszélén állott (már 1882-ben megjelent «Fehéregyház és Árpád sírja» című dolgozatomban kimutattam). A Nagy Lajos 1355. évi határozásának szavai, hogy «a határ *délnek* tartva . . . a minoriták székházától, melynek kapuja a Bold. Szűz Fehéregyháza felé néz . . . átkelve az utcán, a királyné udvari jobbágyának majorja, illetőleg háza mellett, *kerteken át jut az árkolathoz*

(fossatum), mely a vár előtt vagyon. Ezen árkolat pedig egy nagy út által hasítatik, melyen a Bold. Szűz fentnevezett Fehéregyházához járnak, és ezen árkolat mindkét oldalán áll két határkö, melyek egyike észak felől a város azon részét, mely az egyháznak jutott, dél felől pedig a király birtokát választja. Ezen úton a vár előtt (a határ) a Dunának tart egy utcánál» stb. eme szavak, mondom, a hajdani ó-budai (káptalani) vár fekvése iránt semmi kétséget nem hagynak. A fővárosnak Lanfranconi Enea részéről ajándékozott nagybecsű térképgyűjteményben ezen a helyen még domb és rajta romok láthatók. Ennek eredete is római: a vár egy circus romjaiból épült föl, melynek nyomai az itt körívben épült

Govoni, „L'origine del Danubio....” Bologna 1685.

és udvaraikkal a központ felé ékben végződő házak pinczéiben még megvannak.

A mai Buda és az ó-budai volt várak közt egy jókora mérföldnyi távolság van; köztük feküdt Szent Jakab, külön plébániával bíró község, és a Johánitáknak a mai Császár-fürdő helyén állott nagyszerű telepe, külön hatósággal bíró várossal és területtel. Ezen túl a budai várhegy aljáig a Dunapart egész pusztá volt, mint az ide mellékelt látkép mutatja, még a XVIII. század első felében is. Az előtérben látjuk a budai székesegyház, jobbra pedig középpütt Eczelburg romjait. Ezek ugyan a mai Budához sem közel, sem annak szomszédjai nem voltak.

A budai káptalannak a mai Budához soha semmi köze nem volt, miért jártak volna tehát egymáshoz czivakodni és verekedni egy mérföldnyi távol-

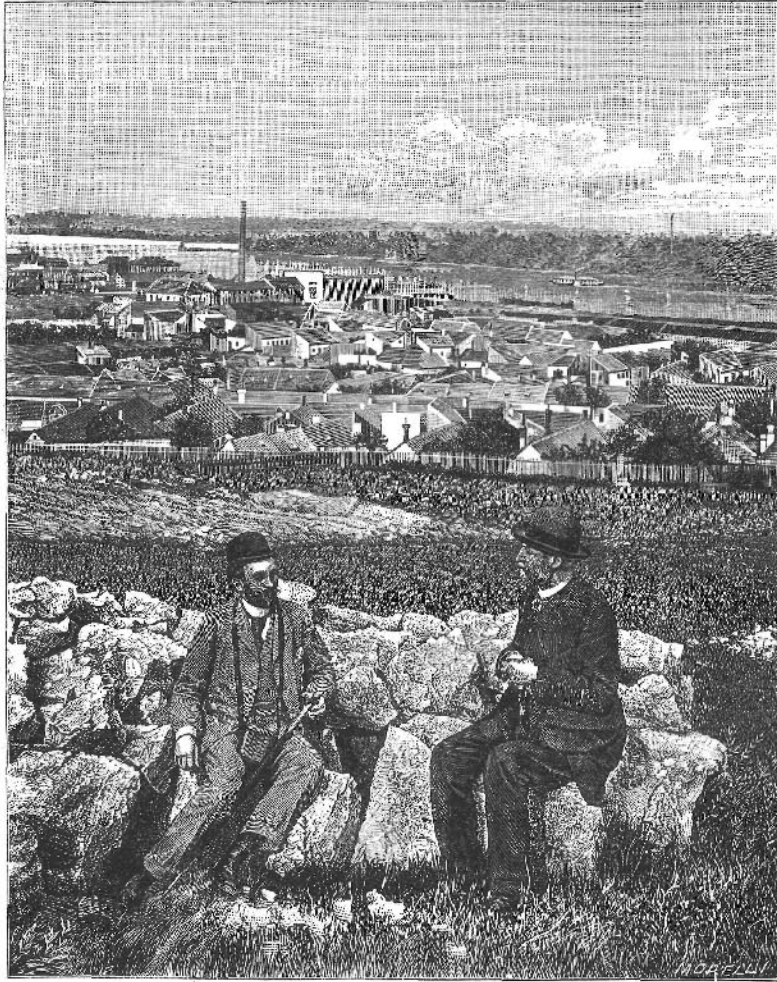
ságra? A pápa levelében «ad ecclesiam Beatæ Mariæ de veteri Buda» tisztán érthető; az nem vonatkozhatik, mint Némethy véli, a mai budai főegyházra, hanem a szintén Bold. Szűzhöz címzett Clarissák templomára, melyet Erzsébet anyakirályné építtet. A pápai levél hitelessége pedig legkisebb kifogás alá sem eshetik.

Ugyancsak most említett 1882. évi dolgozatomban, a két várra vonatkozólag ezeket írtam: «... épen most ássa Holtzspach téglagyára ama hegyormot és annak a Duna felé hajló lejtőit, melyeken, véleményem szerint, a hajdani Etelevára (Eczelburg) állhatott. Ó-Budán ugyanis két vár volt a közepkorban, az egyiket, Etelevárát, a magyarok már itt találták; a másikat, a Nagy Lajos király oklevelében említett castrumot a budai prépost és káptalan építé, látszólag a tatárjárás után. Mindkettő egymáshoz közel s úgyszólván egymás mellett fekszik, a buda-újlaki templom mellett fölmenő szép völgy-utcza végétől jobbra... Ezen hegyormon most még több rom és leásás látható, melyben az ott hajdan állott épületek vagy falazat alapjait ismerjük föl. Sok épületkövet, ezekhez tapadt ragacsot, téglát stb. találtam itt még a napokban; de épen most folyvást hordják az alapkönek és útburkolatnak használt kőanyagot és néhány hó múlva hiába keressük majd Attila várát».

Megnyugvásomra szolgál, mondhatnom, hogy a kérdésnek tőlem telhető tanulmányozása után a két vár hollétét illetőleg, most, a tizedik évben sem írhatok mást. Beteljesedett az is, a mitől félttem: azóta az itt talált épület- és kőanyagot mind elhordották, de leásták a hegynek is déli oldalát, épen addig a vonalig, hol a régi, belső várhely magaslata kezdődik; az egész hegy tömör agyag, melyből a völgy hosszában elterülő színekben téglát gyártanak. A magaslat tetejét, rajta vízszintesen nyugvó kemény kőrteg borítja, mely a régi várépületek alapját képezte. Az épületek alapozását mutatják az ezen körteg fenekéig leható bevágások, melyekből a kőanyagot már elhordották. Folyó évi május havában dr. Tőry József szíves közreműködésével a várhely nyugati és keleti oldaláról fényképeket készíttettem, melyek fametszetei ide mellékeltenek. A harmadik kép a várhegy tetejéről kitért terméskő rakások egyikét ábrázolja, ezek közé vegyült még egynehány, a régi épületből fönmaradt faragott kő is. E kőrakáson Madarassy Gábor utitársammal együtt elhelyezkedve, nem kevésbé fájó érzéssel keseregtem az ádáz sors fölött, mely ős és dicső királyaink eme kedves és sok szép napokról tanúskodhatott lakhelyét érte, mint Marius Carthago romjain! Még egy-két év, talán csak hónap, és örökre el fog pusztúlni maga a hely is, melyen Eczelburg állott valaha.

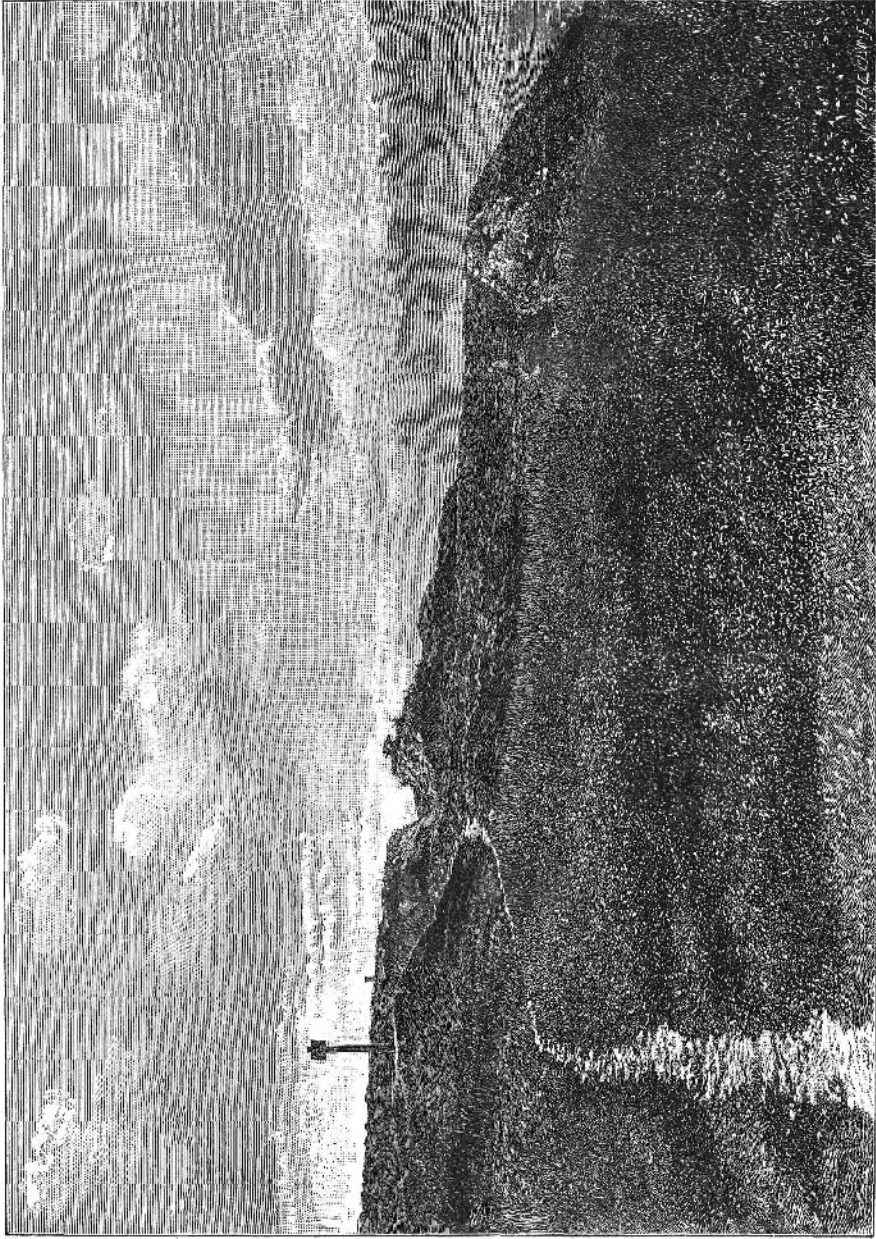
Hogy a királyok székhelyei közt legelőkelőbb és legjelentékenyebb volt Eczelburg, vagyis Új-Buda, onnan következtetjük, mivel leggyakrabban fordul

elő az okmányokban, és a legtöbb úgy szól róla, mint olyan helyről, melyben a királyok udvart tartottak és maguk is örömet ott tartózkodtak; azt kell hinnünk, hogy ez az udvartartás itt állandó volt egész Zsigmondig. Ennek korában, 1390-ik évben, fordul elő először a «Curia Regis» megemlézése a mai Buda

Az Eczelburg (Etelevár) helyéről fejtett természet- és épület-körkép.

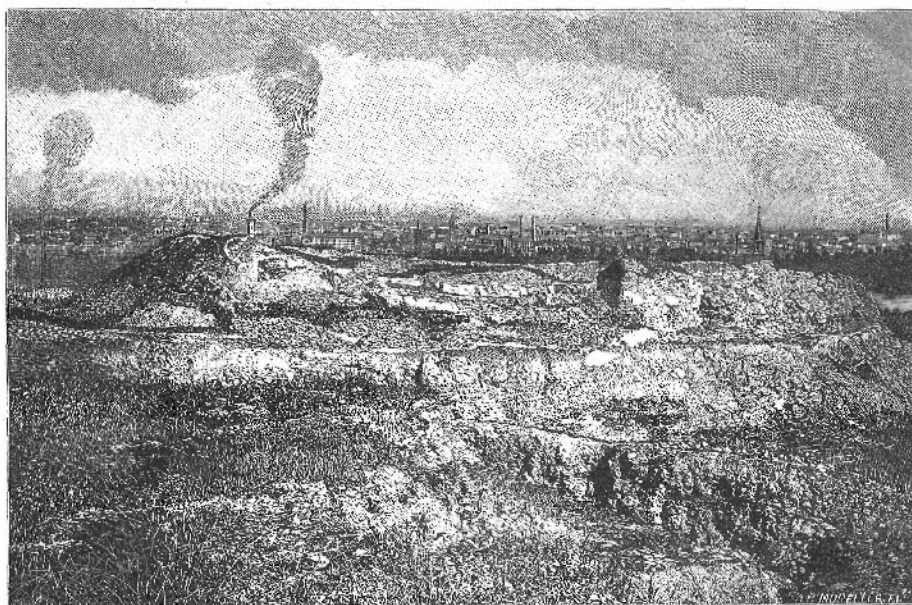
várában, az itteni, Bold. Szűzhez és Szent Magdolnához címzett plébániák közt folyt perlekedés alkalmából (Wenzel budai regestái II. 315. sz.), hogy hol állott, azt nem tudjuk, mivel az erre vonatkozó adatok ellentmondók és megbízhatatlanok. Kisebbszerű épület lehetett, mely a királynak csak időleges szállóul

Eczsburg (Etelevár) telepe keletről.

szolgált; legkisebb nyoma sem maradt. Két évtizeddel később, 1417-ben, építtette Zsigmond a várhegy déli csúcsán «fris» palotáját, melyet I. Mátyás saját nagyszerű épületei közé foglalt be.

1189. évi karácsony táján III. Béla a szent földre indult I. Frigyes (Barbarossa) német császárt egész kíséretével Eczelburgban fogadta és a budai erdőségekben négy napon át vadászott vele; a német császárral együtt jött Frigyes sváb herceg, Thüringeni Lajos és Ottó freisingeni püspök, a történetíró, IV. Lipót ausztriai őrgróf fia. Béla király ezer lovas élén Esztergamig ment vendégei üdvözlésére, de lehozta őket budai várába, «apud civitatem Ungariæ, quæ teu-

Eczelburg (Etelevár) telepe nyugatról.

tonice *Eczilnburg* dicitur», mondja Anonymus chronicus (Podhradczky: Béla király névt. jegyz. 81. l.). Lübecki Arnold, ki ugyanezen látogatásról tudósít, Esztergamot Magyarország fővárosának, a magyar király lakhelyét pedig «Urbs Attilæ»-nek nevezi. A német császárnak útjába esett Esztergam és Székes-Fehérvár is, de Béla király nagy vendégének fogadására legméltóbbnak és legalkalmasabbnak tartotta Budát. A hohensaufi I. Frigyes, korának legnagyobb embere, alighanem ekkor élte utolsó kellemes napjait: két évvel később Szíriában, Seleucia mellett, midőn a Kalykadnus folyón át akart úszni, lovastól együtt vízbe fúlt.

1212-ben II. András a budai székesegyháznak visszaadván javadalmaikat, a melyeket tőle elvett vala, az egyház birói hatóságát a *királyi ház őreire, az ott időző főispánok és főpapokra, valamint háznépeikre* is kiterjeszté (Fejér Cod. dipl. III. 1., 118. és 121. l. Orsz. levélt. Eccl. Cam. 41. cs. 61. sz. Ruppnál «Budapest»).

Ugyancsak II. András 1215. évi levelében mondja, hogy elődei az általuk alapított egyházat szorgosan látogatták, mivelhogy gyakrabban ott laktak és hogy Buda az ország városai között mind fekvése, mind pedig nevével fogva kitűnik (*olim situ et nomine famosa*). Podhradzky: «Buda és Pest», 25. l.

Rogierus pedig említi, hogy IV. Béla a bőjti negyven napi ájtatosságot (*quadragesimam*) Budán szokta volt végezni, mivel, úgymond, ezen hely látogatottabb (*communior*).

IV. Béla 1269-ben kelt oklevelében említi, hogy a (felhévvis és a királyi vár közt állott) szent-jakabfalvi egyház, a «*Felső udvari papjainak gondjaira bízott kiváltságos plébánia (Ecclesiam etiam prope aquas calidas, quam quidem Aulae Majestatis nostrae clerici . . . in exemptam nisi fuerint erigere plebaniam)*» (Orsz. levélt. Jesuit. Bud. 9. cs. 7. sz. Rupp: «Budapest»).

IV. László 1288. évben a budai egyháznak visszaadni rendeli a Bana nevű földet, melynek jövedelmei előbb a *királyi vendégek* ellátására szolgáltak. Így magyarázom én a Rupp által idézett kútfőnek «*Forenses Regii*» kifejezését. Bezzeg a szélcsap Kún Lászlónak, a ki az országban folytonos kékutazásokat tett, nem kellett vendég. A budai káptalan eme földnek visszaadását már II. Andrásnál szorgalmazta, mint látszik, hiában, míglen a könnyelmű ifjúnál célját érte.

III. András állandóul itt lakott, 1290-ben itt tartott országgyűlést és itt halt meg. Az utolsó Árpád szíve megtört bújában, hazájának jövője fölött, mivel a trónkövetelők és ezek pártjai már az ő életében dúlták az országot és megásták az ő sírját is. Özvegye, Ágnes, Albert ausztriai herceg és római király leánya, mielőtt Eczelburgot elhagyta s az országból távozott volna, az ó-budai királyi palotáról való további gondoskodást a levelében megnevezett országnagyokra bízta. Erről tanúskodik a 4. szám alatt idézett okmány, melyet tanulságánál fogva egész terjedelmében közlendőnek tartottam. És itt egy hibát kell helyreigazítanom, melyet a Pulszky-Albumban «*Néhány adat Pannonia és Ó-Buda múltjához*» című, 1885-ben megjelent dolgozatomban elkövettem. A m. t. akadémia történelmi bizottságának, a várórségi templom falába illesztett emléktábla fölrata után indulva azt írtam, hogy III. András a mai Buda várában a Szent Jánosról nevezett Sz. Ferencz-rendi minoriták templomában (a mai várórségi templomban) lőn eltemetve. Némethy Lajos kimutatta, hogy a Ferencz-rendi

minoriták temploma nem itt, hanem a mai várszínház helyén állott, mely a minoriták templomából lett átalakítva. Ki hitte volna, hogy az akadémia történelmi bizottsága nem nézi meg jobban a dolgot, mielőtt századokra szóló emléktáblát állít egy épületbe! Azóta kitűnt, hogy az akkor befalazott emléktáblák közül több van, mely épen nem áll a maga helyén.

Következett Ó-Budának virágkora az Anjouk alatt. Róbert Károly föl-váltva Visegrádon és Ó-Budán tartózkodott. Képzeltük, hogy Zách Feliczián esete után a királyi család elvagyódott Visegrádról, és több körülmény arra vall, hogy Ó-Budára tette át lakását, ha nem is állandóul, de Nagy Lajos anyja tartózkodásául ezt szemelte ki, mert I. Lajos már uralkodása második évében 1343-ban új-budai várát minden jövedelmeivel együtt anyjának adományozta (Acta Monial. Vel. Bud. 18. cs. 3. sz. Ruppnál «Budapest»), és ez magában véve is elég bizonyíték arra, hogy Ó-Budán két vár volt, mert hisz a káptalan tulajdonát képező várat, melytől várnagya bért fizetett és a melyet később becserélt, nem ajándékozhatta el édes anyjának. Hogy pedig az 1355-ben végbement cserénél jóval előbb már az egész királyi udvar itt lakott, azt az idézett okmányokból értettük meg. Bátran mondhatjuk, hogy I. Lajos, a méltán nagynak nevezett király korában az ország fővárosa Ó-Buda vala. Új-Buda a káptalantól nyert birtokkal egyesítettvén, királyné városának lőn elnevezve és királyi oklevél által visszanyeré önállóságát és városi szabadságát, melyet Imre királynak az ó-budai káptalan részére tett adományozása által elvesztett vala. (Wenzel budai regesták II. 338.). A vallásos anyakirályné, kit fia nagyon tisztelt és szeretett, szebbnél-szebb templomokat épített, és klostromokat alapított Ó-Budán és közelében; a nagy udvartartás és sok idegen befogadása kedvéért a királyi várak bizonyosan tetemes átalakításon mentek keresztül. És hogy Nagy Lajos egész haláláig, mely 1382-ben Nagyszombatban következett be, Ó-Budán lakott, bizonyítja az, hogy anyjának 1380-iki december 29-én történt elhúnyta után, a ki végrendeletéhez képest az ó-budai Clarissák templomában lőn eltemetve, 1381-ik évi márczius közepe tájára, Lengyelország egyházi és világi főurait országgyűlésre Új-Budára hívta össze, kik a nagy távolság daczára, nagy számmal meg is jelentek. (Wenzel budai regesták II. 392.). Az özvegy királyné, Nagy Lajos anyja, Eczelburgot = Új-Buda várát menyének, Lajos király nejenek, örökül hagyta 1380 április 6-án kelt végrendeletével. Miután ez is özvegygyé lett, Mária királyné leányával együtt, megmaradt eddigi székhelyén és a két asszony Gara Miklós nádor tanácsával élve, ismét kormányozta az országot. A négy évvel később magyar királylyá koronázott Durazzói Károly, szintén Nagy Lajos új-budai palotájában vett szállást, és itt ment végbe ama véres dráma, mely az özvegy királyné és Gara nádor által előkészítve, Forgács Balázs orgyilkos keze

által, II. Károlyt rövid idő múlva kiszólitá az élők sorából. (Turóczi Descriptio miserabilis casus Karoli Regis Cap. VI., VIII. Wenzel budai regesták II. 369., 370.)

Míg Zsigmond első neje, Mária élt, addig ő is gyakran megfordult Ó-Budán; de mint láttuk, 1390-ben már külön házzal bírt a mai várban; néhány évvel utána Mária meghalt; Zsigmond pedig 1417 táján ugyanitt a várban, «fris» palotáját építé föl. Ezentúl Ó-Buda megszűnik a királyok székhelye lenni. De Zsigmond második neje, Cillei Borbála Eczelburgot választá lakásául és a palotának helyreállításához fogott; erről bizonyoságot teszen az idézetek között 5. sz. alatt közölt, Bécs város polgármesteréhez 1425-ben írt levele, melyben e célra két tégláégetőt kér magának küldetni, mivel ilyenek az országban nincsenek.

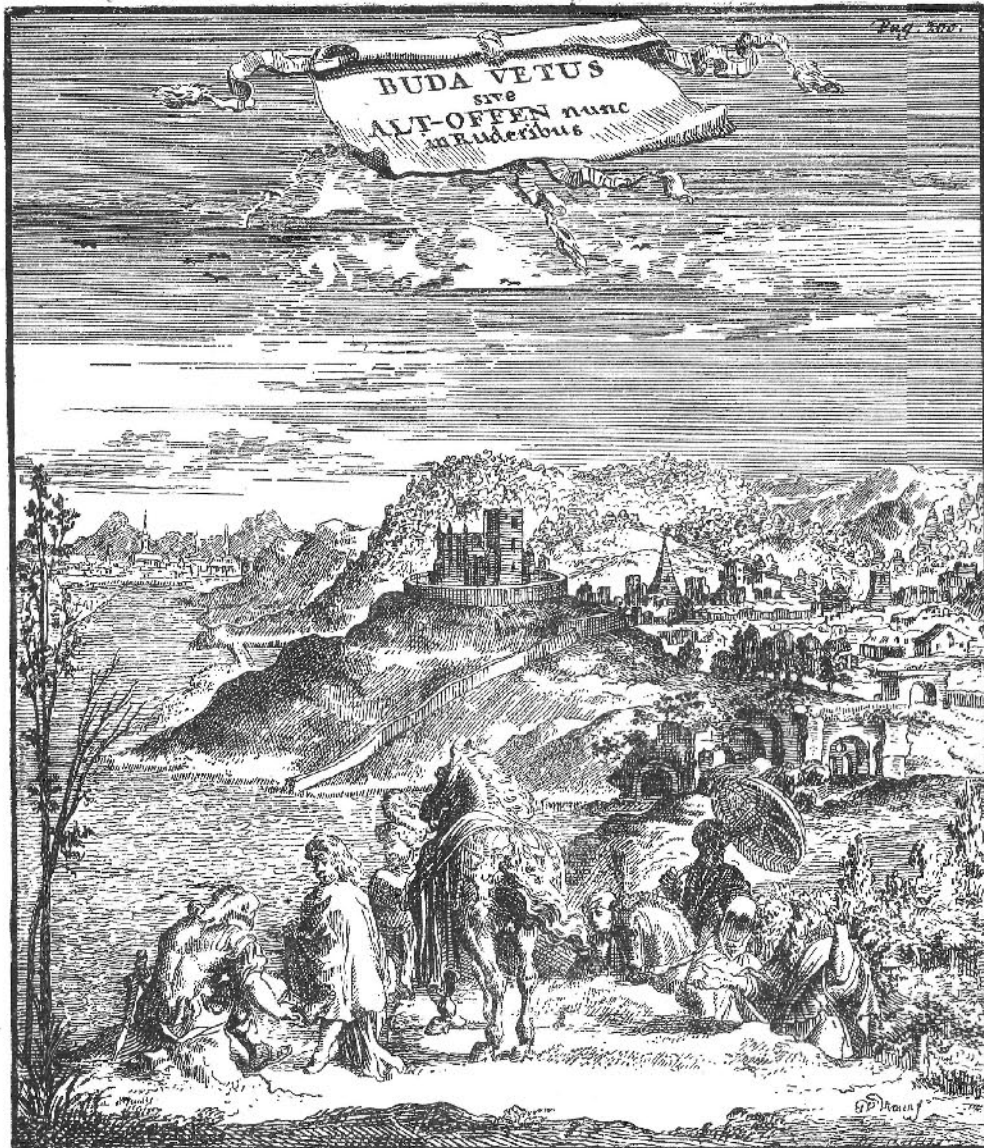
Hogy I. Mátyás édes anyja, Szilágyi Erzsébet is itt lakott, bizonyítja a királynak 1477-ben kelt levele, melyben anyjának a *saját ó-budai várában* lévő Szent Erzsébet-kápolna rectora, Thasnádi János csanádi kanonok javára a szertornyai birtok adományozását megerősíti. És úgy látszik Eczelburgnak ez volt az utolsó «királyi» lakója. Ezentúl a pesti Új-Vár állandóul fölveszi a «Buda» nevet, a hajdani Eczelburg = Új-Buda pedig beolvad Ó-Budába.

Eczelburg mint láttuk, megtartotta német nevét mindvégig. A Zsigmond király idejében gyűjtött és használt úgynevezett «budai törvénykönyvben» (Ofner Stadtrecht) Eczelburg mint külön városrész említetik Ó-Buda és más, a mai főváros területéhez tartozó városrészek mellett. Utoljára Oláh Miklós, esztergomi érsek említi 1536-ban Brüsszelben írt Hungaria et Attila című könyvében.

Nevezetes jelenség, hogy az újonnan keletkezett Budavár úgyszólván egészen német, melyben a magyarság csak tűrt és a Stadtrecht-ben igen mostoha szerepre kárhoztatott clem, Ó-Buda pedig tősgyökeres magyar volt. Eczelburgban kétségkívül sok német lakott magyarokkal és más nemzetbéliékkal vegyesen, különben nem tartotta volna meg nevét. 1355-ben Ó-Budának a káptalantól becszerélt részével egyesítettén, a magyarság túlsúlyra emelkedett.

Nem tudván a törökök folytonos zaklatásait eltűnni, miután az előkelő és vagyonosabb lakosság és a ki csak szerét tehetette, már a XVI. század negyvenes éveiben Ó-Budáról elmenekült, a honnmaradtak mintegy 5000-en kérték Pálffy csász. tábornokot, hogy őket máshová telepítse ki. El is vonultak mindentől a mit magukkal vihettek 1595-ik évben Esztergomba, és Ó-Buda lakosságának legnagyobb része ott telepedett meg.

Hogyan nézett ki Ó-Buda még a múlt század elején, mutatja az ide mellékelt és szintén Lanfranconi gyűjteményéből vett kép. Rupp azt véli, hogy ezen kép Buda-Újlak területi viszonyainak nem felel meg és hogy ezek egy dervis kolostor romjai. Nem vagyok vele egy véleményen, én a képet az akkori viszo-

*Buda prior fueram populis spectanda, situque,
 Orbis Pannonii pulcher ocellus eram.
 Sed me Tempus edax consumpsit: rudera tantum
 Antiqui servant nomini's ista decus.
 Inunc Ambitio Turres ad sidera tolle:
 Integra cum videas oppida posse mori!*

Henr. Chr. de Hennin.

HENR. CHR. de HENNIN.

Holliv. „ Epistolae Itinerariae ... ” Amsterdam 1700.

nyokhoz és a tájfestészetnek akkori fejletlen állapotához képest hűnek találom. Ott van középütt Eczelburg, az ő félreismerhetlen római tornyával, a Mátyás-hegy legvégső csúcán; jobbról a fensík, mely szintén be vala építve; háta mögött a mai József-hegy, utána a Dunára nyúló többi magaslatok, a háttérben pedig Buda, a Sas- és Gellért-hegygyel. Ne kívánjunk többet a kétszáz évvel ezelőtt élt művésztől, mint a mennyit bírt. Tolliusnak «*Epistolæ Itinerariæ*» című munkája pedig nem olyan, melyet egyszerűen el kellene vetni; nekem, fájdalom, csak egyszer volt kezemben, most nem kaphattam meg, de azon egyszer is sok érdekest olvastam benne.

Hogy a művész szeretettel és meghatottsággal látott a tárgyhoz, mutatja a szép fölírat; ezt magyarra eképen vélem fordíthatónak:

Régibb mint Budavár volt népem, s tájam is első;
 Ős Magyarországnak én szeme fénye valék.
 Ám megvett az időnek vas foga, és csak a sok rom
 Szól a nevem dísze s hajdani fénye felől.
 Tornyokat építs most egekig, ki nagyokra törekszel,
 Látva egész város: Ó-Buda mint hala ki!

Most már e romokból sem maradt semmi! Legyen e szerény dolgozatom Ó-Buda szép emlékeinek hű mausoleuma.

IDÉZETEK A KÖZOKMÁNYOKBÓL.

I.

VI. Innocenz pápa 1353-ban utasítja a váradi, zágrábi és veszprémi püspököket, hogy tegyenek jelentést, vajjon a Lajos király részéről a budai káptalannak ajánlott csere, egyházzavadalmi szempontból nem-e esik kifogás alá?

Innocentius Episcopus, Seruus Seruorum Dei, Venerabilibus Fratribus Varadiensis, Zagrabiensis ac Vesprimiensis Episcopis salutem, et apostolicam benedictionem. Exhibita nuper nobis pro parte charissimi in Christo filii nostri Ludovici regis et charissimarum in Christo filiarum nostrarum Elisabeth, matris, et Elisabeth consortis regis eiusdem reginarum Hungariæ illustrium petitio continebat, quod cum ipsi in castro suo de Noua Buda Vesprimiensis Diocesis, intra dictum regnum cum suis familiaribus commorentur, ipsumque castrum situ-

atum existat prope *castrum aliud de Veteri Buda* nuncupatum ad ecclesiam Beatæ Mariæ de Veteri Buda dictæ dioecesis, et eiusdem Ecclesiae Praepositum et Capitulum pertinens, et propter huiusmodi *propinquitatem castrorum* ipsorum frequenter gentes ipsius Ecclesiae nonnulla damna pati et sustinere contingat; ipseque rex habens super hys conscieuciam, desideret per viam permutationis alterius castri seu loci regis eiusdem præfatæ Ecclesiae et gentibus prædictis utilius prouidere, ne dampna seu scandala, *propter vicinitatem huiusmodi* valeant ulterius prouenire. Nos de præmissis notitiam non habentes, regis ac reginarum prædictorum supplicationibus inclinati, Fraternitati vestræ per Apostolica scripta committimus, et mandamus, quatenus vos, vel duo Vestrum, vocatis dictis Præposito et Capitulo, et aliis qui fuerint euocandi, si ad hoc ipsorum Præpositi et Capituli, et aliorum quos præmissa contingunt, accedat assensus, et hoc petierint, de præmissis omnibus et singulis, et eorum circumstantiis, et si ex permutatione huiusmodi conditio eiusdem Ecclesiae et personarum ipsius fieret melior et utilior, super quibus vestras conscientias oneramus, autoritate nostra diligentius informetis, quidquid per informationem huiusmodi inueneritis, illud nobis per Vestras, harum series continentes, sub vestris sigillis inclusum fideliter destinare curetis, ut huiusmodi informatione instructi consultius super iis agere valeamus. Datum ad villam nouam, Auinionensis Diocesis II kal. septembris, pontificatus nostri anno primo. Cod. Diplom. Fejér IX. II. 247., 248. lapon.

2.

Idézetek I. Lajos királynak a budai préposttal és káptalannal kötött csere-szerződés és határjárás iránt, 1355-ben kelt okleveléből, melyben előadja, hogy a budai egyház itteni birtokai egy részének becserélésére mily okoknál fogva látta magát indíttatva.

.... Proinde ad uniuersorum notitiam harum serie volumus peruenire, quod cum *inter Praepositum et Capitulum Budae veteris ex una parte, et castellorum nostrum ac cives de eadem ex altera, multifariae discordiae, dissensiones, scandala, rixae, et contentiones ab olim exortae* fuissent successive, et super his utrinque tam Maiestati nostræ regiæ, quam reginali excellenciæ foret conquestum ab antiquo tempore, ex eo quia idem Præpositus cum Capitulo, iura, iurisdictiones, et dominium proprietarium vendicabat in oppidum, et cives antedictos vigore donationum regalium ipsorum Ecclesiae factarum et collatarum, ipsis recusantibus eisdem obedire in hac parte . . .

. . . considerantes igitur, quod *propter vicinitatem castri nostri prædicti* etiam

iura in quorum possessione Præpositus et Capitulum prælibati existebant, poterant deperire, vel saltem inutiliora ipsis reddi, *in futurum pro sedandis discordiis, dissensionibus, rixis, contentionibus, et scandalis* supra dictis deliberauimus, et firmauimus iura omnia temporalia supra dicta præter cibriones, quæ Præpositus et Capitulum in parte potiori infraspecificanda oppidi seu Civitatis ipsius et in illius civibus, nec non tributis tam fori quam nauium iurisdictionem se habere prætendebat, ad manus nostras regias ac reginalis, reuocare . . . Fejér Cod. diplom IX., II. 371—373. ll. Knauz Nándornak a budai káptalan regestáiban közölt javításai után.

3.

A pestújvári (mai budai) tanács I. Lajos királynak és a királynénak ítélte a Szent Lélekről nevezett kereszties barátok egyháza szomszédságában, a hő vizek forrásánál állott malom felét, 1347. évben.

Nos Lorandus, *Judex Castri noui Pestiensis*, Ruthlinus, filius Ivannis, Nicolaus Ulungii, Joannes de Agria, Nicolaus Rabenstayer, Petrus de Jaurino, Nicolaus de Labinth, Michæl filius Kuthlini, Nicolaus Examinator, Johannes Crispus, Nicolaus filius Leopoldi, Nicolaus filius Petri, et Petrus, frater Cruciferi, *tunc tempore Jurati ipsius Castri*, memoriarum commendantes stb.

. . . quod ipse Dominus Carolus Rex, dictam medietatem molendini atque rotæ, quam Dominus Wilhelmus quondam Palatinus et Jüdex Cumanorum, *habeus etiam officium castri de Veteri Buda*, nomini Iudicis dicti *castri Veteris Buda*, coram eodem Domino nostro aquirendo repetebat . . . pro fidelibus seruitiis, et sinceris complacentiis eiusdem Comitis Vlwengi annuali sub censu priori populis de Sancto Jacobo, vel cuius regalis Serenitas decreuisset persolvendo . . . Fejér Cod. dipl. IX., I. 556—558. ll.

4.

III. András özvegye, Ágnes királyné oklevele, az óbudai királyi palotának a bentnevezett országnagyoknak átadásáról és annak fentartására nézve tett intézkedésekről.

Nos Agnes, Dei Gratia, regina Hungariæ, significamus, quibus expedit tenore præsentium uniuersis: quod cum nos tertio die octauarum Epiphaniæ Domini, post obitum Domini nostri Andreæ, condam Illustris regis Hungariæ, consortis nostri charissimi, inclytæ recordationis, procuracionem, seu conserua-

tionem *Palatii Regalis* in veteri Buda reliquissemus et resignassemus: Magister Stephanus de Supronio, ad petitionem Magistri Dominici, Rolandi Vajuodæ, Magistri Tauernicorum nostrorum, Thomæ Comitis Nitriensis et Borsiensis, Magistri Pauli de Komarom, Magistri Ladislai filii Lucæ, Magistrorum Pauli Præpositi Colocensis, aulæ nostræ Vice-Cancellarii, et Nicolai Præpositi Bsnsensis, *dictum Palatium* in suam receperit procurationem, suis propriis expensis conservandum et ædificandam tam in opere ligneo, quam murario; idemque Rolandus Vayuoda, Magister Dominicus, Thomas Comes, Paulus et Ladislaus Magistri, ac Paulus et Nicolaus Præpositi promiserint: quod pecuniam, quam idem Magister Stephanus expenderit in conseruationem, seu ædificationem *palatii* memorati, eidem refundi procurabunt plenarie, bona fide, et sine fraude, loco, et tempore oportunis. Datum Budæ tertia die octauarum prædictarum. Anno Domini MCCC. Fejér Cod. Dipl. VI. II. 326. 1.

5.

Zsigmond király neje, Borbála királyné, ó-budai (eczelburgi) palotája építéséhez Holczer János, bécsi bírótól tégláégető mestereket kér.

Barbara, von gotts Gnaden Bomische, und zu Vngarn etc. Kuniginn. Erbar, und lieber getrewer. Wir lassen dich wissen, dasz wir zugriffen und angefangen haben unser geschlösser alhir ze Ungern, und nemlich unsern Sitz ze Eczelburg für sich gepauren, und darumb pitt wir dich mit flaisz, dasz du uns czwen maister der Czigelbrenner solst bestellen, und wie du uns die dingen magst noch der gewonheit, als sie die ze Wienn pennen. Was wir In von dem Tausent geben sollen. Dachziegel, und ander Cziegel, Wann wir In zu Bereitschaft geben Hüctten und Holz, oder wie sust. Das ainen weg und fueg gehalten mag. Das lasz uns widerumb zest, und vorgeschriben wissen. Daran beweist du uns ainnen sundern dinst und wolgefallen. Gegeben zum Tothaus an dem Eritag nach dem Suintag Oculi Anno Domini MCDXXV. Fejér. Cod. dipl. X., VI. 730. I.

AQUINCUMI TEMETŐK.

1881—1882. ÉVI FÖLJEGYZÉSEK ALAPJÁN.

IRTA

HAMPEL JÓZSEF.

«*Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*» «a holtat a városban ne temesd és ne ógcsd el», így szól már a XII táblás törvény* és e szabályt legtöbb római városban követték, úgy, hogy a holtak helyei rendszerint ott kezdődtek, a hol az élők lakásai végződtek.

Ez a figyelemre méltó tapasztalás sok római város szorosabb helyrajzi megállapításánál bírt már fontossággal. Gyakran pusztultak el városok annyira, hogy kő nem maradt kövön az ő házaikból, a régi anyagot később utódok újabb építkezésre használták: temetőik nem mozdúlnak helyükből és ha, a mi sokszor megtörténik, buzgó sírablók ki is fosztogatják az értékesebb sírokat, a szegényebb emberek szerényebb téglasíriai ott maradnak és tanúságot tesznek (ha egyébről nem is) arról, hogy arra felé a régi város szélén járunk.

Aquincum helyrajzában is, mely még oly sok kételynek enged helyet, fontos helyhatározó szerepük jut a temetőeknek. Nagy gonddal vizsgálták át szakférfiaink évtizedek óta a színrekerült régi falmaradványokat és az utóbbi évek rendszeres ásatásai jelentékeny köz- és magánépületeket tártak föl előttünk; de hogy Aquincum városa merre terjedt, azt csak a temetőik segítségével bírjuk megközelítőleg kimutatni. Délfelé az ú. n. királydombi színházi falmaradványok adnak támpontot, északra a mocsarak s a mocsarak szélén épült amphitheatrum és fürdőépületek jelzik a szélső határokat, másrészt a Duna szigetei keletre, nyugatfelé az éjszaknyugatról délkeletre vonuló dombláncz határolták a várost, de vajjon ezen mérőöldekre nyúló területen merre laktak és merre nem laktak a régi aquincumiak, azt csak a temetőik és sírok gondos figyelembe vétele adhatja tudunkra.

A legjelentékenyebb két temetőről Rómer adott hírt. Egy temetőnek veszem a vörösvári út hosszában terjedő sírhelyeket, melyekre 1868-ban és

---

* A X. táblán; Cícero de leg. II., 23. 24. Bruns Fontes iuris Rom. ant. Freiburg 1881. 4. kiadás 33. lap.

1869-ben a Viktoria téglavető s az első ó-budai téglavető részvénytársulat földmunkálatai és építkezései vezettek. E sírhelyek jelzik Aquincum nyugatfelé való terjedelmét s az utat, mely erre felé a hegyek közé vonult.

Ép az ellenkező keleti határszélén, az ó-budai nagy szeszgyártelep területén és a tőszomszédságában épült munkástelep vidékén került elé egy más nagy sírmező, melynek java részét szintén Rómer, Zsigmondy Gusztáv s e sorok írója kutatták át.*

Egy harmadik jelentékeny temető tárult föl az 1881-ik évben, mely az aquincumi kutatásokra oly nevezetes és eredménydús év volt.

Ez év nyarán ásták föl az amphitheatrum déli felét, a papföldjén az ásást egy nagy fürdő jutalmazta és ugyanazon év végén, a tél beköszöntésével, mikor a dunai áradástól való félelem kettőzített buzgalomra szorította az Óbuda védelmére gátat építő fővárosi mérnököket, a síkság kellő közepén előtűnt egy nagy római temető.

Leginkább ezen temető és a Filatori védgát földmunkálatai kapcsán előtűnt egyéb sírok és emlékek leírására kívánom a következő lapokat fölhasználni.**

---

* Rómer, a legújabb ó-budai ásások. A. É. I. 41—44., 65—68., 91—94.

** Első ízben élő szóval adtam jelentést a leletekről az orsz. rég. társulat 1882 decemberi ülésén. A. É. 1883. II. k. XXIV. l.; az összes leleteket a n. múzeumba szállítottam, a hol azóta köztanulmányra állottak.

I.

AZ Ú. N. RAKTÁRRÉTEN LELT TEMETŐ SÍRJAI.

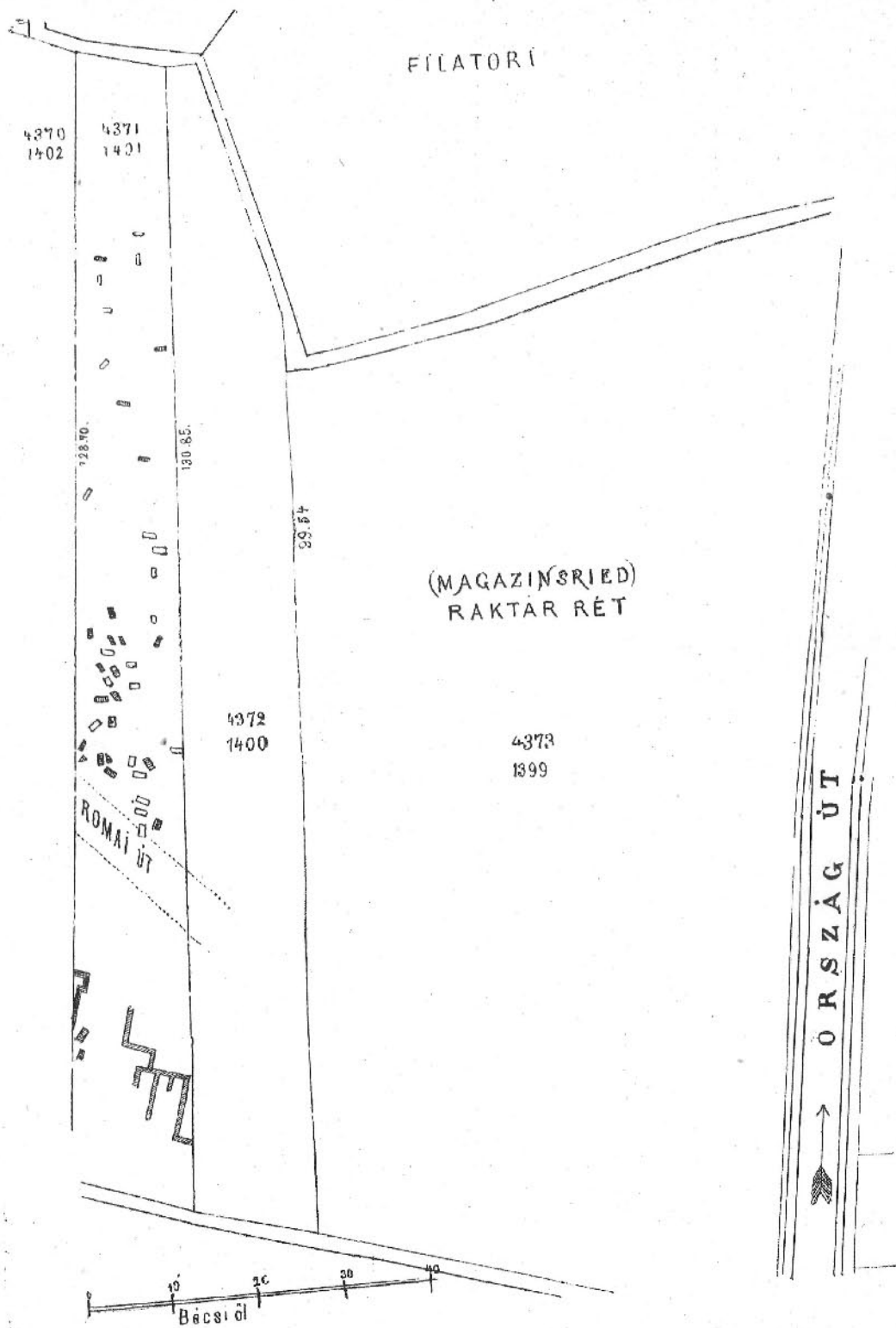
A mint a szentendrei úton a városból kifelé haladva elhagytuk a vámot és túlvagyunk a szeszgyár terjedelmes épületein, szemünkbe tűnik az 1881/82 telén épült ú. n. Filatori gát, mely 5'7 méternyi magas földtöltés hivatva van Ó-Budát a dunai áradás ellen védeni. E töltés jó részére a földet egy domborúlatból vették, mely az ú. n. raktárréten terült el s mely Frey óbudai gazda $\frac{4321}{1401}$ számú telkét borította. Miként az idezárt térkép mutatja, ez a telek majdnem párhuzamosan a szentendrei úttal délről éjszakra vonúl, szélessége 14.10° , hossza keleti oldalán 130.85° , nyugati oldalán 128.70° .

E telken köbszámra dolgozó munkások egyszerre több csoportban és több helyen emelték ki a földet 1881 november közepétől 1882 januárius közepéig. Mindjárt a munka kezdetén akadtak régi falmaradványokra, koponyákra, sírtáblákra és téglákra és e harmadfél havi időtartam alatt ritkán múlt nap, hogy valami figyelemre méltó tárgy nem került volna elé. A munkát ellenőrző mérnök Kulcsár Károly úr legkészségesebben ügyelt az előforduló leletekre, többször dr. Torma Károly és dr. Tergina Gyula urak adtak hírt előforduló leletekről, de a legtöbb sír fölbontásánál magam voltam jelen és azért e rövid jelentésem naplóföljegyzéseim alapján készülhetett, melyeket a helyszínén tettem.

Azon áttekintő térkép is, melyet idezárok, e följegyzéseken alapúl.

A temetőt déli részén római út határolta, melynek délkelet-éjszaknyugati irányát, az utat borító kavicsréteg elég pontosan jelezte. Az úttól délre két külön álló falcsoport állott, melynek egyike sem mutatkozott teljesen; a nyugatiból a szomszéd telekből csak egy sarokdarab állott ki s a keleti csoport egyik fala is a szomszéd telek alá nyult. A falak szabálytalanúl tört kőragaszszal összekötött kövekből állottak és csonka részeik mutatják, hogy nem maradtak reánk épségben. Innen kezdve éjszakfelé a térkép ad áttekintést a leletek elhelyezéséről, melyek így következtek:

1. 2. A nyugati fal közelében két üres kősírláda állott, mindkettőn a tető régen be volt zúzva; föliat nincs rajtuk.

I. A raktárréti római temető helyrajza.

(A négyszög alakok a sírokat, a sötét négyszögök a sarkophagokat jelzik.)

Az úttól éjszakra, csekély távolságban egymástól, sűrűn következtek a legkülönfélébb sírok.

3. Az útba belényült egy sír, mely kősarkophágok födeleiből volt összerakva, hossza 2·2 m., szélessége 67 cm., mélysége 60 cm.; fölül betakarták épületből való párkányos táblákkal. A belseje tele volt földdel, a földben szerte koponya töredékeit leltem; a mellékletekből csak egy apró elefántcsont szelence töredékei voltak hátra. (Lásd VIII. tábla 8. a. b.)

4. Faragott kőláda, kőfödéllel; hossza 2·10 m., szélessége 1 m., üres.

5. Párkányos földő-cseréptáblákból rakott sír; üres.

6. Hasonló téglasír; oldalán három-három téglá állott, a felső földő lapokból még egy állott helyén és mellette imbrex (földőcserép), bélyeg egyiken sincs; a sír belső szélessége 44 cm.; mélyen alatta, a sárga homokban, két koponya feküdt.

7. Csonka téglasír, a csontvázból csupán a koponya volt meg, mellette egy cserépkorsócska töredéke.

E sírok közelében a puszta földben melléklet nélkül: csontvázak maradványai.

8. Téglasír, benne koponya, a téglákon a breucok VII. cohorsának bélyege.

9. Faragott kőláda, fölirat nélkül.

10. Crispinus és Gemellina-féle sírláda, kőből; hossza 2·35 m., szélessége 1·15 cm.; födele kőragaszszal le volt ragasztva, oldala be volt törve, benne négy koponya, melléklet nincs.

11. E sírláda mellett gyermeksírládjára akadtak, ólomból, benne gyermekkoponya.

12. Faragott kőláda, födele még rajta volt, belső szélessége 68 cm., hossza 1·8 m., mélysége 50 cm.; két koponya benne, melléklet nincs.

13. Faragott kőládának csonka alja, a fej helyén vánkosszerű kiemelkedés, hossza 2·10 m., szélessége 1 m.; üres.

14. Faragatlan kőtáblákból összerakott láda, hossza 2·2 m., szélessége 1·10 m.; üres.

15. Téglákból rakott, csonka, üres sír.

16. Téglasír, öt-öt egymás mellé rakott párkányos téglából, a téglákon nincs bélyeg; benne csupán koponyatöredékek, melléklet nincs.

17. Üres téglasír, hossza 2 m., szélessége 55 cm.

18. Kőtáblákból rakott csonka sír, szélessége 65 cm.

19. Faragott kőtáblákból épített sír, egyik tábla fogdiszes sarokpárkányból való; ezt a nemzeti múzcumba szállítottam, rajzát adjuk az V. tábla 7. száma alatt. A sírban idomtalanul összerozsdásodott vastöredékek s egy koponya.

20. Kőtáblából rakott sír, födele hiányzott, hossza 1·80 m., szél. 0·55 m.
21. Összeesett téglasír, hosszában három-három párkányos téglá állott, a téglákon a II. leg. adi. bélyeg több változata, egyik téglán a leg. III. Flavia bélyege.
22. Téglasír, a téglákon bélyegek nincsenek; üres.
23. Gyermekek sírláda kőből, albumán nincs fölírat, födele hiányzik, koponyája széttört; hossza 1·15 m., szélessége 0·50 m.
24. Gyermekekoporsó kőből, lapos kőfödéllel, mely vége felé csonka, egyébként még jól le volt zárva kőragasztással, benne gyermekkoponya, hossza 1·50 m., szélessége 65 cm.
25. 26. Két téglasír egymás mellett, közös kőfallal, üresek; két téglán a coh. VII. Breucorum bélyege.
27. Kőtáblából rakott sír; a táblák különféle rendeltetéssel bírtak előbb, egyikén négyszögmélyedés s egy másik sarokkőnek szolgált; koponya, melléklet nincs.
28. Kőtáblából rakott nagy sír, északi végén és nyugati oldalán a falát régebbi fölíratos sírtáblák alkotják, benne két koponya töredéke; a fölíratos táblákat a n. múzeumba szállítottam. Hossza 2·20 m., szélessége 1·20 m.
E sűrűbb sírcsoporttól északra ritkábban állottak a sírok.
29. Sírláda, kőből faragott oldalú, csupasz, üres; hossza 1·15 m., szélessége 60 cm.
30. Sírláda csonka része.
31. Domborműves sírláda, alsó, csonka része; a n. múzeumba vitettem. Hossza 2·50 m., szél. 1·32 m.
32. Kőláda, melynek alja téglákkal van kirakva.
33. Kősarkophágok födeleiből rakott sír, van benne négy koponya, földőcserép (imbrex) és üvegkorsó töredéke; hossza 1·75 m., szélessége 76 cm.
34. Sír, igen nagy téglákból, a téglák bélyegesek, a bélyegek rajzai a III. táblán.
35. Téglasír, a munkások fölhányták, üres volt.
36. Faragott kőkoporsó, gyermek számára; bronzfibulát találtam benne.
37. Csupasz kőkoporsó, lapos táblákkal takarva, a csontváz mellett mellékletek; ezek rajzát lásd a VIII. táblán.
38. Téglasír; üres, a téglákon bélyeg nem volt.
39. Sírláda kőfödele.
40. Kőláda, melyet a munkások legészakibb csoportja az ásatások elején bontottak föl, állítólag üres volt.
41. Aelia Sabina verses fölíratú sírládája, födél nélkül, üres volt; beszállítottam a n. múzeumba; hossza 2·30 m., szélessége 0·80 m.

42. Kisebb sírláda, födele ketté volt törve, de a leragasztására szolgáló kőragasz még épségben volt; koponya és csontok, mellettök agyagmécses VIC bélyeggel. Hossza 1'65 m., szélessége 43 cm., mélysége 35 cm.

43. Födeles kőláda, csupasz, hossza 2'65 m., szélessége 0'70 cm.

44. Kőláda födele.

45. A legérdekesebb lelet volt az, melyre a földmunka legvégén akadtunk 1882 január 20-ikán sajátkezűleg fölbonthattam egy teljesen ép gyermeksírládát ólomból.

A földmunkálatok folyamában akadtak szerte csontok és koponyák, föliratot és domborműves sírtáblák töredékei, hypocaustumi oszlopok, falvakolat töredékei és ólomcső; ezeket és azon apróbb régiségeket, melyek távollétem alatt mentettek meg, szintén a n. múzeumba szállíttattam.

A leletek azon kevés kivétellel, melyeket az illető helyeken megemlítettem, átlag ugyanegy 1—1'50 vastagságú rétegből kerültek elő, a téglasírok 20—30 cmnyire mélyebben feküdtek mint a sírládák, a kőkoporsók fölött átlag 1—1'50 mnyi földréteg rakódott le a régi idő óta.

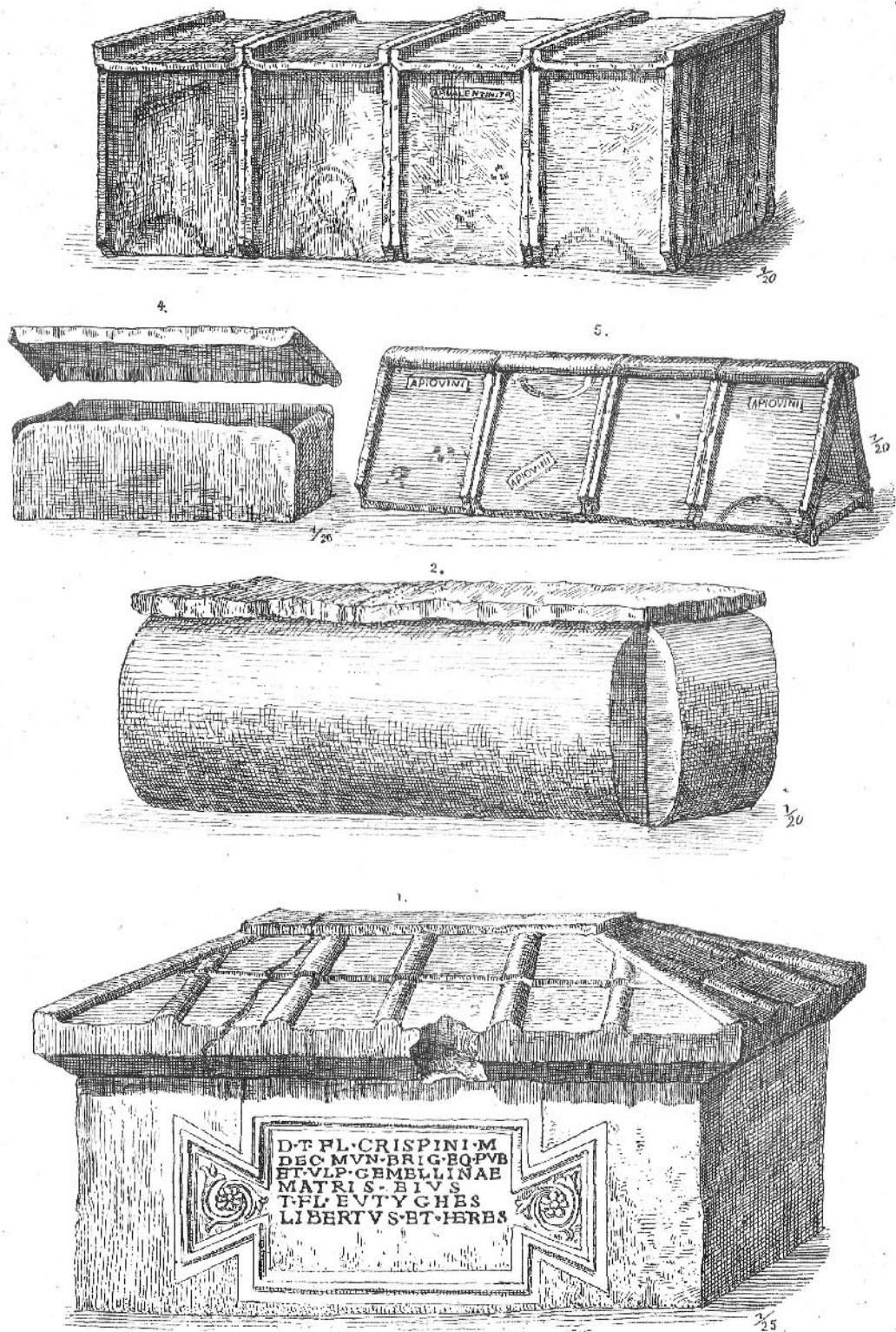
Miként a pontosan megszerkesztett térkép mutatja, a római temető ezúttal fölásott darabjában sem a téglasírok, sem a sírládák nem voltak határozott sorokban, sem az egyes síroknak nem volt egyforma irányuk. A legtöbb sír ki volt fosztva, kivált azokból, melyek mint a sarkophagok, eredetileg a föld színén állottak, csak igen csekély számuk került ki a fosztogatók kapzsóságát.

Így mintegy megbűnhődtek azok, a kiktől ez a temető ered, azért a sorsért melyben elődeik sírjait részesítették. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e helyen vagy közelében elhagyott korábbi temető maradványait használták föl. Régibb sírtáblákból és sírfödelekből építették sírjaikat, sőt valószínű, hogy egyik-másik sírládát is újból használtak, miután korábbi lakóságát abból kilökték.

Cserépedények ugyan előkerültek a földmunkálatok tartama alatt, de egy sem tartalmazott hamvakat; ez a körülmény tehát megerősíti a negyven sírban tett tapasztalást, hogy az egész temető hullatemető volt és hogy a temető korában a halott-hamvasztás vidékünkön már nem volt szokásban.

Ez az észlelet azonban csak a Frey-féle telken szerzett adatokból van mérítve, a temetőnek minden valószínűség szerint a szomszédos telkeken, nyugatra és keletre folytatása van; éjszakra aligha, mert ott «a Filatori árok» talán ősi idő óta vezeti le a hegyi vizeket a Duna felé s ennek partoldalaiban semmi oly jelenség nem mutatkozott, mely sírokra engedne következtetni.

Hasonlókép a telek déli végén előtűnt falmaradványok azt engedik sejtetni, hogy itt már elszigetelten lakóházak kezdődtek. A két üres kősírláda, mely itt

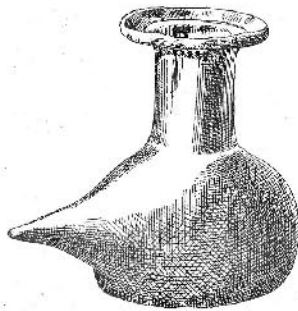

II. Különböző idomú római sírok aquincumi temetőkből.

1. Közláda fődéllet; 2. sírdák kőfödeleiből összerakott sír; 3. négyszögformára összeállított téglasír; 4. ölömsírláda; 5. téglasír tetőformára rakott téglákból.

állott, nem szól szükségképen e feltevés ellen, mert lehet, hogy mint üres és fölirat nélküli kőládákat nem eredeti helyükön leltük.

A temető elég közel áll a római táborhoz, hogy azt higgyük, hogy egy időben katonai temetőnek szolgált. Igaz, hogy nők és gyermekek sírládáit is leltük, de a korszak, melybe a síroknak legalább egy része tartozik, nem zárja ki a katonák házas voltát. Nem gazdag egyének örök nyughelye volt, nagy túlsúlyban voltak a szegények, a legtöbbször sírját sem jelzi a sír lakójának nevét és a mi leginkább latba nyom fölfogásunk mellett, a sok téglasír elég gyakran katonai bélyegű téglákból állott.

Üvegedényke gyermek sírjából.

(Lásd a 61. lapon.)

II.

ÉRDEKESEBB EMLÉKEK ÉS LELETEK.

Az emlékek ismertetését a *sírládákon* kezdjük.

a) *Aelia Sabina sírládája* (41. sz.) az irodalomban már régóta ismeretes.* Egy tiszteletdíjas római katona állította Aelia Sabina feleségének, kinek tiszteletére nyolcz soros hexameteres költeményben sok dicséretet mond el. A katona nevét annak idején Hydraviarius-nak olvastam, a mi azonban nem igen illett bele a vers sorába és oly név, mely a görög és római névtárban ismeretlen. Domaszewski újabban e nevet Hydraulariusnak** olvassa, a mi nemcsak azért helyes, mert a fölíratban kétszer előforduló névben, legalább egyszer, az L betű alsó szára ott léte föltehető; de még inkább azért, mert a jámbor katona szépen zenélő. neje mellett szintén mint egy hangszer, a vízi orgona, kezelője szerepel és a vers új, értelmesebb magyarázatot nyer.

A vers, írási és nyelvi hibái kijavítása után, így szól:

- (1) Clausa jacet lapidi coniunx pia cara Sabina |
- (2) artibus edocta superabat sola marito m |
- (3) vox ei grata fuit pulsabat pollice cordas |
- (4) sed cito rapta silet; ter dinos duxerat annos | he-
- (5) u male quinque minus sed plus tres meses habebat |
- (6) bis septemque dies vixit hæc ipsa superstes | spectata in po-
- (7) pulo hydraulici grata regebat | sis felix quicumque leges te
- (8) numina servent | et pia voce cane Aelia Sabina vale | Titus Aelius Iustus
- 9) hydraularius salariarius leg. II. adiutricis coniugi faciendum curavit.

Magyar folyó beszédben a vers értelme a következő:

«Lezárva e kőben fekszik Sabina a jámbor, drága feleség, művészetekben jártas lévén ő az egyedüli, fölülmúlta férjét, kedves hangja volt, újjaival pengette

---

* Aquincumi sírvers. Arch. É. 1882. 121—125. — Thewrewk Emil. Phil. Közl. VI. 894.

** A vízi orgona hydraulus, a ki kezeli, hydraulus; itt egyszer az orgona (7. sor) máskor pedig T. Aelius Justus mellékneve hydraularius (9. sor) szerepel, a mi szokatlan szó, de rendesen képezett melléknév lehet.

a húrokat; de hamarosan elragadva hallgat; harmincz esztendő't élt óh jaj! öttel kevesebbet és hozzá három hónapot és 14 napot, ő maga (örökké) fönmarad; a vízi orgonát kezelő nép körében tekintélylyel és nyájasan uralkodott. Légy boldog, bárki olvasod ezeket, őrizzenek meg az istenek és jámbor hangon kiálts: Isten veled Aelia Sabina! — Titus Aelius Justus hydraularius (vízi orgonás) a II. legio adjutrix tiszteletdíjas katonája állította a feleségnek.»

b) *Crispinus és Gemellina* sírját (10. sz.) rajzban is bemutatom; mert helyes fogalmat adhat előkelő római polgár sírládájáról. A sírláda homlokoldalán, párkányos keretű mezőben, hatsoros fölirat olvasható, mely minden iránt fölvilágosít, a mit ily föliratban a régiek lényegesnek véltek. A szoroson lezárt födél egy nagy nehéz táblából áll; födele antik lapos cseréptetőt utánoz, melyen párkányokkal egymás mellett feküdtek a négyszögű táblák s az összeérő párkányokat félhenger idomú cserepek takarták le. A sírláda födelén elől csorbát látunk, melyen át a sírrablók a sírba hatoltak, s azt kirabolták. A sírirat ismeretes* Titus Flavius Crispinusnak, a bregetioi municipium tanácsnokának és közlovagnak szól, valamint az anyjának, Ulpia Gemellinának. Állította a közládát Titus Flavius Eutyches, Crispinus szabadon bocsájtottja, az ő örököse.

c) *Sírládák* más nemét mutatja be a II. tábla 2. sz. rajza. Ennek két hosszabb oldalát a sírláda kőfödele képezi. Egy harmadik ily kőfödelt ketté vágtak s ezekkel zárták be a keskeny oldalt, fölül pedig az így alkotott sírládát nagyoltan kifaragott kőtáblával födték be. Mindez alkatrészeket valószínűleg korábbi, uratlanná vált sírokból szedték össze.

d) *A két ólom sírláda* idomát mutatja a II. tábla 4. sz. képe. Mindkettő gyermekkoporsó volt; említettük, hogy az egyiket (11. sz.) nyilván a ránehezető föld súlya nyomta szélylyel s ebben sem csontokat, sem mellékleteket nem leltünk. Ellenben a másik (45. sz.) meglehetősen épségben maradt reánk, sőt megleltük a gyermek csontvázát, egy szoptató üvegfélét (ábráját lásd az 57. lapon) és egy Hadrianus-féle bronzérmét, mely igen kopott. Maga a láda egy ólomlemezről van készítve, melyet a készítője, hasonlóképen mint a skatulya-készítők a kartont, a négy sarkon bemetszett és fölhajlított, az oldalak széleit pedig összeforrasztotta; a falak fölül kissé befelé görbítvék, hogy a reá nehezülő födél szorosabban záródjék. Rajzunk a födelt lebegő helyzetben mutatja; ennek szélei is keskeny karima formájára vannak meghajlítva és az egész födél, úgy, mint a láda alja, ugyanegy 4 mm. vastagságú lemezről készült. Ólom sírládákba csak jobbmódúak temetkeztek és használatuk a harmadik keresztény század óta vált

* A Nemzeti Múzeumban közzemlére állított emlékek tudományos közkinccsel képezvén, az itt felsorolandó emlékek kevés kivétellel az utóbbi évek óta az irodalomban ismeretesek. — Crispinus és Gemellina sírját közölte Fröhlich Róbert. Arch. Értesítő, 1891. 236. l.

gyakoribbá. Rendszerint fa- vagy kőköpenybe szokták állítani, hogy a föld súlya meg ne ártson neki. Ezúttal nem találtam sem fa-, sem kőburkolat nyomát. Az egyik ólomsír mégis kiállotta a föld súlyát s az elemek behatását, csak a feneke széleit rágták ki több helyütt a nedvességben föloldott sók.

e) *Régibb táblákból rakott sír.* Egy sírt (28. sz.) régibb fölíratos sírtáblák fölhasználásával készítették. E régibb táblák fontosabbak mint az üres sír. Éjszaki végét sírtábla töredéke zárta be. Ez egy kilencztagú család sírtáblájából való, melyen csupa név maradt meg.*

Nyugoti falát keskeny oldalára és az írással befelé helyezett, majdnem ép sírtábla képezte. A tábla majdnem két méternyi hossza és több mint 90 cmnyi szélessége különösen alkalmassá tette arra, hogy egy sír oldalát képezze. A sírtábla azt a typust mutatja, mely Pannoniában gyakori. Fölül csúcsba futó, delphinekkal ékített orma van, a párkány alatti négyszögmezőt domborműves koszorú ékíti és a főhelyet keretes mező foglalja el a fölírattal.** A fölírat négy soros és szól Marcus Valerius Fidusnak a X. iker legio katonájának, a ki, valószínű értelmezés szerint, Forum Juliumból (ma Fréjus) származik és a tribus Aniensishez tartozott, kilencz évig szolgált és Vibianus századához tartozott. Az emléket (ismeretlen) örököse állította.

f) *Szerte heverő fölíratos táblatöredékek.* A sírmező déli vége felé a földben szerte néhány csonka fölíratos köemlék akadt, melyek úgy mint a most említettek, sírok építésére szolgálhattak. Volt egy családi sírtábla ketté törött töredéke.*** Egy másik szintén négy darabra volt törve, de fölírata teljesen érthető; arról értesít, hogy Aurelia Quinta 18 éves, 2 hónapos és 2 napos leánya, Aurelia Victorina számára állította.† Egy harmadik családi sírtáblának csak jobb oldali része maradt, a kedvelt röpkény-levelet példázó levélfüzér szegélyzi keretét. A fölíratból megtudjuk, hogy egy Ingenuus Tertius Tutor nevű egyén hét különböző családjabelijének állította az emléket.††

g) *Fortunatus sírtáblája.* Külön figyelmet igényel az így szerte lelt sírtáblák sorából egy tábla, mely ugyan szintén csonka, mert a fölírásos lapból az egyik keretszegély hiányzik, úgyszintén hiányzik a tábla felső és alsó végdarabja, de megvan majdnem teljesen a fölírat és a röpkény-folyondárral díszített baloldali keret.

* Közölte és magyarázta Fröhlich R. Arch. Értesítő, 1890. 325—326. l. — Arch. epigr. Mitth. 1890. 76. l. 66. sz.

** Leírta és magyarázta Fröhlich. Arch. Ért. 1890. 320. l. — Arch. epigr. Mitth. 1890. 75. l. 64. sz.

*** Fröhlich. A. É. 1890. 324—325. l. 48. szám.

† Vesd ö. Fröhlich. A. É. 1890. 233—234. l. 34. szám. — Arch. epigr. Mitth. 1890. 73. l. 58. sz.

†† Lásd a fölíratot. Fröhlich. A. É. 1890. 326. l. 50. sz.

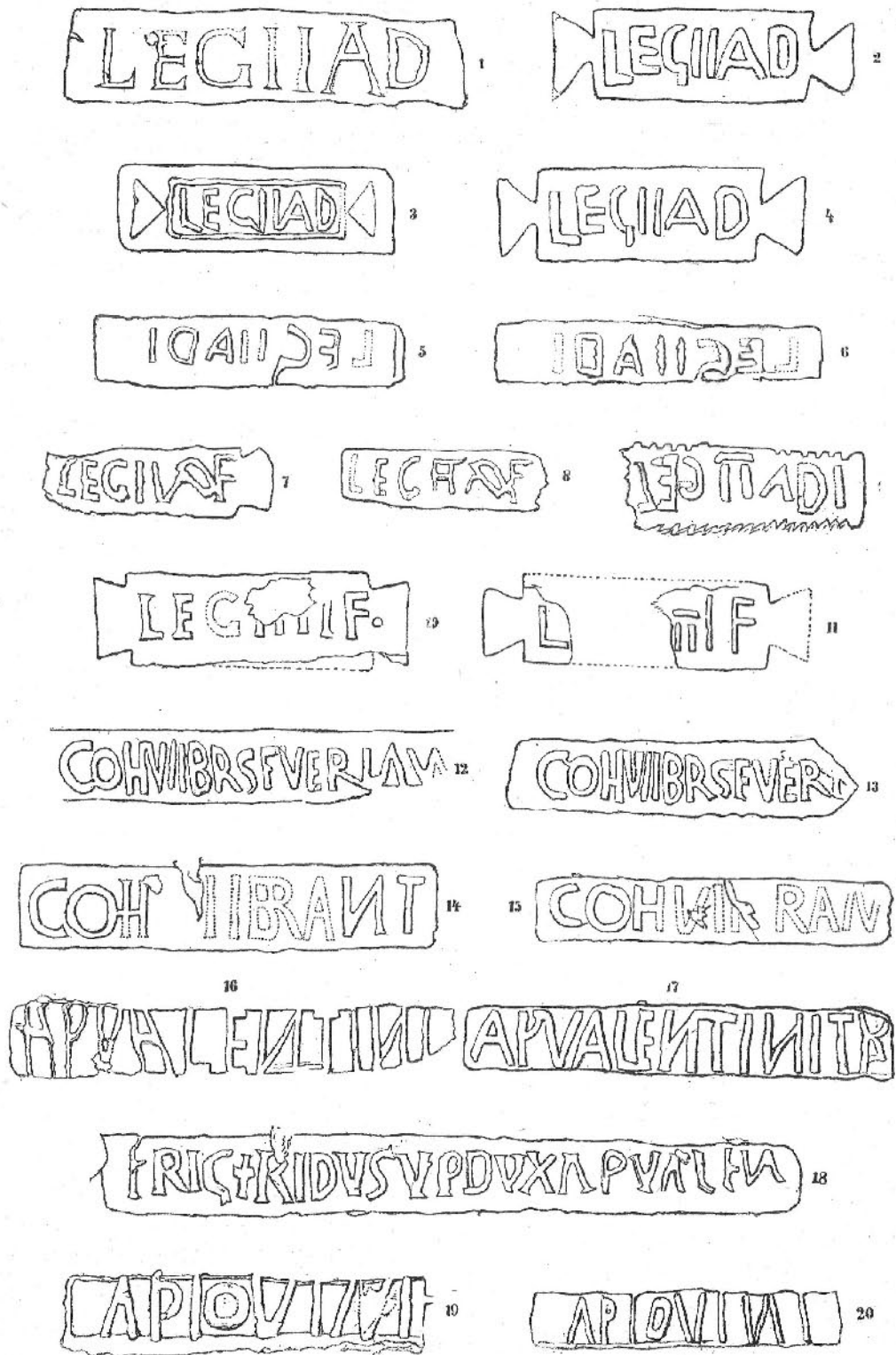
A fölírat így szól:

L AVRELIVS FORT	azaz	L(ucius) Aurelius Fort
VNATVS NATVS		unatus natus
NATIONE CARAD		natione Carad (?)
OX AN LXXX H S CO		ox an(norum) LXXX h(ic) s(itus) co(llegium)
CVLTORVM POS		cultorum pos(uit)

A nyolczvanéves Lucius Aurelius Fortunatusnak a papok testülete síremléket állít. Ez a papi testület alighanem a Mithras tiszteletére egyesült hívők papsága volt, kik közé az elhúnyt is tartozott. Az elhúnyt messze földről való volt, a kérdőjelezett szóban rejlik nemzetének neve, mely ebben a CARADOX formában ismeretlen és azért hajlandó vagyok föltételezni, hogy a vésnök egy betűt eltévesztett és így kell olvasni: CAPADOX, azaz Cappadox, t. i. cappadociai eredetű, Kis-Ázsia éjszakkéleti szélén fekvő tartományból származó.

h) *Téglasírok.* Legtökéletesebben maradt fenn az a téglasír, melyet a II. tábla 3. száma tüntet föl. A téglák keskenyebb oldalukra vannak állítva, hosszabb oldalukon végig futó párkányukkal egymás mellé rakták s a sír fej- és lábvégét egy-egy téglá zárta be, fölül pedig négy téglával zárták le az összeépített sírt. A téglák a legnagyobb fajta, tetőre való téglák közül valók, hosszuk 55 cm., szélességök 41,5 cm. Fölületükön olykor-olykor félkörös vagy nyolczas idomú vonások látszanak; ezekkel a téglavető jelölte, mikor az agyagtégla még puha volt. Az egyik téglán, hármásával álló apró mélyedések idomában kutyának lába nyomai látszanak, a mely véletlenül átszaladt rajta, mikor még puha volt a fölület, lába nyomait az égető kemencze örökítette meg. Mind e véletlenség-nél fontosabb, hogy a téglákat gyártó katonaság megbélyegezte a maga bélyegével a téglák jó részét. E sír tégláin három katonai bélyeget látunk, hű másolatban tünteték föl a III. tábla 16., 17. és 18. számú rajzai. A legfontosabb a 18. számú: FRIGERIDVS VP DVX APVALEN bélyeg, mert ebben a teljességben még nem bírtuk eddig. A végén látható EN hiányzott mindig s azért a bélyeg olvasását legerőltettebb módon próbálták meg, mert a VAL szótagot Valeria-ra egészítették ki.* Most világossá vált, hogy nem Valeria rejlett e szótagban, hanem egyszerűen férfi név. Hogy minő, azt a most is lelt és korábban ismert bélyegegek egész határozottan mondják. A 16. számon olvassuk a nevet, a 17. szám alatt pedig katonai rangját is látjuk: APVALENTINITR. A két bélyeg összetartozván, a bélyeg így szól: Frigeridus v(ir) p(erfectissimus) dux Ap(pi)

* C. I. L. III. 3761. — U. o. 3764. VPDVXAPVAL Ó-Budáról származó bélyeg, Römer, Arch. Közl. VI, 176 után: «A atne P. VAL siquidem recte se habet, quid significet, non perspicio (Mommsen)». — Az Eph. epigr. II. 778. alatt Mommsen két töredékből összeállítja ugyan a 18. számú bélyeget, de magyarázatot nem tud reá, egyúttal Renier, Desjardin és Römer magyarázatait elveti.

III. Katonai belyegek aquincumi sirok téglán.

Valentini (tribuni). A téglák tehát Frigeridus valeriai parancsnoksága korában, Appius Valentinus tribunus csapatja által készültek. Frigeridus nevét Ammianus Marcellinusból ismerjük, ő a pannoniai határőrség feje 377-ben Kr. után és Mommsen, mikor a C. I. L. III. kötetében a Frigeridus-bélyeget ismerteti (3761. sz.) idézi Ammianus szavait. * Most a fővezéri névvel megjelölt bélyegekkel az AP VAL bélyegűeket egykorúnak ismertük, a mi fontos azon pannoniai védművek kormegállapítása miatt, hol ezt a tribunusi bélyeget lelték.

A temető többi bélyeges tégláiról a bélyegeket hű másolatban a III. tábla 1—15. számai alatt mutatom be. Nincs köztük olyan, melyet lényegében ne ismertünk volna, de fontosak a formai eltérések, mert kortörténeti következtésekre adhatnak támpontokat. Az aquincumi háziezrednek, a legio II. adi., bélyegeiből kilencz változatot mutatunk be (III. 1—9.). Ezek közt, a betűk idoma után ítélve, az első számú bizonyára a legrégebb. A betűk széles alakja, a láb és fejrészek csúcsba futó kiszögellése, a G betű hasas hajlása, az A betű választó vonalának magas elhelyezése és fejen a két csúcsos kihajlás mind oly jellemvonás, melyről tapasztalt epigraphus azt fogja mondani, hogy izléssel bíró, II. vagy legkésőbbben III. századi bélyegkészítőtől eredő fölírat mellett vallanak. Annál szembetűnőbb e csinos bélyeggel szemben az utána következő (2—9. sz.) bélyegek rendetlen, durván nagyolt betűi, melyekből néha csak gondolkozással lehet a szándékba vett rövidített szavakat kiolvasni. Néha épenséggel azt kell hinnünk, hogy magának a bélyegmetszőnek sem volt igen határozott tudomása arról, a mit vés.

A minő gyakoriak a II. legio adj. bélyegci tájainkon, — mert e legio századokon át itt székelt — oly ritkán akad emlék, mely a negyedik, Flavia melléknevű ezred itt tartózkodásáról tanuskodik. E legio két, bár hiányos bélyeggel van a sorozatban képviselve, mindegyik más formájú.

Végül a cohorsok közül a breukok hetedik ezredének négyféle bélyegváltozatát látjuk, kettőben (12. és 13. sz.) viseli a Alexander Severus tiszteletére a Severiana melléknevet, ezekben tehát a készítési idő a III. század (Kr. u.) elejére vall és a másik két bélyeg (14. és 15. sz.) a megelőző évtizedekből származik, mert itt a melléknév ANT(oniniana) Sept. Severus fiának, Caracalla vagy Elagabal emlékét örökíti meg. E bélyegváltozatok már régóta ismeretesek a pannoniai kutatók előtt. E helyütt mégis indokoltnak látszott részletesebb fejtegetésük, mert e temető s közvetve Aquincum ezen vidékének kor-

* Frigeridus v(ir) p(erfectissimus) dux, Valeriæ scilicet, omnino est Frigeridus dux u. p. C. 377 cum Pannonias et Transalpinis auxiliis in Thraciam accitus, ut ibi cum ducibus Orientis bellum sustineret adversus Gothos (Ammianus 33. c. 7. 3. c. 9.).

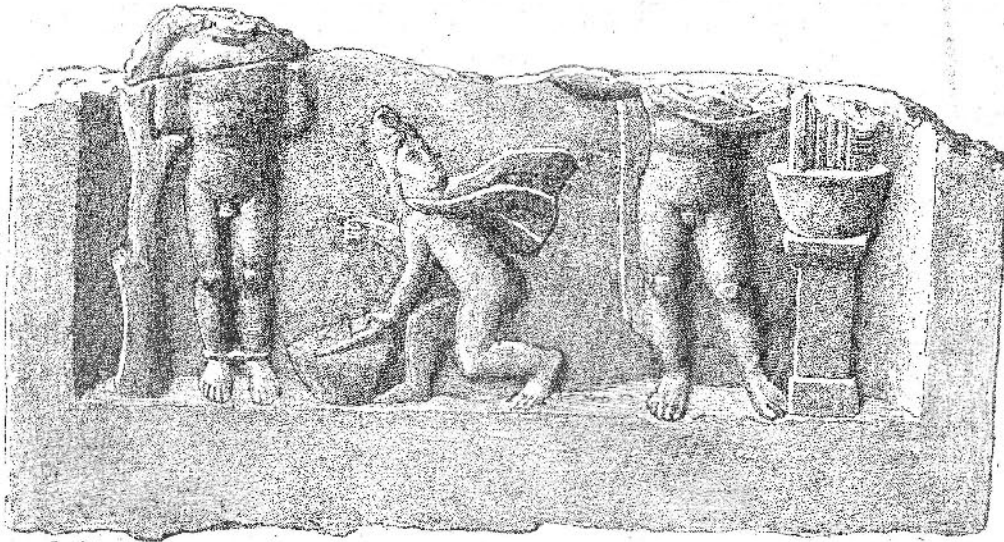
története és helyrajza szempontjából e bélyegek itteni föltünése, mint jelző kortani mozzanat, bizonyára fontossággal bír.

E téglák egyébiránt általánosságban egyforma gonddal iszapolt agyagból készültek és századokon át megtartották ugyanazon átlagméreteket, melyek a hosszúságra 44 és 48 cm. közt, a szélességre nézve pedig 36 és 42 között váltakoznak.

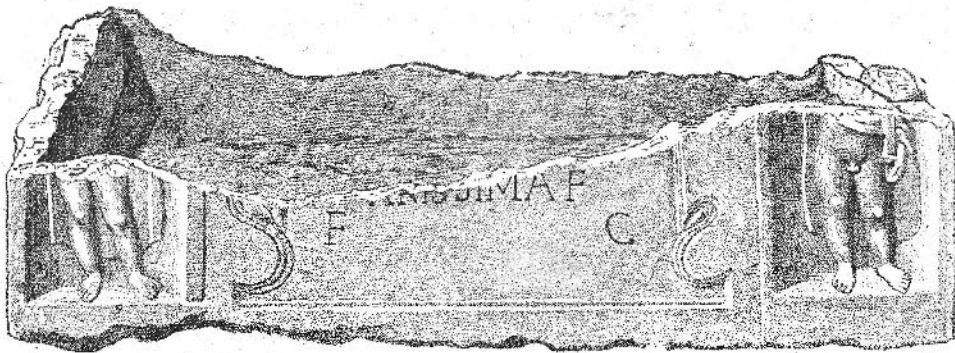
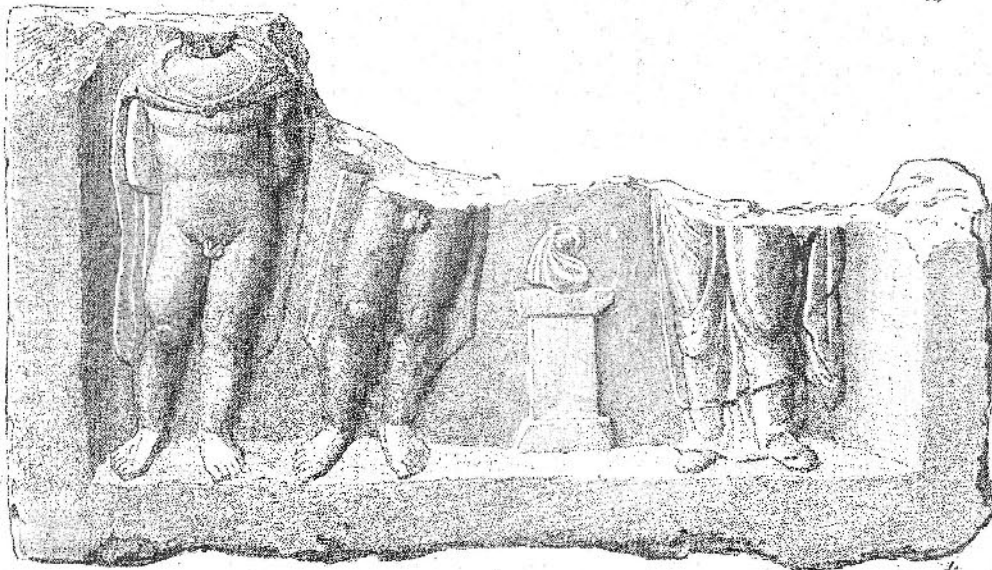
i) *Domborműves sírláda maradványa.* A temetőben lelt domborműves emlékek közt legérdekesebb egy kősarkophag alja, melynek föliratából ugyan csak az utolsó szavak maradtak fenn, de szerencsére a két keskenyebb oldalát ékítő domborművekből nem hiányzik annyi, hogy a két jelenet értelmét meg ne ismernők. 1882. évi januárius 18-ika óta, a mikor a Nemzeti Muzeum első udvarán fölláttattam, sok szakértő érdeklődését vonta magára, és csoda lett volna, ha az irodalom nem vett volna ez emlékről tudomást, mely, bár csonka, mégis annál érdekesebb, mennél ritkébbak Pannoniában a mythologiai jelenetekkel ékesített sírládák. * IV. táblánkon a legalsó kép a töredéket szemközti távlatban tünteti föl. Asszonyinak volt föllállítva, mert a végső szó, melynek felső fele rongált és melynek első betűje is letört, végső betűje pedig tévedésből F (E helyett) Carissimæ volt; az F C betű szokás szerint f(aciendum) c(uravit)-ra egészítendő ki. A hajlított keretű mező mellett jobbra-balra fülkében álló alak csonka alsó fele maradt meg. Nem lehet eldönteni, hogy a chlamys-sal öltöztetett férfiak, kiknek alteste meztelen, katonákat ábrázoltak-e, vagy sem; a jobboldali alak baljában fölfelé álló kardot tart.

IV. táblánkon a középső kép a sírláda baloldalát tünteti föl. Közepén kerek oltáron égő lángot látunk, az oltártól balra Orestes és Pylades, jobbra Iphigenia áll. Orestes szemközt van, feje letört, testét hosszú chlamys borítja, mely mellén össze van tűzve, lábai össze vannak lánczolva, kezei hátára vannak kötve. Tőle jobbra Pylades szemközt álló alakjából fönmaradt az altest és a jobbik kar egy darabja; öltözte olyan volt, mint Orestesé, lábai, ú. l. nincsenek békóban, de kezei szintén hátra vannak kötve. Testtartása után ítélve, talán jobbra, Iphigenia felé fordult. Iphigeniából csak az altest maradt meg, lábain czipő, testén hosszú chiton (alsó ruha) és himation (felső öltöny). Látni való, hogy a dombormű az Orestes-féle mondanakörből vett jelenetet ábrázol, mely nem szorúl bővebb magyarázatra. Minden belső összeköttetést nélkülöz e képpel az, mely a sírláda jobb oldalán jelentkezik (IV. tábla legfelső kép). Első tekintetre látjuk, hogy Marsyas ismeretes büntetése van folyamatban. Balra látjuk békóba

* *Weisshauptl* leírta Arch. epigr. Mitth. Wien, X. 1886. 116. és 117. l. — *Ziehen* ismertette, az itt ismételt rajzok kíséretében, Arch. Ért. IX. k. 160 és 162. ll.; továbbá u. o. 299. l., és ugyanő más rajzok kíséretében értekezik róla Arch. ep. Mitth. 1889. XII. k. 54. és 55. ll.

1/10

1/20

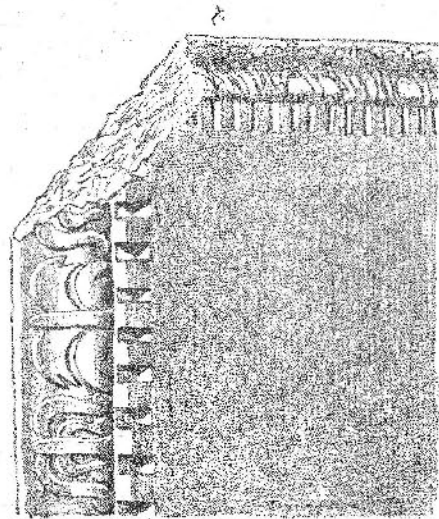
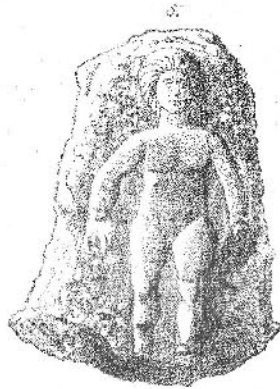
.IV. Római sarkophag esonka alja.

szorított lábakkal és hátul fához kötött karokkal a meztelen Marsyas, feje hiányzik, melle felső része és jobb válla letört, de meg van. Középett hajlított térdekkal, testével Marsyas felé fordultan, a skytha áll, fején phrygiai sapka, nyakáról messze szállong chlamysa, előtte a földön fekvő nagyobb kövön köszörüli háromszögű nagy kését, jobbával Marsyas felé mutat és arcza mintegy kérdőleg jobbra, Apolló felé fordul. Az isten, testét jobbik lábára nyugtatva, szemközt áll, testét hátul és mellét hosszú, jobb vállán föltűzött chlamys borítja, jobbját fölemelte, balja pedig oltárszerű duczra helyezett lyráját fogja, a lyra jobbik szélén bal keze ujjai még meglátszanak, feje és jobb keze letörtek.

Az Apollóval vetélkedő satyr megbüntetése és kivált a nyúzást közvetlenül megelőző momentum ábrázolása az antik művészet kedvencz és gyakran ismételt tárgya. Antik sírládákon is többször találkozunk vele s így nem meglepő, hogy az aquincumi szobrász is lemásolta valamely közkézen forgó kép után. Másolata naiv és durva, csak úgy, mint a hogy a sarkophag többi domborműve sem tart igényt művészi méltánylásra. Mind a két jelenet csak tárgyánál fogva érdemelte figyelmünket, mert élénk tanúságot tesznek arról, mennyire uralkodott a hellen mythos még a Krisztus utáni századokban is mindenfelé a római birodalomban s annak legszélén is számíthatott reá a szobrász, hogy a vidéki lakosság megérti a belőle merített képes elbeszéléseket.

j) *Domborműves torso*. Valószínűleg ugyanolyan domborműből, minő az itt bemutatott sarkophagtöredéken láttunk, származik a temető déli vidékén lelt férfi torso (V. tábla 6. szám). Nyilván Orestes vagy Pylades alakját kívánta a művész ábrázolni, a hátrakötött kezek, a széparányú test és a jobb vállán gombbal összekapcsolt chlamys, mely jól rakott ránczokban bal vállára vonul, nem engednek más értelmezést. Sőt valószínű, hogy a csoport, melyből a töredék való, ugyanazon mozzanatot tüntette föl mint a sarkophágé, t. i. azt, midőn a két barát az oltár mellett Iphigeniával szemben áll. Kár, hogy szobrunk feje és bal lába egészen hiányzik és jobb lábából is csak a czombnak egy csekély darabja s a balfelkarnak is csak töredéke maradt meg. A mellkas s általában a test fölülete, a mennyiben bírjuk ép oly ügyességgel van dolgozva, mint a ruha redőzete; bizonyos, hogy a ki e töredéket csinálta, messze fölülmulta a pannoniai tuczatmunkák faragóit.

k) *Domborműves női alak*. Kevésbé kedvezőt mondhatunk egy női alakról, melyet szintén a temető déli vidékén leltünk (V. tábla 5. szám). Durvan nagyolt kőtábla töredékén szemközt álló meztelen női alakot látunk. A munka sokkal gyarlóbb és föntartása is oly rossz, hogy alig lehet határozottan megmondani, hogy le van-e lánczolva keze-lába a sziklához, avagy csak karperecz dísz

V. Kőcmlékek töredékei aquincumi temetőkből.

van-e rajta. Az előbbi magyarázat szerint sziklához lánczolt Andromeda lehetne, kit a hős félelmes helyzetéből kimentett.

Ha így kell a barbár módon ábrázolt domborművet magyarázni, akkor újabb adalékot bírnánk benne az attikai mondakörből vett jelenetek ábrázolásának divatára vidékeinken. *

1) *Három római nő* siremlékeiből való, domborműves töredék is elszórtan hevert a sírok közt. Legépebb egy domborműves medaillon két alakkal (V. tábla 2. szám). A kör legnagyobb átmérője 58 cm., a lap vastagsága 15 cm. Jobbról az előtérben dúshajú római matrona mellképe látszik, tunicával és felső köpenyvel, mely bal karját egészen borítja, míg jobb keze, mely pohárkát (?) tart, mellén kilátszik. Balra hátrábban és részben az idősbik nőtől takarva fiatalabb alak látszik, mely haja után itélve inkább leánynak látszik, mint ifjúnak, testét csak tunica borítja, mely fibulával van jobb vállán erősítve, mindkét kezét mellére emeli s balkezében talán almát vagy más határozottan föl nem ismerhető tárgyat látunk. A medaillon balfelöli alsó szélén csonka; ezen a helyen lehetett duczszerű toldaléka, melylyel hajdan a sír fölött a földben megállították; avagy oly elhelyezése is képzelhető, hogy téglafalba vagy dúcba lehe-tett beerősítve, bár sem hátulján nem látszik kőragasz maradéka, sem kampók-nak nem maradt nyoma a külső párkányon.

Két domborműves női főből (V. tábla 3. és 4. szám) csak a szem, a haj-dísz, a fül s egyiknél a fülbevaló, valamint a nyakból s a vállból egy csekély rész maradt meg. Csak a hajuk elrendezése bír némi érdekekkel. Egyiknek a haja (3. sz.) kisalakú fejkötő alá látszik bujtatva, csak a homlokán tűnik elé a választék s jobbra balra a haj egy-egy kis részlete. A másik nő haja (4) szallagokkal megkötözött tekercei torony idomra több rakásban egymás fölé helyezvék: oly hajviselés, mely az emlékek tanúsága szerint a római nők világában különböző időszakokban dívott, nevezetesen a két Faustina korában, kiknek idejébe a dombormű keletkezése tehető.

m) *Silvanusemlék.* Hogy került e sírkőtöredékek szomszédságába egy domborműves Silvanus emlék (VI. ábra) kőből, nem lehet megállapítani. Az erdő nemtője Pannoniában igazán meghonosult és kedvelt istenség volt. Számos föl-iratos s néha domborműves emlékeket is állítottak pannoniai hívei. ** Többnyire satyr alakját adják neki, szarvakkal, kecskelábakkal és kecskeszakállal képzelik és görbe pásztorbotot tesznek kezébe. *** Így képzelik, ha az erdő nemtője gyanánt

* Egyéb ezen mondakörbe tartozó pannoniai emlékekről értekezik Ziehen A. E. 1889. 159 s. k. II.

** C. I. L. IV. 3499. — Römer-Dejardin a nemzeti múzeum emlékei.

*** Silvanus előállítását illetőleg lásd Baumeister Ant.-Denkmäler 1665. I. és az ott idézett irodal-mat, különösen mint legfontosabb értekezést Reifferscheidét az Annali dell' istituto 1866 évfolyamában.

mint Silvanus Silvestrist ábrázolják. Ezuttal ily állattias vonásoktól menten, mint Silvanus domesticus jelenkezik. A tábla füles ormában olvassuk az ajánlást: SIL (vano) DOM (estico) és a talap párkányba vésette (kissé zavarosan) a jámbor följánló nevét és a votumot: IVL? (ius) ANTIVS VO (vit). A közbe eső

VI. Silvanus tiszteletére állított kőemlék.

mezőben, mely falfülke féle mélyedést utánoz és melynek felső szélé gyöngé hajlással követi az orom kiemelkedését, szemközt áll az isten alakja, nagyjából pannoniai gazda téli öltözékében. Kettős alsó öltönye, melynek egyike térdig, másika a czombokig ér, fõdi testét és felső karját, felső öltönye hosszú

VII. Silvanus- emlék Aquincumból.

téli chlamys, melyet a jobb vállán kerek gomb tart össze. Dús fürtű fejét a zord téli időtől megóvjá csúcsbafutó csuklya féle, melynek idoma fölül phrygiai pásztor sapkára emlékeztet, de mélyen nyúl alá a hátára. Szárait fölül bő, alul szűkülő nadrág borítja és lábán vastagtalpú bőrczipő féle van, minőt Italiában nem volt szokás hordani; nadrága belé nyúlik a czipőbe és a czipő felső felületén csak közepéig érő bevágás látszik, olyan a minőt fűző czipőkön ma is látunk. Az isten jobbával kerti szerszámot fog, erős kerti kést, melyekkel ágakat nyesnek és baljában levágott galyat tart; lábainál kutyája nyujtózkozik és föltekint ura jobbjá felé. Jól táplált kerekded arcza szemközt néz; kifejezést az ily, schema szerint dolgozott domborműveket nem keresünk, elég ha a kőfaragót megdicsérhetjük, a miért az emberi arányokat eltalálta, a nyugalmas gestusokat jól visszaadta és a ruha ránczait elég értelmesen és indokoltan rendezte el.

Összehasonlítás kedvéért s a tárgy rokonsága miatt közlök itt egy más Silvanus emléket, * (VII. szám), melyet ugyancsak 1881-ben Aquincum területén a Grünwald és társá féle czég telkén találtak. Ezen is phrygiai sapka borítja az isten fejét és öltözete is — kivéve a nadrágot és czipőt, a mi ezúttal nincs — hasonló, kutyája is ott van az isten mellett a földön; jobbában ismét kés van, bár ezúttal sarlóformájú, baljában galy. Ez emléken az isten nincs egyedül; asszony állítja az emléket, tehát a férfi Silvanus mellé oda állított három női Silvánát, mindegyik galyat és kosarat tart. Silvanus őrzi az erdőt s a határt. Közel eső föltevés, hogy úgy a Grünwald-féle telken lelt Secundina, mint az Antius-féle emlék földműves gazdaktól erednek. Sajnos, hogy egyikről sem tudhatjuk biztosan, vajjon eredetileg is ott állott-e, a hol lelték, mert azt kellene föltételeznünk, hogy attól kezdvé, a hol a Frey-féle telekbeli temetőnek vége volt a szent-endrei úttól nyugotra, az Antius-féle Silvanustól néhány száz ölnyire délre terjedő terület ez emlékek állítása korában földműves gazdák kezén volt; mert más, mint a kinek gazdasága volt, nem igen tisztelte a gazdák speciális istenét.

n) *Festő sírja*. Csak két valamennyire érintetlen sírt bonthattam föl az egész temetőben. Az egyik gyerek sírja ólomsarkophágban, erről föntebb szóltam. A másikról a mellékletek után ítélve azt kell hinni, hogy férfi vagy nőfestő nyugodott benne. Csontváza már teljesen el volt kórhadva, mert csak kőtáblákból és ládák födeleiből lévén megépítve a koporsója (37. sz.), a résekben anynyira behatolt mindenfelől a víz s vele a föld, hogy a földből kellett a mellékleteket egyenként kiszedni.

Volt a sírban egy darabokra tört kis keretes alabastrom tálcza, (VIII. tábla

* Közzétettem Arch. Ért. 1881. I. k. 170 és 171. l.

VIII. Római festő sírjából való régiségek.

(Kivéve a 8. a. b. számú rajzokat, melyek clefántesont szelencze részletei a 3. számú sírből; lásd az 53. lapot.)

1. sz.) szájnnyílással és kis csőridomú toldással, továbbá négyszögű palakő (VII. tábla 3.), melynek fölülete gyakori csiszolástól sima, mellette festékek dörzsölésére szolgáló, alúl szélesebb, fölül csúcsba futó kő, minőt ásványfestékek törésére még ma nap is használnak. (VIII. 2.)

Ujján kis aranygyűrű volt (VIII. 6.), apró szekrénykéből bronzlemezkek és pántrészek maradtak fön (VIII. 10, 11); üvegkorsó töredékeit csak hiányosan lehetett összeállítani, de meglehetősen épségben maradt egy füles bronzkorsóska. (VIII. 9.) Korhadt farészecskék és apró bronztöredékek közelebből meg nem állapíthatók.

A lelt tárgyak közül különösen a palatábla és a dörzskő, valamint az alabastrom tálcza mutatják, hogy a sír névtelen lakója vagy foglalkozás szerint vagy kedvtelésből festő művész volt. Pannoniában többször akadtak már ilyféle maradványok. Sabariából szerzett a nemzeti múzeum ily kőlemezeket és mellettök voltak kék és piros föld festékek tömbjei.

o) *Ép sír.* Egy más ép sírről csak hír után adhatok jelentést. E szerint egy sima falú és fölírat nélküli kőládában megvolt a csontváz, feje mellett három apró hengerded üvegcese, melle táján cserép mécses, dereka táján két gagatgyöngy és jobbik lába közelében cserép mécses volt. A sírládán kívül, de annak közvetlen közelében lócsontokat s egy vaslándzsacsúcsot leltek.

p) *Apróbb leletek.* A temetőből a nemzeti múzeumba behozott kisebb tárgyakkól még említendök: egy ólomcső darabja, minőket vízvezetékekre használtak a rómaiak, vasrúd kampós végekkel, minőket a halászok használtak, római cserépkorsó, tál és edényfödő, cseréptál felső, néhány edény alsó része s egy edény szája. Egy őskori urna alja és szarvas agancs részei. Vörösre égett terra sigillataféle tányérka töredéke SAT bélyeggel és más hasonló tálczákból két töredék. Mázas cseréprész. Üvegedények oldalából, aljából, pereméből való részletek. Bronz karikagyűrű, fogantyú és szögfejek. Végül téglák, melyek a korábban idézettekhez hasonlóak és festett stuccoburkolat részei.

III.

A RAKTÁRRÉTI TEMETŐ JELENTŐSÉGE ÉS KORA.

Az 1881/82. évek telén a raktárréti Frey-féle telken tett archæologiai tapasztalások után, melyekről az előbbieken átnézetet nyújtottam, világos, hogy sem topographiai tekintetben, sem kora szempontjából nem lehet e római temetőre nézve biztos és végleges megállapodásokra jutni. Mert nyilvánvaló, hogy nemcsak azon 18 ölnyi szélességű telekrészen terült el a temető, a melyet ezúttal az ásó föltúrt, belényúlik egyaránt nyugotra és keletre a szomszédos gazdák telkei alá. Tehát e két irányban nem lehet határait megállapítani és be kell várni azt a kedvező alkalmat, mikor biztos sikerrel a kutatásokat erre felé folytatni lehet.

Annyi azonban e temetőrészlet földerítése után bizonyos, hogy a legioi tábor és a polgári város közt nem volt közvetlen a csatlakozás, sőt főntebb a Silvanus emlékek alkalmából valószínűnek mondtuk, hogy a temetőhöz sem csatlakoztak délfelől közvetlenül a városi házak sorai, de kültelkek és kertek, itt-ott egy-egy elszigetelten álló házikóval képezték a város külső övét.

Azóta is többször történt, hogy a Filatori árok s az ó-budai vám közötti vidéken antik házak alapjaira akadtak építkezéseknél, de mindig elszigetelten és nem szoros egymásutánban.

A temető korának megállapítására mindenek előtt az a körülmény szolgáltat némi támpontot, hogy miként az eddig Aquincumban lelt sírokban általán nem hamvakat, de hullákat temettek benne. Birunk ugyan Pannoniából és római időből származó csontokat s hamvakat rejtő üveg és kőurnákat, de ezek valószínűleg mind Sabaria vidékéről valók és alig későbbiek a második századnál. A második században a hullatemetés vidékeinken legalább a városi lakosságnál általánosan dívott; tehát temetőnk már azért is, mert hullatemető volt, alig előzheti meg az Antoninusok korát. Csak látszólag szól ellene az egyedüli érem, melyet a temetőben leltünk, az ólomsír kopott Hadrianus érme. A mikor e gyermeket sirjába tették, már ólomból készült sírládák is divatoztak, ez a

divat azonban oly tartományok tanúsága szerint, hol ólomkoporsókat sűrűbben lelnek, a harmadik századnál előbb nem kapott lábra.*

Mind e támpontok azonban csak tétova alapot adnak a kor megállapítására. Biztosabb és pontosabb az az adat, melyet Crispinus koporsójának (10. sz.) fölírata szolgáltatott. Crispinust a fölirat tanúsága szerint akkor temették ide, mikor Bregetio már municipium volt, tehát, mivel e felső pannoniai város a harmadik század elején nyerhette a municipalis jogot, a temetőt legalább is már akkor használták és mivel a temetőben korábbi, elhagyott sírokból származó emlékeket leltünk, melyeket újból fölhasználtak, legalább két-három nemzedékkel előbbre kell tennünk a temető korát. Ily módon Crispinus sírföliírata révén is eljutunk a második század közepetájjára.

A másik időhatárt a mi korunk felé a II. tábla, 3. száma alatt látható sír képviseli, melynek tégláin Frigeridus nevét olvassuk. E téglák nyilván nem készülhettek e helytartó kora előtt, tehát vagy az ő idejében vagy kevéssel utóbb kerültek a sírhoz.

Ily módon arra a végeredményre jutunk, hogy oly temetőt romboltak szét 1881. és 1882-ben a raktárreten, melynek fölászott része, harmadfél száz eszten-deig lehetett használatban.

E hosszú időtartamból megértjük, hogy miért vannak díszesebb, jobb írású föliratok és miért találunk ezek szomszédságában alig fölismerhető, elvadult jellegű typosokat.

A domborművek fölfogásában és kivitelében tapasztalt jobb és rosszabb minőségű fokozatokat is abból magyarázhatjuk, hogy a II. századon innen a művészi ízlés általában rohamosan hanyatlott és ez általános folyamat Aquincumban is érvényesült.

---

* Vessd össze a Galliában lelt ólomkoporsókra nézve Caumont művét: *Abécédaire arch. Ére gallo-romaine* 543—550. l.

IV.

EGYÉB AQUINCUMI SÍROK.

a) *Három téglasír.* A Filatori töltésre szolgáló földet nemcsak a Frey-féle telekről nyerték, de a töltési vonaltól éjszakra eső több helyről egyszerre hordták. Így történt, hogy a raktárréti temetővel egyidőben, 1881. évi november utolsó hetében, a szentendrei út s a Duna közötti téren, majdnem közepett, 150 méternyire az úttól, alig néhány méternyire az épülő földgát éjszaki külső vonalától három méternyi mélységre, a sárga földben, három szegényes téglasírra akadtak, egyikben sem találtak semmi mellékletet; nagyon szegény emberek sírjai lehettek, a téglabélyegek után ítélve katonákéi.

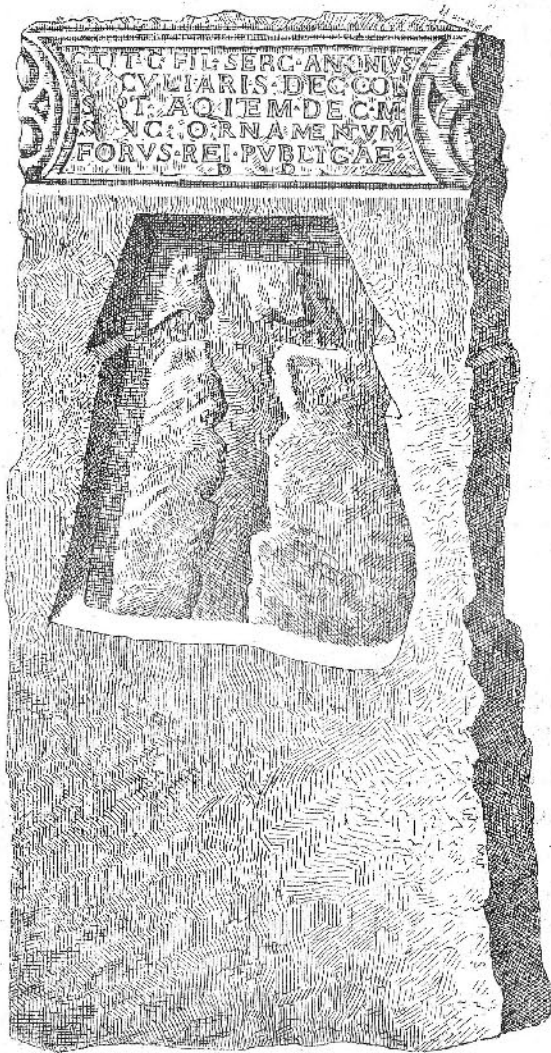
Két esetben derékszög alatt, párhuzamos sorokban állottak a téglák és fölül lapos, párkányos négyszög téglák födték, úgy a hogy a II. tábla 3. sz. rajzán látjuk. A harmadik sír eltérő idomot mutatott. Itt háromszögbe voltak a párkányos téglák állítva (II. tábla 5. rajz), maga a halott a földre fektetett négy téglán nyugodott és hogy fölülről az orom részén ne érje az eső, félhenger cserpekkel (imbrex) takarták le a rést.

A három sír tégláin a III. képes tábláról már bemutattuk a VII cohors és a Frigeridus-féléket, melyek itt ismétlődtek. Az egyik téglán karczolatok vannak, melyeknek jelentősége kérdéses. Hátra van a 19. és 20. szám alatt közölt bélyegekkel megtoldani a sort,* melyek, mint látjuk, ugyanegy névbélyeget két típusban tüntetnek föl. A bélyeg értelme AP(pii) IOVINI és ha a vele rokonjellegű Appii Valentini tribuni-féle bélyeget analogiának elfogadjuk, akkor Jovinus is tribunus volt és főnöke lehetett azon katonai csapatnak, mely e téglákat készíté.** A betűk jellege után ítélve Jovinus is a IV. században élhetett és tekintve, hogy az említett három sír közel egymáshoz egyforma mélységből került elé, egykorúságuk valószínű és föltehető, hogy Frigeridus korában szolgált Jovinus épúgy, mint Valentinus. E csekélyszerűnek látszó körülmény fontos-

* Ismeretes volt két ily bélyeg az óbudai Victoria téglavetőről. Desjardin M. Ep. 290. sz. és utána Mommsen Eph. Epigr. II. Add. 786. sz.

** Más analogiák LVPICINI. TRB (C. I. L. III. 3767.) CARIS TRB (C. I. L. III. 3766.)

sággal bírhat, mihelyt valóságra emelkedik, mert ha más kútfőink nincsenek, a katonai bélyegek után szoktuk a római erődök s egyéb épületek időkorát megállapítani.

Peculiaris emléke.

Ily nyomon indulva azt látjuk, hogy ez a néhány sír a raktárréti temető, IV—V. századi sírjaival egykorú katona sírok voltak.

b) *A Victoria téglavető* területe, a mely már 1869-ben oly termékeny volt leletekben, szintén szolgáltatott 1881-ben egy pár újabb adatot Aquincum

helyrajzához. Ismeretes, hogy az ásások itt 1869-ben egy középkori templomra vezettek; ugyane templomromok a gyár terjeszkedésének útjában állván, 1881-ben alaposan szétrombolták és egész környéküket agyag nyeres végett több méterre leásatták. Ez alkalommal azt az érdekes tényt állapíthattuk meg, hogy a templom apsisa táján három római kőkoporsó állott, közvetlenül a falon kívül és néhány római téglasír is akadt ugyane vidéken, ugyanoly leg. II. adi, legio III Flavia, coh. VII. Br.-féle bélyegeekkel, minőket a raktárreten leltünk; sőt egy ólomkoporsóról is vettünk hírt, melyből egy kicsi három cmnyi darabot Zsigmond Gusztáv úrnak sikerült a n. múzeum számára megmenteni. Egy sír oldalát érdekes föliratos emléktábla alkotta, melyet a nemzeti múzeumba hozattam. A tábla 1.80 m. magas, szélessége 80 cm., vastagsága pedig 15 cm. Miként az idezárt VIII. sz. rajz mutatja, a tábla felső részét díszes keretben hatsoros fölirat foglalja el, ez alatt pedig mélyedés látszik a táblán, széle ferdén fut a tábla színe alá, a mélyített mező érdesen maradt s közepén még mélyebb csatorna fut végig, tehát nyilvánvaló, hogy ide bronz- vagy márvány-domborművet helyeztek, melyet hátulról a csatorna és a kissé alámetszett szél segítségével megerősítettek.

A föliratot múlt évben Fröhlich Róbert közzétette* és helyesen magyarázta. Az emléket Cajus Titius Gaius fia Antonius Peculiaris Sergia tribusbeli állíttatta, a ki a colonia Septimia Aquincensis, úgy szintén a singidunumi municipium tanácsnoka volt. A föliratot azért állították föl, hogy egy ajándékát, melyet Aquincumnak adott, megörökítsék. Ajándékaról a következő rejtélyes szavak szólnak: Ornamentum FORVS reipublicæ dono dedit. Fröhlich (i. h.) azt hiszi, hogy forus forum helyett áll és ez a formája negyedik ragozású genitivus (bár maga megjegyzi, hogy erre más példát nem tud, mint a melyet ez a fölirat szolgáltat). E szerint tehát Peculiaris a város piacán valami dísz, ornamentumot állított föl. «Mi volt ezen ornamentum, azt nem tudjuk», — így szól — «legfeljebb gyaníthatjuk, hogy valamelyik császárnak vagy istenségnek képe volt, de semmi esetre sem lehetett teljes képe». Fröhlich ezen fölfogása tehát grammatikai hibát tételez föl, de így teljes homályban hagyja az olvasót az iránt, hogy miféle díszszel örökítette magát az új tanácsnok (decurio), miután Singidunumból (Belgrád táján) lakását ide áttette Aquincumba.

Azt hiszem, lehet egy más magyarázatot megkísérteni, mely szintén hibát tételez föl, de csak mintegy «hallási hibát» és a mely talán közelebb visz a rejtély nyitjához.

Fölfogásom szerint, a kőfaragó FORIS helyett véste be a FORVS szót és

* Arch. Értesítő 1890. 228—230. lap. 29. sz. — Arch. epig. Mitth. 1890. 72. I. 56. sz. Kubitschek is közli Rom. trib. discr. 269. I.

** Vesd ő. Budapest régiségei II. k. 74. I.

e szerint itt arról volna szó, hogy Peculiaris a város (ezen) kapujának díszítését a városnak ajándékkül adta. Ez ajándékról, melynek elég jelentékenynek kellett lennie, hogy aényt külön megörökítsék, maga a kapú bejárás alatt fölállított föliratos emlék adott hírt és ha ez volt a célja, akkor magának Peculiarisnak domborműves arczképe díszíthette a tábla fölületén látható mélyedést.

Ismeretes tény, hogy Septimius Severus emelte Aquincumot colonia rangjára, e tény a hálás város azzal ismerte el, hogy szokás szerint fölvette újjáalapítója nevét, melléknév gyanánt.* Ezt a melléknevet adja Peculiaris a föliratban új lakóhelyének.

Azt hiszem tehát, hogy e föliratot Septimius Severus életében állították föl és a kapúdíszítés, a város új körfalával, illetőleg új tornyos kapuja építésével függött össze, melyre az új colonisatio alkalmat adott.

Még egy lépéssel tovább menve, azt tartom: nem véletlenség, hogy épen a hegy tövében elvonuló út menti temetőben használták föl azt a követ sírakra. A Victoria-téglavető közelében vonúlhatott a régi római út és a hol ez az út Aquincumba torkolt, ott állhatott Aquincum egyik, éjszaknyugati kapuja. E kapu aljába falazhatták be hitem szerint a 193—211. években a Peculiaris-féle föliratos emléket.

c) *Emlék az újlaki téglavető vidékeről.* Ugyancsak a bécsi út mentén, de már Ó-Buda és Újlak szélén, terül el az újlaki részvénytársulat téglavetője, melynek vidékén már évtizedek óta minden jelentékeny földmozgatáskor találnak római sírokat. 1882. évi január első napjaiban történt, hogy ezen téglavetőtől keletre, túl az úton, az ú. n. királydomb közelében, olasz munkások egy partosabb helyről elszállították a földet s ekkor több, kőtáblákból és téglákból rakott sírt romboltak el. Mikor január 6-ikán ott jártam, szerte csontokat és sok törmelékkövet láttam. Az újlaki téglavető igazgatója, Kudelka úrnak köszönhető, hogy a n. múzeumnak megmenthettem egy domborműves síremlék töredékét. Más dombormű, melyet Kudelka úr a múzeumnak szánt, éj idején eltűnt. A megmentett emléket föltűnteti az V. tábla 1. rajza. Csúcsba futó orom alatt, mélyített fölületű kőmedaillonban katona mellképét látjuk. A faragvány durvasága daczára, megkülönböztethetjük rajta az alsó és felső öltönyt, mely alól mindkét keze látszik ki, jobbjá két újját kinyújtja, baljában tekeres félet tart, háta mögött lándsáját látjuk. A kőkorong alsó széléből letört czövekféle áll ki; lehet, hogy ezzel volt a sírfőle erősítve.

* Csak a jelen föliratban és még egy római föliratban C. J. L. fordul elő.

EREDMÉNYEK.

Az itt röviden áttekintett temetőkön kívül, ismerünk Aquincum közelebbi határában még egy sírcsoportot, a város legszélén, éjszakon, az Illésmalom környékén, a hol K. P. és Thaiss 1830 április havában, a Duna partján, az óbudai sziget felső csúcsának átellenében, egy homokos dombon két «nagyobb és kisebb sarkophágnak s némely emlékköveknek romladékait» látták.* Tapasztalásaikat leírván, nevezett szemtanúk azt mondják, hogy találtak csontokat is és néhány római téglát a domb szakadásában, melyet a Duna mos és a homokgödöröket őrző asszonyoktól tudták meg, hogy alkalmmilag egész boltozatra akadtak, de a téglákat az emberek magukkal vitték.

Végül a város déli határától, körülbelül az újlaki határoktól kezdve a Margithídig, házak építésénél és a közúton folyó vízvezetéki, gázcsőrakási s egyéb földmunkálatoknál a mai szintalaj alatt néhol két-három méternyi mélységben, különböző időkben, koporsók nagy száma került elé, köztük több olyan, melynek tartalma arról tanúskodik, hogy ez volt a jobbmódú aquincumi polgárság temetkezési helye.

E sírok nagy része ismeretes az irodalomból, de kívánatos volna együttes tárgyalásuk és összefüggő bemutatásuk, a mi a jelen tanulmány keretén túlmenne.

E helyütt csak azért említettük e két szélső temető csoportot, mert kiegészítik azt a képet, melyet az előbb tárgyalt aquincumi temetőkkel együtt a város hozzávető terjedelméről, nyerhetünk.

Az éjszaki, nyugati és déli temetők jelzik a város külső részét. A középső temetőcsoportok (raktárréti, szeszgyári csoportok), külön választották a katonai tábor és környékén keletkezett tábori várost a coloniától, melynek terjedelme körülbelül összetalál a mai ó-budai belsőségek területével. Az a párhuzán tehát, melyet Salamon Ferencz, Aquincumnak szán és melynek térfogatát 1166 holdra teszi,** közepén temetőknek szolgáló lakatlan úrt mutat. Nem lehet tehát, míg az összes temetőzóna területét nem ismerjük, Aquincum térfogatát vagy lakosságának számát biztosan megállapítani.

* Sas I. 1831. 130—132. II. Ugyanott közölnek három föliratot, mely a C. I. L.-ből kimaradt.

** Salamon Ferencz: Budapest története I. 399.

AZ AQUINCUMI AMPHITHEATRUM.

FÜGGELÉKÜL:

KÉT LAKÓHÁZ. AZ 1890 ÉS RÉSZBEN 1891-KI PAPPÖLDI ÁSATÁSOK.

IRTA

Dr KUZSINSZKY BÁLINT.

I.

AZ AMPHITHEATRUM.

Az *aquincumi amphitheatrum* fenmaradt romjairól szólva, csak úgy remélhetjük annak megközelítő képét adhatni, ha bevezetésül azon játékokról, melyeknek színhelyéül szolgált, röviden megemlékezünk.* Mielőtt maradványai napfényre kerültek, legfőlebb sejtették, hogy városunk nem lehetett ily épület nélkül el. Se felirat, se egyéb írott forrás nem őrizte meg emlékét, nem hogy a benne űzött életnek legkisebb nyoma maradt volna meg bárhol. Annál meglepőbb a rendelkezésünkre álló adatok halmaza, melyek Róma s Italia más néhány amphitheatrumára vonatkoznak s lehetővé teszik, hogy a római élet ezen oldaláról oly alapos fogalmunk legyen, mint kevés másról. Érthetővé teszi ezt azon fontos hely, melyet az amphitheatralis játékok Róma népének mindennapi életében elfoglaltak.

A nyilvános játékok három ismert faja közül az amphitheatruméi voltak a legifjabbak. A *circus* lófuttatásai visszanyúlnak a királyok korába. Hasonlókép a színpadi mutatványok első kezdetei, bár tulajdonképeni drámai előadásokról csak *Livius Andronicus* (240 Kr. e.) óta lehet szó. A *gladiator*i küzdelmeknek ekkor azonban még csak első félénk kísérletei mutatkoztak Rómában.

Igazi hazájuk *Etruria* volt. Itt ősidők óta voltak szokásban, még pedig temetések alkalmával s a kezdetleges vallási elem volt bennök túlsúlyban. Minden valószínűség szerint emberáldozatokból indultak ki, melyeket a halott tiszteltére és a *Manesek* kiengesztelésére rendeztek sírján. Az áldozatok hadi foglyok lehettek, a kikei azonban idővel nem engedtek többé papi kéz által leöletni, hanem párosával szembeállítottak egymással, hogy élet-halálra küzdjenek.

Rómába is ily minőségben, t. i. mint *munera funebria* jutottak el. Első értesülésünk 264-ből Kr. e. való. Marcus és Decius Brutus apjuk emlékezetére három párt állítanak egymással szembe. A küzdelem ezúttal még a marhavásár-

* V. ö. Ludwig Friedländer : Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. II. 5. Aufl. 318-391.

téren folyt. De már 216-ban a *forum* szolgál színhelyül, midőn M. Aemilius Lepidus gyászünnepén 22 pár küzd. Ez időtől fogva a küzdő párok száma egyre nő. A nép pedig mindegyre nagyobb örömet és mulatságot talál e véres látványosságokban, úgy, hogy végtére is feledésbe megy eredeti rendeltetésök s mint a népmulattatás többi faja, diadalmenetek, templomok fölavatása és egyéb alkalmakkor jönnek divatba. 105-ben a két consul P. Rutilius Rufus és C. Manlius már hivatalból rendezik először.

További fejlődésükre a legnagyobb befolyással mégis az I. század pártvillongásai voltak. A becsvágyó és gazdag férfiak csakhamar felismerték benne a legalkalmasabb eszközt, a melylyel a nép kegyét maguknak megszerezhetik. Az egyik a másikon a látványosságok nagyszerűségével igyekezett túltenni, a mi szinte hihetetlen erőmegfeszítésekre vezetett. Julius Cæsar példája e tekintetben a legbámulatosabb. Svetonius írja, hogy a játékokhoz, melyeket mint ædilis 65-ben rendezni akart, annyi gladiatort vásárolt össze, hogy ellenfelei aggodalmát felköltötte s indítványukra kénytelen volt a tanács megszabni a gladiatorok legmagasabb számát, melyekkel magánember bírhatott. Így is 320 párt állított a porondra. Augustus e részben is mérséklőleg igyekezett hatni korára. Elrendelte, hogy a prætorok csak kétszer adhatnak évenként gladiatori játékokat s a küzdő párok száma a 120-at meg nem haladhatja.

A gladiatori játékok minden népszerűsége daczára is azonban feltűnő marad, hogy az állandó ünnepeken még a császár-kor kezdetén sem szerepeltek. Rendszeressé csak Domitianus tette őket; ezóta aztán minden december havában rendezték a designált quæstorok.

Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy Róma oly sokáig amphitheatrum nélkül volt. Kétségkívül befolyása volt e részben ama körülménynek is, hogy sem a görögöknél sem az etruscoknál nem találták meg építtetéséhez a mintaképet. Az amphitheatrum tényleg a római szellem alkotása, a melyhez a görög színház csak kiindulási pontul szolgált.

Az első kísérletek faalkotmányok voltak. Az első ilyen Julius Cæsar építteté 46-ban a *campus Martius*-on. Alakja után, mely két színház (*theatron*) egyesítéséből látszott előállani, *amphitheatrum*-nak nevezték el. Pompeii kőből épült amphitheatruma már régen állott, midőn Statilius Taurus 29-ben hasonlót emeltetett Rómában. De ez a nagy tűzvész alkalmával, mely Nero uralkodása alatt Róma nagy részét elhamvasztotta, leégett s többé helyre se állították. Nero újra ideiglenes faalkotmány nyal igyekezett a veszteséget pótolni. Vespasianus császár vetette meg végre egy Róma nagyságához méltó amphitheatrum alapját az egykori *stagnum Neronis* helyén. A megkezdett munkát fia Titus folytatta, 80-ban dedicálta, de csak Domitianus fejezte

be végleg. Romjai, a mai *Coliseo*, jelenleg az antik Róma legimpozánsabb emlékét képezik. A fele részben még fennálló külső körfala, mely négy emeletre oszlik, 150 lábnyi magas. Állítólag 80.000 embernél többen fértek el benne. 12.000 zsidó dolgozott rajta s az építési költség akkora volt, hogy tekintélyes várost lehetett volna rajta emelni. Látása a VIII. században élt Beda Venerabilist a következő emlékezetes szavakra lelkesítette: «A míg a coliseum állani fog, fennáll Róma, ha a coliseum dül, dűlni fog Róma is, ha Róma összedől, össze fog dőlni a világ.» — Az *amphitheatrum Flavium* sokáig Rómának egyetlen ily építménye volt. Az *amphitheatrum castrense* Constantinus idejéből való. Különbön alárendelt jelentőséggel bírt.

Csak a mióta állandó amphitheatrumok voltak, került szorosabb összekötetésbe a gladiatori mutatványokkal a játékok más két neme: az állathajszák (*venationes*) s a vízi ütközetek (*naumachiae*).

Az első állathajszát M. Fulvius Nobilior 186-ban rendezte. Színhelye a *circus* volt, a mely az egész köztársaság korában s később is az maradt. A szerény kezdet itt is azonban csakhamar a legtúlzóbb végletekig vezetett el. A római birodalom minden nagyobbodása növelte egyúttal az állathajszák arányait. Afrika meghódítása ismertette meg legelőször a rómaiakat idegen, addig nem látott állatfajokkal. Már az említett első állathajszája alkalmával nagyszámú oroszlán és párducz volt látható. Scaurus, Pompeius és Cæsar állathajszái újabb és újabb meglepetésekben részesítették a római népet. A császárok aztán e téren is elkövettek mindent, a minék párját a világtörténet nem látta s látni se fogja. Szünet nélkül folytak a vadászatok Ázsia és Afrika rengetegeiben, s szállították úgy a császárok mint magánosok számára a legexotikusabb állatokat, a melyeknek neve sem hatolt el addig Rómába. Nem hiányoztak a Nilus mesés állatai sem: a krokodilus és hippopotamus, nemkülönbön a rhinoceros. A mai Európa bámulattal nézi, ha azon állatok közül, melyek akkor Rómában tömegesen lemészároltattak, egyike vagy másika hozzánk kerül.

A gladiatori játékok s az állathajszák lettek idővel minden amphitheatrum rendes mutatványai. Nem úgy a naumachiák. Színrehozataluk oly complicált berendezést tételezett fel, a minő csak a legnagyobb amphitheatrumokban vált lehetségessé. Rómában a flaviusi, továbbá a capuai és a puteoli amphitheatrumok az egyetlenek, melyekben a küzdő tér (*arena*) alatt e berendezés maradványai napfényre kerültek. De daczára ezen épületek nagyságának, a bennök rendezett tengeri ütközetek távolról sem közelíthették meg azokat, melyeket nem amphitheatrumban, hanem azon kívül, rendszerint külön e célra épült óriási vízmedenczékben rendeztek. E téren is Julius Cæsar tette meg az első nagy lépést. 46-ban a *campus Martius*-on, mint hiszik, a Farnese-palota táján, tavat

ásatott s a vízen egy tyrusi és egy egyiptomi hajóhadat állított egymás ellenében. A harcot 1000 tengerész és 2000 evezős vívta. A második nagy naumachiát Augustus adta 2-ben Kr. e., Mars Ultor templomának fölavatása alkalmával. Színhelye a Tiberis jobb partján, Cæsar kertjei mellett volt. Ezúttal az athenæek és a perzsák tengeri küzdelme mutattatott be, 3000 tengerésszel. Mindkettőn túltett azonban Claudius császár 52-ben. 19.000 ember harcolt akkor, rhodusinak és siciliainak öltözve, a fucinusi tavon. A flaviusi amphitheatrumban maga Titus rendezte az első naumachiát 80-ban, midőn annak fölavatását 100 napig tartó játékokkal ünnepelte meg. A küzdelem corcyrabeliek és corinthusiak között folyt. Példáját követte Domitianus, egyidejűleg azonban a Vaticanus alatt új nagy tavat ásatott. Az itt bemutatott küzdelemben a hajók száma szinte fölért a valóságos tengeri hajóhad állományával. Az utolsó nagy naumachia híre Philippus Arabs idejéből való, midőn Róma 1000 éves fennállása ünnepét ülték meg. Nyilván az Augustus vagy Domitianus által ásatott tavak valamelyikében játszódtott le.

A felsorolt példák egytől-egyig a legnagyobb mérvű erőmegfeszítésről tanuskodnak, a minőre csak Julius Cæsar s a császárok voltak képesek. Hogy magánosok is adtak volna naumachiákat, nincs semmi adatunk, de nem is valószínű. Hogyan képzeljük akkor, hogy a kisebb városok vállalkoztak volna ilyenekre. A gladiatorai játékokkal s az állathajszákkal be kellett érniök.

Már Cicero (pro Sestio 58, 128) úgy jellemzi a gladiatorai játékokat, mint a melyekben a római nép legnagyobb élvezetét leli. A respublica végén tényleg a legnépszerűbbek: a circusi futtatások háttérbe szorúlnak, még inkább a színházi előadások. A császár-korban ugyan a circus nem csak hogy visszanyeri egykori jelentőségét, hanem a pártok (*factiones*) kifejlődése új, szinte hihetetlen varázshatást kölcsönöz neki, mindez azonban az amphitheatralis játékok közkedveltségéből épenséggel nem von le semmit.

E varázs titka a mindinkább elharapódzó demoralisatióban rejlett, mely ép úgy kiterjedt a legalsó, mint legfelső néposztályokra. A mételey a legalsó néprétegből terjedt tovább. Ez a respublica utolsó századában még beérte, ha a hatalmasok kenyérrrel látják el. A fórum skandalumai elég szórakozást nyújtottak szabad idejében. De mihelyt az egyeduralom megsemmisítette a politikai jogokat, előállott a szükség, hogy most már a nép mulattatásáról is gondoskodjék. Így váltak a játékok általában elutasíthatatlan szükséggé a császári Rómában. A nép követelőzése nem ismert határt. Fény és pompa után áhítozott, mindenek felett pedig izgató, kábító látványosságok után.

Már pedig ha valahol, úgy az amphitheatrumban jutott ki ezekből legbővebben része. Patakokban folyt itt az emberek és állatok vére. Mégis igazság-

talanság volna, ha ezen, a természetes érzellemmel oly annyira ellenkező, vérengzéseket a mai humanistikus fogalmak szerint akarnók megítélni. A római világ szemében sokkal ártatlanabbaknak látszottak, mint a minők tényleg voltak.

Hogy megértsük, tudnunk kell, kikből állottak rendszerint a szereplők. Elítélt gonosztevőkből, hadi foglyokból és rabszolgákból, tehát azon néposztályhoz tartozókból, mely egyáltalán semmiféle jogokkal sem bírt, s kiknek existenciájuk — mint Friedländer találóan megjegyzi — a társadalomra úgyszólván közömbös vagy ártalmas volt. Mindenesetre akadnak köztük szabad emberek is, kik önként adták fejüket e mesterségre (*auctorati*), de ezek többnyire bukott egyének, kiknek már nem volt mit veszteniök, vagy pedig olyanok, kiket fékhatetlen szenvedélyök hajtott ilyen önmegbecstelenítésre.

E szenvedély hatalmát a császári korban mi sem illusztrálja világosabban, mint a legmagasabb családok tagjainak nyilvános fellépése az arenában. S e tekintetben nem tettek kivételt még a nők sem. A gladiator vívás mestersége valóságos sporttá vált. A rossz példával maguk a császárok jártak elől. Commodus már annyira ment, hogy palotájából a gladiator iskolába költözött át. Ugyancsak Commodusról közli Cassius Dio azt a hiteles adatot, hogy sajátkezűleg szúrt le egy napon öt nilusi lovat s más napokon két elefántot, egy zsiraffot s néhány orrszarvút.

Ily körülmények között vajmi csekély érvénye lehetett a törvénynek, mely becstelenséggel (*infamia*) sújtotta a szereplőket. Az érdeklődés emelkedése természet szerint fokozta a ragaszkodást a vérengző mesterséghez. Mi több, valóságos szenvedélylyé vált az. S ez könnyen érthető. Gladiatorként lenni a legtöbb esetben igazi szerencsét jelentett. A nők körében a legkedvesebb emberek voltak. Izmos alakjuk biztosította számukra a győzelmet olykor még a legmagasb rangú nőknél. A régi írók e részben nem egy pikáns történetkéről értesítenek. Mindenesetre jellemző az akkori közérkölcökre az a hír, hogy Marcus Aurelius feleségénck, Faustinanak állítólag Cajetában viszonya volt hajósokkal és gladiatorokkal s hogy Commodus tulajdonképen gladiator gyermeke. Népszerűségük egyébként általános volt a társadalom minden osztályában. A költők megénekelték, alakjaikat a művészek színházakban, síremlékeken, palotákban és templomokban szoborművekkel, mozaikkal és festményekkel megörökítették. Még a házi és konyha-berendezés tárgyain is ott találjuk. Nemcsak Róma, hanem, mint a leletek bizonyítják, a legtávolabb eső provinciák is el voltak árasztva edényekkel, melyeknek megszokott díszítményét képezték.

E mellett nem maradt el az anyagi haszon sem. Mindig az a remény táplálhatta a gladiatorokat, hogy a küzdő teret mint szabad emberek s meggazdagodva hagyhatják oda. Ilyenkor fegyveröket Hercules templomában függesztet-

ték fel s falusi birtokaikon, kényelemben töltötték végső napjaikat. Fiaik a színházban a lovagok padjain foglaltak helyet. Egyáltalán nem volt semmi nehézség, hogy a volt gladiator a legtiszteletreméltóbb állást elérje. Állítólag Macrinus gladiatorból lett császárrá.

Tévedés volna mindazonáltal azt hinnünk, hogy akár a gladiatorok, akár az állatviadorok (*bestiarii*) helyzete különben mindaddig, míg hivatásuk az arénához kötötte, valami kényelmes lett volna. Napjaikat folytonos gyakorlásban, a legszigorúbb fegyelem alatt kellett tölteniök. Szabad akaratuk nem volt. Külön csapatokba (*familiae*) voltak egyesítve, melyek vagy a községek vagy egyesek tulajdonát képezték. Az utóbbiak vagy azért tartottak ilyeneket, hogy az általuk rendezett játékoknál felléptessék, így a császárok, vagy pedig, hogy a játékrendezőknek bérbe bocsássák. A gladiator-kereskedésnek mindenképen virágzósnak kellett lenni.

Minden egyes ily csapat külön iskolát (*ludus*) képezett. Rómában Domitianus óta a flaviusi amphitheatrum körül négy ilyen volt. Háromban (*ludus magnus, gallicus, dacicus*) gladiatorokat, a negyedikben (*ludus matutinus*) állatviadorokat képeztek ki. Mindegyikök nagyszámú épületet foglalt magában s nagy intéző személyzettel rendelkezett. Császári gladiator-iskola volt azonkívül Capuában, Prænesteben és Alexandriában. A mennyiben császári gladiatorok a provinciákban is találkoztak, külön procuratorok főfelügyelete alá tartoztak. Rendszerint azonban a községek tartották fenn ezeket az iskolákat úgy Italiában, mint a tartományokban. Esetleg a legióknak is ott, hol a tábor közelében amphitheatrum állott, külön gladiator-bandájuk lehetett. Nyilván ez lehetett nálunk, Aquincumban is az eset.

Mindeddig még csak egy ily iskola-épület romjait ismerjük. Pompeiiben került napfényre s általában a gladiatori kaszárnya neve alatt ismeretes. A négyszögű téres udvar minden oldalát oszlopos folyosó szegélyzi, a hová az egyes cellák ajtóí nyílnak.

A közvetlen felügyeletet a vívómester (*lanista*) gyakorolta. Gondja volt, hogy úgy a legszigorúbb fegyelem, mint a kiszabott életrend fõntartassék. Az egyes fegyvernemeknek külön mesterök (*doctores*) volt.

Miként a gladiatorok három legrégebb fajának elnevezése *Samnites, Galli, Thraeces* (thrákok) mutatja, egyes legyõzött népek fegyverzete és vívási módja szolgált eredetileg mintául. A császári korban azonban ezen az immár kibékült népekre sértõ elnevezéseket másokkal pótolták.

Így lépnek a *Samnites* helyébe a *secutores* és a *hoplomachi*. Úgy ezek, mint általában a többi fajta gladiatorok felszerelésére nézve a fenmaradt emlékek bő felvilágosítást nyújtanak. A *secutores* fegyverzetét a vaspikkelyekkel fedett bőr-

újjon (*manica*), mely a jobb kart védte, a széles fémövön (*balteus*) és egy könnyű kötényen (*subligaculum*) kívül nagy négyszögű paizs (*scutum*), vért (*ocrea*) a bal-lábon, arcra húzható sisak (*galea cristata*) és rövid kard képezte. A *hoplomachus*, azaz a nehéz fegyverzetű csak sisakjának szerkezetére különbözött. A gallok elnevezését a *murmillones* név szorította ki. Jellemzi a nagy hatszögű paizs, különben könnyű, az arcot szabadon hagyó sisakot, kötényt, övet és vasújjat hordtak. Lábvértjeik nem voltak. Egyedül a thrákok elnevezése nem látszott változni. Eltekintve a sisaktól, vasújjtól, köténytől és övtől a kis, rendszeren kerek paizson (*parma*), a dupla lábvértten és egy sarlóalakú kardon (*sica*) voltak felismerhetők. Egészen ismeretlen a gladiatorok azon fajának eredete, mely *retiarii* nevet viselt. Mint elnevezésök mutatja, hálóval harczoltak, a melylyel ellenfelüket harczképtelenné igyekeztek tenni. A legtöbb emléken mindazonáltal hiába keressük a hálót, ellenben a három ágú szigony (*fuscina*) sohasem hiányzik. Ezen kívül még csak egy rövid tőr szolgált védelmökre, különben a kötényt és övet leszámítva, meztelenek voltak. Különösen jellemző, hogy fedetlen fővel mentek a küzdelembe. Említést érdemelnek végül a dárdával harczoló lovasok (*equites*) és a britanniaiak módjára szekérről vívó *essedarii*.

Az állatviadorok (*bestiarii*) között nem találkoznak ily megkülönböztetésekkel. Általában vajmi kevés megjegyzést találunk róluk a régi írónál. De maguk az emlékek sem engednek a felszerelés valami nagy változatosságára következtetni. A leghíresebb e nemben az Umbricius Scaurus síremlékéről Pompeiiben való stuccorelief, melynek egy része állathajszát ábrázol. A *bestiarii* egy része rajta meztelenül vagy csak könnyű tunikában öltözve jelenik meg. Az egyikén azon kívül mindkét lábszárát, a másikon csak a balt találjak szíjjakkal körültekerve. Fegyverzetök egy vagy két dárda, olykor egyszerű kard. Az állatoknak színes szövetdarabbal való fölingerlése már akkor szokásban volt.

Az amphitheatralis játékokat rendszerint hirdetések által adták a rendezők a közönség tudomására. Több ily hirdetés nyoma maradt fenn Pompeiiben. A falra vörös festékekkel pingált feliratok. Nemcsak a játékok idejét jelezték, hanem egyúttal a nevezetesb látnivalók rövid kivonatát is tartalmazták. Így az egyikén meg van nevezve a fellépő gladiator-banda, egy másik a nézőtér fölé vont ponyvát, a harmadik meg éppen a por és hőség ellen vízfecskendezést ígér. Az előadások ugyanis közönségesen fényes nappal történtek.

Ha voltak állathajszák, úgy ezek rendszerint megelőzték a gladiatorok versenyét. Ez utóbbit a gladiatorok felvonulása (*pompa*) nyitotta meg. Midőn a császári páholy elé értek, felhangzott a szomorú üdvözlés: *Ave Caesar, morituri te salutant*. Majd a játékrendező (*editor*) elé léptek, ki megvizsgálta fegyverüket. A küzdelem eleinte csak látszólagos (*prolusio*) volt: lándzsákat dobáltak egy-

másra s tompa fegyverekkel vívtak. A komoly küzdelemre a jelt trombita harsanása adta meg. A tompa fegyverek helyét élesek foglalták el. A küzdők párosával állottak föl. Csak különböző fegyvernemek harcolhattak így egymással. A *reliarii* rendes ellenfelei a *secutores* voltak. Üldözések ellen a háló védte meg; mihelyt azt úgy sikerült elvetniök, hogy az ellenfél fejére hullott, biztos volt a győzelem. A kegyelemdőfést megtette a szigony vagy a kard. Régebben, így még Pompeiiben, a *murmillo*-eket találták magukkal szemben. Később azonban ezek többnyire mint a thrákok ellenfelei léptek fel. Hasonlóképen a *hoplomachi* is.

A küzdelem félbeszakadt, mihelyt az egyik fél megsebesült. A játékrendező rendszerint a közönség tetszésére bízta aztán, vajjon leölessék-e vagy sem. A megsebesült fölemelte balkeze hüvelykujját, így könyörgött életéért. A közönség vagy kendőlobogtatással felelt, a mi kegyelmet jelentett, vagy lefelé fordítva mutatta hüvelykujját, mire a győztes irgalom nélkül leszúrta. Kegyelemre rendszerint csak a bátrok számíthattak. A félnépséget a nép magára nézve a megsértés egy nemének tekintette s azzal büntette a bátortalanokat, hogy korbácsütésekkel és tüzes vassal kergettette a küzdelembe.

Ilyformán a nép tényleges részesévé vált a játékoknak. A circusi pártok mintájára az amphitheatrumban is alakultak pártok. Két ily pártról van értesülésünk. Az egyik (*parmularii*) a kis paizsú thrákokat, a másik (*scutarii*) a nagy paizsokkal küzdő, általában a nehéz fegyverzetű gladiatorokat kedvelte. Voltak császárok, kik maguk is az egyik vagy másik párthoz csatlakoztak, sőt Domitianus annyira ment, hogy a nézők egyikét, a miért az a császár pártjáról nem épen hizelgően mert nyilatkozni, az arenába hurczoltatta s kutyák elé dobatta.

Jóllehet a párviadatok a közönségesek voltak, nem hiányzottak oly harczok sem, hol csapat csapattal állott szemközt. Többnyire azonban az amphitheatrum arenája nem volt elég téres számukra, azért a circusbán folytak le. Vérengzésben itt sem lehetett hiány. Mégis a kegyetlenségek netovábbját az állathajszák nyújtották. Még hagyján, ha gyakorlott és jól fölfegyverzett vadászok szállottak síkra a vadakkal. De mit szóljunk azokhoz a vérfagyasztó jelentelekhez, midőn az elítélteket védtelenül vagy legfőlebb a leghitványabb fegyverdarabokkal ellátva a vadak martalékául dobták oda. Hogy a hatás fokoztassék, még tovább mentek. Nem volt a mythológiának vagy történetnek az az ismert halálneme, a melyben az arena nézője ne gyönyörködhetett volna. Ilyenkor minden képzelhető eszközt felhasználtak, hogy a csalódás minél teljesebb legyen. Szükség esetén az arena tökéletes színpaddá alakult át, melynek dekoratiója semmi kívánni valót sem engedett. Látni lehetett Medeát, a mint a halálos öltözetéből hirtelen eltörő lángok fölemésztették. 64-ben, a város fölgyújtásával

vádolt keresztényeket szurokkal vonták be s úgy gyűjtötták meg éjnek idején. Egy gaztettes, mint Mucius Scævola, addig volt kénytelen kezét a tűzben tartani, míg összeégett. Egy másik elítélt, mint Orpheus emelkedett föl az arena mélyedéséből, mintha az alvilágból térne vissza. Játéka megbűvölte a természetet, a sziklák és fák megmozdultak, állatok és madarak vették körül. A látványosság végével aztán egy medve szétmarczangolta. Az ókori írók főképp csak az oly jelenetekről emlékeznek meg, melyek leleményességök által különösen magukra vonták a nézők érdeklődését. A kegyetlenségek látása magában véve megszokott dolog volt. Szünetekre csak annyiban volt szükség, hogy a rabszolgák Mercur képében az elesetteket a készen álló padokra felrakják s egy külön e célra szolgáló kapun (*porta Libitinis*) át a halottas kamrába (*spoliarium*) szállítsák.

Róma példája mint egyébben, úgy e tekintetben is természetesen elég volt arra, hogy az amphitheatralis játékok Italia és a provinciák városaiban gyorsan meghonosuljanak. Az a minden mértéket meghaladó fény és pompa, az a szenvedély minden iránt, a mi a legizgatóbb, legkábítóbb, azért csak Rómában volt feltalálható. Az amphitheatralis életről fönnebb vázolt képet csak azon végtelen romlottság és azok a rendelkezésre álló megmérhetetlen anyagi eszközök teszik érthetővé, a melyek dolgában Rómának még nem akadt párja a világtörténetben.

Hasonlíthatatlanul igénytelenebbeknek kellett hogy legyenek az amphitheatralis játékok a birodalom más városaiban, és pedig azon mértékben, minél távolabb esett egyik vagy másik város Rómától. A provincialis városok e részben is messze elmaradtak az italiaiaktól. Hogy a különbséget lássuk, elégséges az utóbbiak fenmaradt amphitheatrumait összehasonlitanunk azon romokkal, melyek a tartományokban szétszórva eddig napfényre kerültek. Azok egytől egyig faragott kőből gondosan emelt épületek, ezeket rendszerint apró mészkődarabokból, olykor az alaprajz minden szigorúsága nélkül tákolták össze. Különösen áll ez a dunai tartományokban létesült amphitheatrumokról.

Az *aquincumi* sem tesz e tekintetben kivételt. Nyilván a katonaság műve, épügy mint a többiek. Minden gyarlósága daczára azonban mégis nemcsak mint városunk legnagyobb szerű római emléke érdemli meg kiváló figyelmünket, hanem mert egyszersmind elég alkalmas arra, hogy kellő képet nyújtson egy oly épület berendezéséről, a mely a vázolt gladiatorai küzdelmeknek és állathajszáknak színhelyéül szolgált.

Amphitheatrumunk felásatása tudvalevőleg a rendszeres ásatások legelejére

esik. Romjai fölött az évszázadok folyamán tekintélyes földhalom képződött, mely a nép szájában mint «Csigadomb» volt ismeretes. Attól az ezer és ezer csigától kapta e nevét, mely a rajta nőtt, mindenesetre szegényes fűszálait ellepte volt. Azt hiszem, régtől fogva nem lehetett az titok, hogy falak romjai rejlenek alatta. Egyik-másik fal felszíne állítólag még e század derekán kiemelkedett a földből. Bizonyára ki nem kerülhette tehát már Schönvisner figyelmét, még kevésbé azon néhány buzgó kutatóét e század elején, kik már ekkor próbaásatásokat rendeztek a Papföldön. Hogy a falak római eredetűek, nem lehetett előttük kétséges. A hatvanas és hetvenes években főleg Zsigmondy Gusztáv és Rómer Flóris érdeklődtek komolyabban iránta. Rómer* Marsili fölvételére támaszkodva, a tábor erődítményét vélte benne felismerni. A feltevések hosszú sorának csak a rendszeres ásások vetettek véget s hozták végre napfényre az igazságot.

Midőn 1879-ben a műemlékek országos bizottsága gömöri Havas Sándor, a fővárosi régészeti bizottság jelenlegi nagyérdemű elnökének vezetése alatt a helyszínén járt, hogy megjelölje azon pontokat, a melyek felásatása eredménynyel járhatna, a «Csigadomb» átkutatását hozta első helyen a vallás- és közoktatási minister előtt javaslatba. A várakozást tényleg a remélhető legörvendesebb eredmény koronázta.

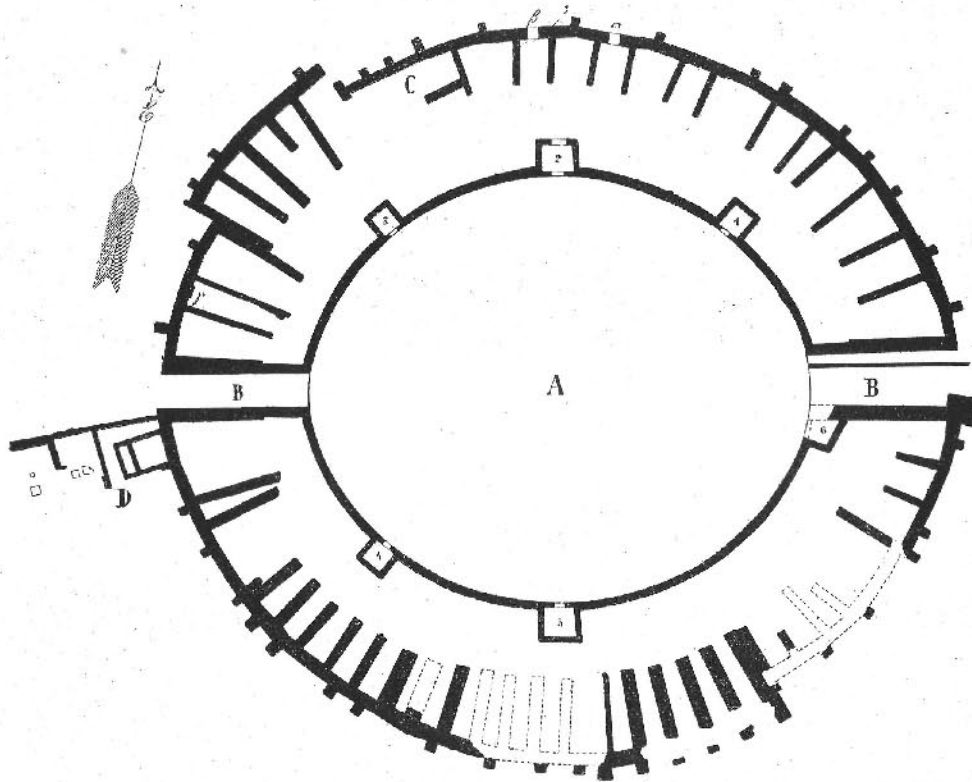
Torma Károly, ki a munkálatok vezetésével volt megbízva, rövid idő múlva azok foganatosítása után immár teljes határozottsággal constatálhatta, hogy a «Csigadomb» romjaiban nem mást, mint Aquincum amphitheatrumát vagyunk szerencsések birhatni. A meglepő siker teljesen indokolta a munkálatok siettetését. A következő 1880. évben fel volt már takarva több mint az északi fele. Még az ásatási körülmények teljesen friss impressiója alatt írta meg Torma Károly róla azon jelentését, mely «Az aquincumi amphitheatrum északi fele» cím alatt 1881-ben a m. tud. akadémia kiadásában megjelent. A műemlék végleges leírását azon időre ígérte, midőn déli fele is a föld alól kiborult. 1881 végével az amphitheatrum csakugyan a maga teljességében már ott állott szemünk előtt, de fájdalom, a tervbe vett tanulmányt róla mindez ideig hiába várta az érdeklődő közönség.

A jelen értekezés célja, hogy e mulasztás némileg pótolassék. Jól tudom, hogy a leírás ez idő szerint, miután a romok 10 év óta napfényen vannak s eső, hó nem csekély károkat tett bennök, távolról sem lehet már oly kimerítő, mint a hogy azt Torma Károly, a kinek a legapróbb részletet még frissiben volt alkalma tanulmány tárgyává tenni, megírhatta volna. Ha mégis megkísérlem,

* V. ö. Pannónia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról: Arch. Közlemények. III. köt. 50. l.

azon reményben teszem, hogy nem végezhetek teljesen haszontalan munkát, midőn városunk ezen legjelentékenyebb római emlékét nem hagyom a megérdemlett ismertetés nélkül végkép elpusztulni. Hogy Torma Károly idézett műve e munkámban mennyire segítségemre volt, a következőkben elég alkalom lesz róla bizonyosságot tenni.

Azok után, a miket Aquincum emlékeiről közzétett két tanulmányomban a canabák topographiájáról elmondtam, amphitheatrumunk fekvése nem lehet

1. Az amphitheatrum alaprajza.

ismeretlen. Miként a második tanulmányban* 1. szám alatt az ásatási területéről közölt térrajzból kitűnik, ott fekszik a szentendrei országút nyugoti oldalán, mintegy 32 m. távolságban a *castrum* északi falától. Rajta túl vizenyős síkság terül el, melyen további épületek legkisebb nyoma sem észlelhető.

E szerint városunk északi határát jelezte. Hasonlóképp a város szélén fekszik

* Az aquincumi ásatások, 1882—1884 és 1889.

tudvalevőleg Pompeii amphitheatruma is. Rómában az *amphitheatrum castrense*-t szintén a város falába beépítve találjuk.

Sokkal meglepőbb orientálása, ha a castrum s a canabák épületeinek fekvésével összehasonlítjuk. Sem az amphitheatrum, sem az utóbbiak nincsenek pontosan keletre, csak hogy míg ezek tengelye az északdéli iránytól 14 fokkal keletre, az amphitheatrumé körülbelül ugyanannyival nyugotra tér el. Mindkét esetben a kelet-nyugoti tengelyek derékszöveget képeznek a Krempel-malom táján 147 foknyi szögben megtörő szentendrei országúttal. Nyilván úgy kellett lenni, hogy már a római időkben, mindjárt a megtelepedés korszakában, a midőn még az építkezés alig vette kezdetét, vidékünk e részét út hasította, a mely teljesen azon a csapáson haladt, mint a mostani országút s hogy úgy az amphitheatrum mint a canabák építőinek ez szolgált irányadóul a keletelésnél. Vagy nem feltűnő-e, hogy még a castrum sem követi az égi tájak irányait, jóllehet e részben semmi sem állott útban? Különben hogy az amphitheatrum keleti oldalán, a hol az egyik kapu nyílt, ne lett légyen út, föl nem tehető. Ép oly természetes, hogy a kapu tengelye erre az útra nem állhatott ferde szögben.

Áttérve a fennálló maradványok (1. ábra) részletes leírására, természet szerint az épület formája és méretei érdekelnek legközelebről. A mi az előbbi illeti, tudvalevőleg az amphitheatrum alakja az ellipsis. Legfőlebb annyiban mutatkozik eltérés, hogy az egyiknél az ellipsis nagyobb mértékben lapos, mint a másiknál. A mienknél inkább a körhöz közeledik, mint azt a hossz tengely viszonya a kereszt tengelyhez: $86.45 : 75.54$ mutatja.

Ismerve a tengelyek méreteit, módunk van egyúttal meghatározni, minő helyet foglal el épületünk nagyságra az ismert amphitheatrumok sorában. Az összehasonlítást Friedländer adataira támaszkodva, megtette már Torma Károly. Szerinte hossz méretét tekintve, a római korból fenmaradt ama 36 szinkör sorozatában, melyek hossz tengelye mérve van, a 14-ik, kereszt méretére nézve pedig az e tekintetben meghatározva levő 34 amphitheatrum lajstromában a 15-ik helyre lesz sorozandó; végül térfogatát illetőleg, — mely mint könnyen kiszámítható, $5128.99 \square$ m., — ama sorozatnak szintén 15-ik helyére jut, melyben az eddig ismert szinkörök közül 33-nak térfogata van az eszközölt mérések alapján kimutatva. Az egybevetés köréből a carnuntumi amphitheatrum,* mint a mely akkor még ismeretlen volt, természet szerint ki van hagyva. Tekintve, hogy legközelebb mégis az feküdt hozzánk, talán nem lesz érdektelen megtudnunk, hogy hossz tengelye 12 méterrel hosszabb, kereszt mérete ellenben csak két méterrel.

* V. ö. Alois Hauser, Ausgrabungen in Carnuntum. Arch.-Epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. XIV. 162—167.

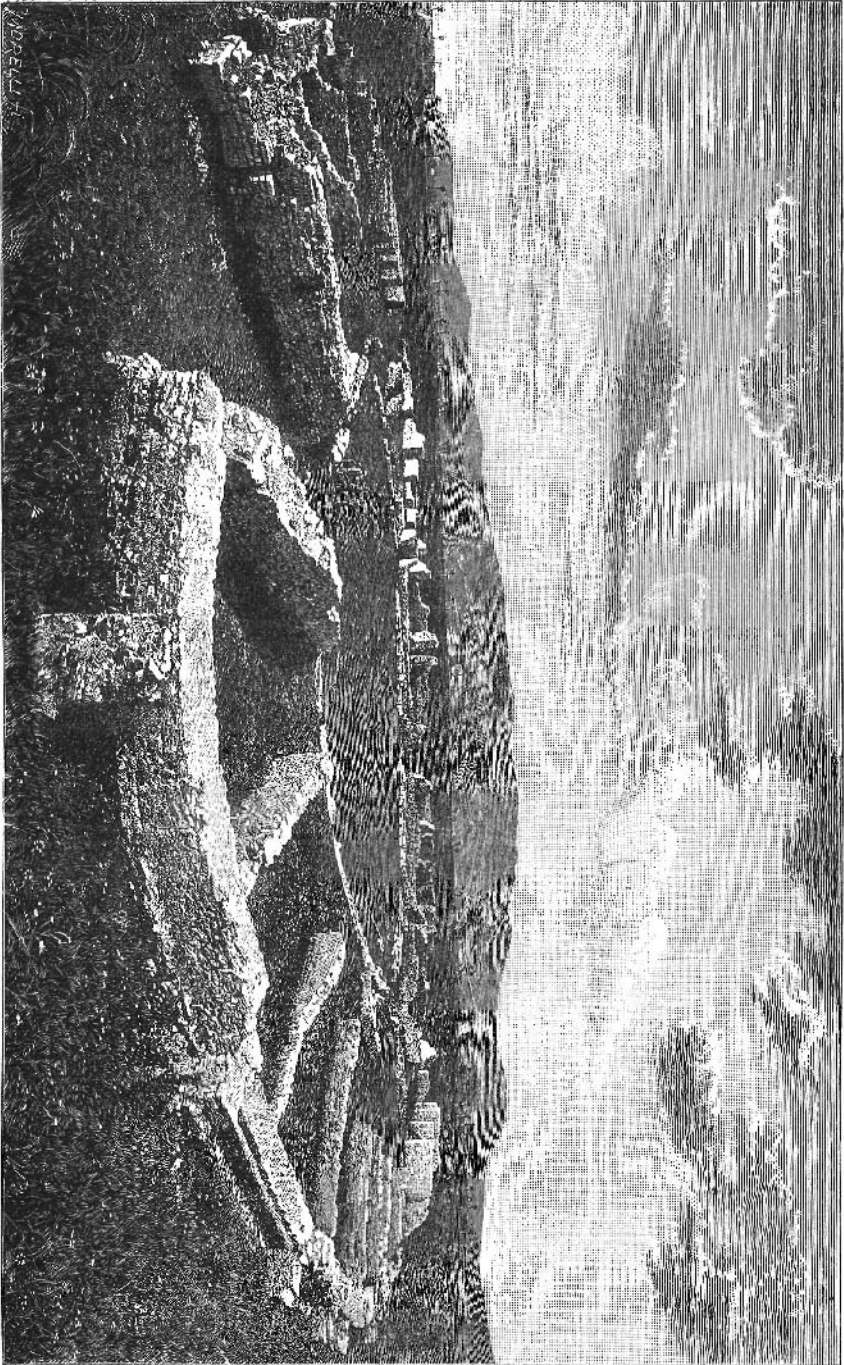
Minden amphitheatrumban két rész különböztethető meg: a küzdőtér (*arena*), s a nézőtér (*cavea*).

Az *arena* (A) nagysága első sorban attól függött, milyen széles öyben zárta körül a nézőtér. Mint alább látni fogjuk, ez utóbbi szélessége nem volt valami tekintélyes: innen a küzdőtér tetemes kiterjedése. Hossza 53·36 m., szélessége 45·54 m. s ehhez képest térfogata 1908·53 □ m. E tekintetben az összehasonlítás a többi hasonnemű emlékkal, körülbelül ugyanarra az eredményre vezet, mint a melyre Torma Károly az összkiterjedés dolgában jutott, hogy t. i. amphitheatrumunk küzdőtere nagyságra az ismertek sorában mintegy közepűt áll. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy nagyobb volt, mint a pompeiiabeli szinköré. A carnuntumi amphitheatrum arenájának hossza 71·60 m., szélessége 45 m.

Ezen elliptikus alakú téren folytak a játékok. A niveaut kellőleg meghatározzák az egyes küszöbkövek, melyek az arenára nyiló ajtókat jelzik. Körülbelül ugyanaz volt, a melyen mai nap járunk. Csakhogy ma fű és virág nő rajta, esős időkben meg víz borítja el, holott egykoron keményre döngölt agyagtalaját apró kavicscsal vegyes homok fedte. Úgy volt ez másutt is, a mit eléggé bizonyít maga az *arena* név, mely nem jelent mást, mint fövenyt. Torma Károly helyenként kelleténél mélyebbre ásatott le, hogy meggyőződjék, nem található-e a földszin alatt bárminemű alépítmény nyoma. Tudtommal sehol se került ilyen napfényre. Olyannak kellett e szerint az arena szintjének lenni, hogy az esővíz csak a kerülete mentén található lefolyást. Már az ásatások befejezése után került elő a keleti kapu talaja alatt egy csatornának némi része, melyet azután én az idén teljesen kibontottam. Nyilván hasonló csatorna vonult a nyugoti kapu alatt is.

Mindkettő az arena víztelenítésére szolgált.

Torma Károly imént jelzett kutatása azonban még egy további kérdést is döntött el. Kétségtelenné tette ugyanis, hogy amphitheatrumunk nem lehetett a fönebb vázolt vízi játékok (*naumachiae*) színhelye. Ezek mindenütt oly szerkezetű alépítményeket tételtek fel, melyek lehetővé tették, hogy az arena vízzel legyen elönthető, a melyet aztán ismét el lehessen vezetni. Így csak gladiatori viadalok és állathajszák folyhattak le arenánk porondján. Az arena terjedelmes volta arra enged következtetni, hogy a játékok úgy egyik mint másik faja nagyobb arányokat ölthetett. Valami különös fény és pompa azonban egyiknél sem volt várható. A meleg éghajlat állatai: az oroszlán, tigris, elefánt, stb. aligha szerepeltek a venatiókban. Helyettesítették a hazai állatfajok. Az ásatások alkalmával több helyűtt állatesontokra akadtak, java részök kétségkívül viadalokban elesett állatok csontjai. Kitűnt, hogy őz, farkas és vadkan marad-

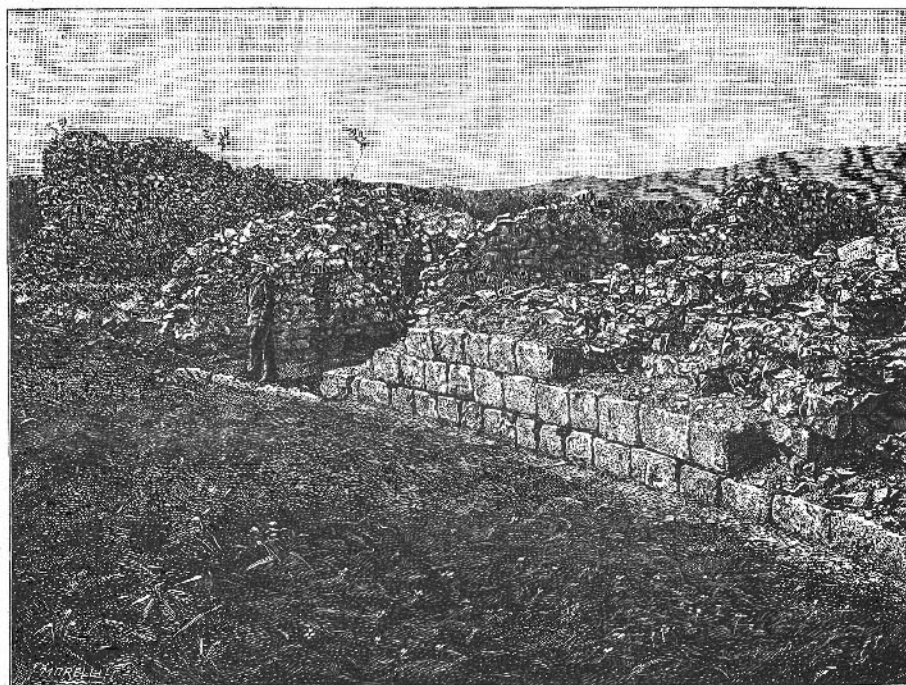

2. Az amphitheatrum látkepe keletről.

ványai. Nem igen hiányozhatott azonban a bika és medve sem. Torma Károly azt hiszi, hogy a bölény sem lehetett ritka.

A bemutatott állathajszák azért csak oly veszedelmesek voltak nálunk, mint bárhol másutt. Hogy a nézőközönség mindenkép biztosítva legyen, szükséges volt, hogy a nézőteret az arenától kellő magasságú fal válaszsza el. E fal volt a *podium* (v. ö. a mellékelt látképet).

Maradványai az arena egész területén megvannak. Mégis hasonlíthatatlanul jobb karban kerültek napjainkra az északi félen, mint a délin, úgy hogy a

3. A podium egy része.

falazat eredeti szerkezetét jórészt csak az előbbi oldalon tanulmányozhatjuk. Két, egymáshoz illesztett függőleges rétegből állott. Az arena felé eső belső, 32 cm. vastag felét szabályos *isodomum*-rakat képezte. A durva szemcséjű, vörösbarna trachytból gondosan faragott kockák átlagos magassága 30 cm. Hosszúságuk változó ugyan, de a rakás gondosságát eléggé jellemzi, hogy két, egymáson nyugvó kockasor merőleges rései sohasem esnek egymás fölé. A tulsó falfél közönséges *opus incertum*. Szélessége 38 cm.; s így az egész falazat vastagsága 70 cm. volt.

Éppenséggel nem lehet feltűnő, hogy a nézőtér felé eső fele a falnak az egész vonalon tetemesen magasabb, mint a belső isodomum-rakat. Az utóbbiból mindössze az északi oldal közepe táján két s az északnyugoti részen kis darabon három réteg áll fenn (v. ö. a 3. számú ábrát). Mint könnyű belátni, a többit a későbbi telepések szétrombolták s a kőkoczkákat újabb építkezésekhez hordták el.

A külső falrészt kevésbé volt okuk bántani: a szabálytalan alakú, apró mészkődaraboknak nem sok hasznát vehették. Innen van, hogy az arena déli oldalán ma már csak az opus incertum-féle falazat jelzi a podium kanyarodását. De ez is vajmi csekély. Ugyancsak az északi oldal az, hol maradványai tetemesebb magasságig rúgnak. A legmagasabban vannak a periphēria nyugoti részén; körülbelül 1,80 méternyire emelkednek itt az arena szintje fölött. Ennél alacsonyabb tehát semmiesetre sem volt a podium. De nem is sokkal magasabb. Alább látni fogjuk, hogy a legalsó ülősor mintegy e magasságban volt elhelyezve. E szerint, hogy a podium teljes magasságát ismerjük, nem kell több, mint hogy még a semmikép sem hiányozható korlát magasságát határozzuk meg. Szerencsénkre, a szükséges részletek nem hiányzanak hozzá.

Az ásatások alkalmával a törmelékből, mely az arenát fődte, igen nagy számban kerültek elő mészkőhasábok. Világos, hogy csak a nézőtérről gurulhattak oda le. Jelenleg az arena szélén két sorban elhelyezve hevernek.

Egy részök, mint alább látni fogjuk, minden kétségen kívül, ülőhelyekül szolgált. A többieknek más rendeltetéssel kellett birniok: amazoknál ugyanis vagy szélesebbek, vagy magasabbak. De elég az utóbbiak alakját közelebbről szemügyre vennünk, hogy felismerjük bennök a podium keresett korlátköveit. Hosszuságuk természetesen a rendelkezésre álló kőanyaghoz képest, melyből faragták, különböző. Egyik másik darab megközelíti a három métert. Magasságuk és szélességük azonban úgyszólván egyforma. Mindkettő átlag 60 cm. Mindazonáltal a legjellemzőbb, hogy egyik lapjuk szélei domborúra le vannak faragva. Csak a felső lapnál lehetett ennek értelme.

A szélesebb fajta kőhasábok alkalmazását nem oly könnyű megállapítani. A legvalószínűbb, hogy a podium tetejére párkánykövek gyanánt voltak illesztve, a melyeken a leírt fedőkövek közvetlenül nyugodtak. Tetemes szélességük (egyik-másik meghaladja a 75 cm.-t) után ítélve, mintegy 10 cm.-nyire ugorhattak elő a falból. Ha tekintetbe vesszük még, hogy magasságuk mintegy 40 cm., minden egyszerűsége daczára, a podium párkányát az épület nagy arányaihoz megfelelőnek fogjuk tartani.

Ezek után a podium magasságát minden nehézség nélkül kiszámíthatjuk. Egyszerűen hozzá kell adnunk a fennebb jelzett falmagassághoz a párkány és a

mellvéd magasságait. Mint az eredmény mutatja, a legszigorúbb számítás szerint is a podium összmagassága 2·80 m., de méltán három méterre is tehetjük: a mi mindenesetre elég magas falat jelent, hogy a nézőközönség a vadállatok esetleges támadásaival szemben biztosítva legyen.

Torma Károly leírásából kitűnik, hogy a fedőkövek egyike-másika az eredeti festés nyomait őrizte meg felületén. Részemről ily nyomokra azokon nem akadtam: lemoshatta azóta az eső és víz. Ott látszanak azonban még eléggé világosan a podium faragott kőburkolatának több helyén, a mi mindenesetre elégséges annak bizonyítására, hogy a podium falának az arenára néző felülete festve volt, még pedig — legalább a jelenleg megvizsgálható nyomok után ítélve — kétszer, először fehérre, majd vörösre. Torma Károly egyik korlátkövön annak idején öt festésréteget constatált. Arról, hogy minő jellegű volt a festés, természet szerint éppenséggel semmi bizonyosat sem lehet mondani. Aligha állott az többlől, mint az egyszerű fehér vagy vörös alapszínből.

A küzdőtérre kívülről, a hossz tengely két végén épült (*B*) kapuk (*portae*) nyitlak. A keleti volt nyilván a *porta pompae*, a melyen a gladiatorok a játékok megkezdésekor bevonultak, a nyugoti pedig a *porta triumphalis*, a merre, mint neve mutatja, a győztesek elhagyták a küzdelem színhelyét.

Építészeti szempontból a kettő lényegileg megegyezett egymással. A nézőtér ülősorai alatt vezetvén el, a kapuközök hossza szükségkép megfelel a *cavea* szélességének. Innen van, hogy egyik kapunál sem azonos a két oldal mérete egymással. Keleten, a jobbfelőli oldalfal 16·20, a balfelőlié pedig beleszámítva a kiugró szegletrészt 17·58 m. hosszú. A nyugoti oldalon északról 15·90, délről meg 16·15 méter. A különbség egyiknél sem azonban oly tetemes, hogy a boltozat által, mely minden kétségkívül felül az oldalfalakat összekötötte, ki ne lehetett volna egyenlíteni.

A mi szélességüket illeti, e részben a két kapu tetemes eltérést mutat egymástól. Legfőlebb abban egyeznek meg, hogy az oldalfalak egyiknél sem futnak párhuzamosan. Az arena felől mindegyik valamivel keskenyebb, mint kívül; s ez természetes, nem lévén a kapuközök oldalfalai egyebek, mint az ellipsis göczpontjaiból vont sugarak. Ime a méretek: a nyugoti kapu szélessége kívül 3·95, az arena felől pedig csak 3·47 m. A tulsó keleti ellenben kívül 6·20, belül meg 5·60 m. széles.

Ezen eltérés a két kapu szélessége közt magyarázatát leli a keleti kapunak a nyugotiétól elüthő beosztásában. Míg a nyugoti kapu ugyanis egyszerű bejárat-tal nyilt az arenára, a keleti két részre volt osztva: egy szélesebbre, mely a tulajdonképeni kapuköznek mondható s egy tőle északra eső keskeny folyosóra. A kettőt egymástól 48 cm. vastag fal választotta el, melynek csekély marad-

ványai még ma is világosan látszanak. Az általa elzárt folyosó szélessége átlag 1 méter.

Kapunk e kettős beosztásának megfelelőleg, az arena felé kettős ajtó nyomai maradtak fenn. Mint a még in situ fekvő küszökök mutatják, úgy a széles kapualj, mint a szűk folyosó külön-külön el volt zárható, még pedig az előbbi dupla szárnyú ajtóval, az utóbbi csak egyszerűvel. Világos, hogy e berendezésnek csak az lehetett értelme, hogy az arena akkor is hozzá legyen férhető, midőn a széles kapubejárat zárva volt, akár azért, mert a játékok már megkezdődtek, akár pedig, mivel felnyitása egyéb nehézségekbe ütközött.

Hasonló berendezésre látszanak a carnuntumi amphitheatrum keleti kapujának romjai is mutatni. Csakhogy itt a nyugotinál szintén jóval szélesebb keleti kapuköz mindkét oldalán egy-egy válaszfal nyomai tűnnek szembe.

A mint a keleti kapu, úgy a nyugoti is önként érthetőleg el volt zárható. A kapu egész szélességét átfogó küszökö a podium vonalában még eredeti helyén fekszik; szerkezete kettős ajtószárnyakat tételez fel. Különben mindkét kapunál az ajtószárnyak praktikus szempontból kifelé nyitak. A befelé fordulásnak a küszöbök belső szélén kiemelkedő ütköző állotta útját.

Arra nézve, hogy a kapuközök kifelé is el lettek volna látva ajtókkal, hiányzik minden nyom. Föl sem teszszük, hogy léteztek.

A kapuk berendezésének további részeit, nevezetesen a még constatálható lépcsőzetek leírását ezúttal mellőzzük; szó lesz róluk, midőn a nézőhely följáratait tárgyaljuk.

Még sem mehetünk tovább, a nélkül, hogy a kapuk falainak decoratív kiállításáról — ha ugyan annak nevezhetjük — röviden meg ne emlékezzünk.

A mennyire a fenmaradt nyomok után következtetni lehet, az oldalfalak s bizonyára ép oly kevéssé a boltozat — nem voltak bevakolva s így természetesen festve sem lehettek. Úgy volt hagyva a maga természetes eredetiségében a falak felülete, csupán az egyes kövek közti rések helyén volt a vakolat átsimítva, mint azt még ma is a keleti kapu déli falán alkalmunk van látni. A csinosítás e neme *opus rusticum* neve alatt ismeretes. Egészen méltó épületünk barbár kiviteléhez.

Azért teljesen dísztelenül még sem állottak a falak. A keleti kapu balfelőli oldalfalán a külső saroktól 3,55 méternyire egy 64 cm. széles, 73 cm. magas s félkörben 46 cméternyire bemélyedő fülke ötlik szemünkbe. Hátfalán még megmaradtak a gondos vakolat (*opus albarium*) maradványai. Kétségkívül valamely istenség szobrának elhelyezésére szolgált. A túlsó oldalon hiába keressük hasonló fülke nyomait. A szűk folyosóban, a merre a jobboldali fal nézett, úgy sem lehetett volna igen helyén. A két sorban látható lyukak benne, a melyek

esetleg figyelmünket magukra vonják, nézetem szerint csak az építkezéshez szükséges faállvány vízszintes gerendáinak befogadására szolgálhattak. Romjaink között nem egyszer van alkalmunk találkozni velök másutt is s hogy az építkezés befejezése után megszűnt minden jelentőségük, eléggé bizonyítja a canabák helyén kiásott nagy lakóház egyik terme, a hol betömve, illetőleg bevakolva találtuk.

Ugyancsak fülkedísze volt a nyugoti kapuköznek, még pedig szintén csak a déli oldalfalon. Itt azonban három fülkével találkozunk, nevezetesen egy 43 cm. szélességű, 70 cm. magasságú és 31 cm. mélységű négyszögű fülke a kapuköz küszöbétől 2.78 méternyire látható; ettől 73 cméternyire, de az előbbinél 38 cméterrel magasabban fekszik a második, fenn körívvel záródott s félkörűen bemélyedő fülke; végre a harmadik, hasonlóképp körívvel záródott s félkörűleg bemélyedő 61 cm. széles, 75 cm. magas és 38 cm. mély fülke az utóbbtól 45 cm. távolságra, de ugyanazon szinten van a falba beépítve. Falfestmény nyomait egyedül a négyszögű fülke hátfala őrizte meg: a fehér alapot vörös csík szegélyzi körül mind a négy oldalán. A másik két fülke, a közelében lelt néhány vakolatdarab után következtetve, egyszerű *opus albarium*-mal lehetett kicsinosítva. A bennök elhelyezve állott szobrocskák reánk minden nyom nélkül elvesztek.

A leírt két főkapun kívül az arena még másfelé is legszorosabb összeköttetésben állott. Úgy az északi, mint a déli oldalon a podium falában 3—3 ajtónyílás maradványaira akadunk. Mindegyik ajtónyílás egy-egy négyszögű kamrába (*carceres*) vezet. Észak felől e kamrák elhelyezése olyan, hogy a podiumot körülbelül négy egyenlő részre osztják. A közbül eső (2) ajtónyílás közepe éppen a keresztengely végére esik. A keletre eső (1) ajtó középpontját tőle 18.72 m., a nyugotié (3) pedig 18.37 m. távolság választja el. A kapuküszöbök középpontjaitól a távolságok, és pedig a keletitől az 1 kamra középvonaláig 18.65 m., a nyugotitól pedig a 3 kamráig 19.30 méter.

A déli oldalon csupán a szélső keleti kamra (6) sajátos elhelyezése a kapu sarkán zavarja meg a symmetriát. A középső kamrát (5) itt is közepén metszi a keresztengely. Hasonlóképp a tőle nyugotnak eső négy kamra fekvése megfelel az északi oldalon levő három kamráénak. A podium e fele e szerint csak három részre oszlik, melyek közül a keleti magában két akkora, mint a két nyugoti osztály együttvéve. Az egyes kamrák, illetve a hozzátartozó küszöbök középpontjai közti egyenes távolságok a következők: a 6 kamráé a középsőtől (5) 32.4 m., ezé a szélső keletitől (4) 19.4 m. s végül az utóbbié a keleti kapu közepétől 18.3 méter.

E dispositiónak megfelelő sajátosságokat mutatnak az egyes kamrák alakra

és nagyságra is. A keresztengely két végén fekvők aránylag a legtéresebbek s körülbelül egyforma térfogatúak is. Alakjuk szabályos négyszögű. Egyedül csekélyebb kiterjedésükre nézve különböznek tőlük az 1, 3 és 4 kamrák. A 6 kamráé a mily sajátos az elhelyezése, olyan az alakja: a kapu felé eső oldala szélesebb, mint a vele szemközt levő.

Egyébként méreteik a következők: Az 1 kamra belvilágának szélessége 2·43, mélysége 2·70 méter; a 2 kamráénaak szélessége 3·26, mélysége 2·80 méter; a 3 kamránál a belvilág szélessége 2, mélysége 2·48 méter. A déli oldalon a 4 kamra 2·50 m. széles és 3 m. mély; az 5 kamra szélessége 3·42, mélysége 3·50 méter; végül a mi a 6 kamrát illeti, elől 2·60, hátul 3·50 m. széles és mélysége egyfelől 3·45, másfelől pedig 2·70 méter.

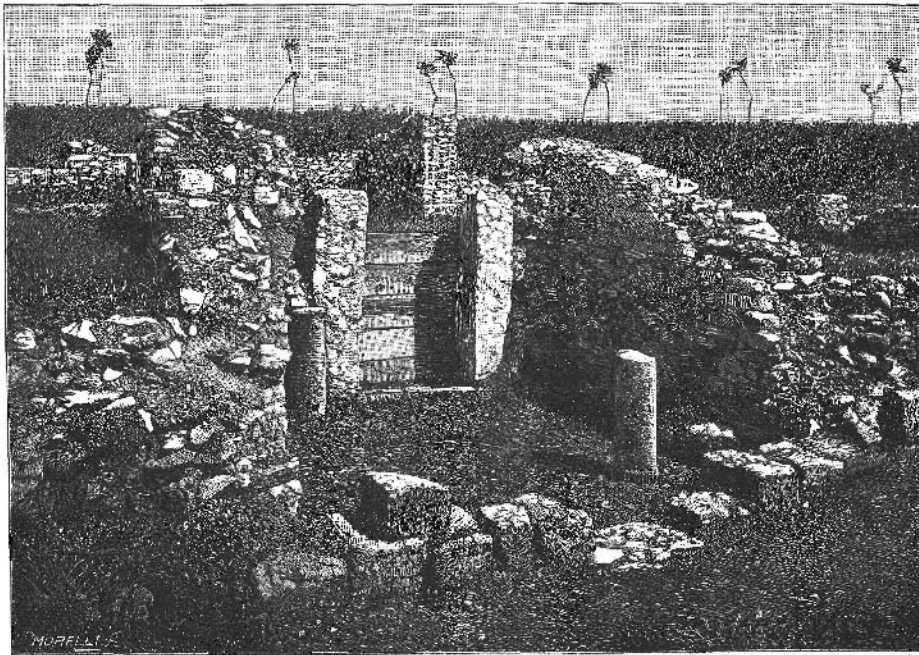
Berendezés dolgában, a mennyre a fennmaradt nyomok következtetni engedik, az egyetlen 2 kamra kivételével a többiek teljesen megegyezők. Többé-kevésbé magasra nyuló oldalfalaik ma már egészen koparak. Akadtak-e vagy sem a belső vakolásnak nyomai valahol, nem tudom. Mindössze az építkezéshez szükségelt állványok megerősítésére szolgáló lyukakkal találkozunk még egyes kamrák, így az 1, 3, 5 és 6 számúak falaiban. Kétségkívül a 4 kamrában is feltalálhatók, csakhogy vakolat födi.

Mint említve volt, az arenából ajtónyílások vezettek az egyes kamrákba. Szélességük 45—60 cm. között változik. A küszöbkövek, melyek egy helyütt sem hiányzanak, az arena felé ütközővel vannak ellátva, tehát az ajtószárnyak csak befelé nyilhattak. Dupla ajtószárnya volt mindegyik nyílásnak, a mint azt minden egyes küszöb két végén látható kerek lyukak, az ajtócsapok ágyai, bizonyítják. Külön ajtófelek nem voltak, hanem a podium isodomum-rakatának szélső kockái pótolták, oly formán, hogy a küszöb ütközőjének megfelelőleg lécszerű kiugrást képeztek.

E tekintetben a 2 kamra (4. ábra) sem tesz kivételt. Az eddig mondottak teljesen reá is illenek. A mi leginkább jellemzi, hogy hátfalát ugyancsak egy ajtónyílás töri át. Nemcsak küszöbköve, hanem a külön mészkőből faragott ajtófelei is eredeti helyükön lévén, a nyílás szélességét úgy lenn, mint fönnt megmérhetjük. Felül 1·90, alul ellenben csak 1·11 méter széles. Aligha lehetett ez így eredetileg; a különbség nyilván úgy állott elő, hogy az ajtófelek felső részei az idők folyamán a szomszédos falak süppedése következtében széthajoltak. A küszöbkő szerkezete itt is dupla ajtószárnyak létezésére mutat, a melyek kifelé, azaz az épület külső kerülete felé nyitak. Másrészt az ajtófelek világos nyomait tüntetik föl az elzárás módjának. Nem történt az, mint rendszeren merőlegesen a küszöbkőbe alátolt reteszszel, hanem vízszintes fa- vagy vasrúd segítségével, melyet az ajtófelek két oldalán látható lyukakba egy bevágáson át kívülről szorítottak.

tak be. A kamra bejáratánál még ma is ott hever három, gömbölyűre megfara-
gott oszloptörzs. Átmérőjük 28 cm. Tekintve, hogy mostani helyük táján kerül-
tek napfényre, valószínű a feltevés, hogy az ajtók valamelyikének díszítésére
szolgáltak.

Hogy a kamráról szóló e leírásunk teljes legyen, még csak az a kérdés
merülhet föl, mikép lehettek fölül fedve. Úgy hiszem, e tekintetben egyik sem
különbözött a másiktól. Már pedig a 3 kamránál a befedés módjának min-
den kétséget kizáró nyomai maradtak fenn. A figyelmes szemlélő azonnal észre-
veszi, hogy két oldalfalának felszínén a lépcsőszerű bevágások nem lehetnek a

4. A halottas kamra (*Porta Libitunensis*).

véletlen művei. Torma Károly mindkét falon öt-öt ily fokot vélt constatálni.
Részemről teljes biztonsággal csak három-három ilyenre tudnék rámutatni. Elég
az is, hogy rájőjjünk, miként az egyes bevágások nem jelenthetnek egyebet,
mint a kamra fölött lépcsőzetesen emelkedő ülőhelyek fekvő helyeit. Mint alább
látni fogjuk, az ülőhelyek nagy részét többé-kevésbbé hosszú kőhasábok képez-
ték s épen e kamra törmelékében talált Torma Károly egy-két oly darabot,
melyek hossza meghaladja a kamra szélességét. Az egyik teljesen ép volt, hossza
2,30 méterre rúgott. Maga a kamra tudvalevőleg csak két méter széles. Még

csak azt jegyzem meg, hogy a legelső bevágás mintegy 1·80 méternyire van az arena szintje fölött, a mi ismét megerősíteni látszik a podium magasságáról mondottakat.

Kétségkívül hasonló részletekre akadnánk a többi kamránál is, ha falaik jobb karban maradnak napjainkra. Éppenséggel nem találom indokoltnak tehát Torma Károly feltevését, mely szerint a középső déli kamra (5) boltozva lett volna. A törmelékben nem került elő a boltozatnak legcsekélyebb nyoma sem; a nagy számban ott lelt terméskő pedig magában még semmit sem bizonyít.

Az előadottak mintegy maguktól ráutalnak kamráink rendeltetésére. Világos, hogy emberek nem igen tartózkodhattak bennök: a 2 és 5 számúak kivételével oly szűkek, kényelmetlenek. Különösen nem állhat ez az 1 és 3 kamráról, pedig Torma Károly ép e kettőről fölteszi, hogy a gladiátorok osztályait képezték, hol a mutatványaikra előkészületeiket tették s a lová azok után visszavonultak. E célra különben is feleslegesek voltak; ellenben kevésbé lehetett az amphitheatrum oly helyek nélkül el, a hová a vadállatokat a játékok megkezdéséig elzárhatták. Egy-két helyiség erre kevés; úgy kellett tehát lenni, hogy csak a 2 kamra tett kivételt, a többiek egyszerűen vadállatok ketreczei gyanánt tekintendők. A fönnebb említett állatsontok legnagyobb része az 5 kamrában került napfényre.

A 2 kamra eltérő rendeltetését eléggé mutatja a hátfalába vágott ajtónyílás, a mely, mint magától értetődik, egy további helyiségbe s innen a szabadba vezetett. Természetesen csak az amphitheatrum szolgaszemélyzete járhatott ki és be rajta, az is csak akkor, midőn a főkapuk zárva voltak, azaz a játékok folyama alatt. Szomorú feladat várt ilyenkor reá: összeszedték az elesett emberek és állatok tetemeit s egyedül a 2 kamra lehetett az, a hová egyelőre elhurcolták. Római nevét, *porta Libitinae*, a halál nemtőjének elnevezése után kapta. A carnuntumi ásatások az ottani amphitheatrum teljesen azonos berendezésű és fekvésű osztályát derítették fel.

Ezzel körülbelül mindazt elmondottuk volna, a mi az arenára vonatkozik. Nézzük immár amphitheatrumunk másik részét: a nézőtért.

A caveát az a köz alkotta, mely a podium s az avval párhuzamosan vonuló külfal közt fekszik s így mint valami óriási gyűrű fogja körül az arenát. Szélessége nem mindenütt ugyanaz. Magát a közbefoglalt teret mérve, 13·82 és 14·24 m. között változik. E differentia természetesen csak a tervező építőmester pontatlanságának róható fel s nem szándékos. Még mindig nem oly meglepő azért, mint a carnuntumi amphitheatrum nézőteréé, melynek szélessége 17 m. és 12·50 m. között ingadozik.

Egybevetve térfogatát az eddig közelebről ismert 19 amphitheatrum

caveájának térfogatával, kitűnik, hogy a legkisebbek közül való. Csak a római *amphitheatrum castrenseé*, az alba-fucentinai s a tusculumi szinköröké volt kisebb. Ellenben, hogy csak a két legismertebb példát hozzam fel, Pompeii szinköréé szinte háromszor, a római Colosseumé meg épen hatszorosan haladta meg amphitheatrumunk caveájának 3220 □ méternyi térfogatát.

A cavea e feltűnő keskenységét, mely tekintetben a carnuntumi amphitheatrum a legközelebbi analógiát képezi hozzá, nézetem szerint csak az alépítmény primitív és felületes kivitele indokolja. Másrészt azért mégis elég tágnak kell tartanunk arra, hogy városunk közönségének mulatni vágyó része benne elférhetett.

A mit különben a szó szoros értelmében vett nézőhelyről mondhatunk, jórészt csak számítás és hozzávetés eredménye. Az egykor fokozatosan s az arena körül mind tágabb és tágabb gyűrűk alakjában emelkedő ülőhelyek teljességgel elpusztultak eredeti helyökről. Egyedül a cavea alépítménye, a substructiók s azok is természetesen erősen megrongálva maradtak fenn. Összevetve ama pillérek és falazatok átláthatatlan sokaságával, melyeken az itáliai amphitheatrumokban a nézőhely padsorai nyugodnak, első tekintetre szinte érthetetlen előttünk az az egyszerű szerkezet, mely e részben a mi emlékünket s vele együtt például a carnuntumi amphitheatrumot is jellemzi. Nem csoda, ha különösen a laicus publikum részéről a legferdebb magyarázatokra szokott alkalmat adni.

Mint az alaprajzból meggyőződhetünk, az arena fala, illetve a podium s a külső körfal közé eső téren belül mindössze az utóbbiból sugárszerűen kifutó falak sorozatával találkozunk. Az északi félen 20, a déliben pedig 26 ily fal volt eredetileg. Az előbbieket, mondhatni, egytől egyig még fennállanak kisebb-nagyobb magasságban, a déli oldalon levők közül azonban hétnek ma már csak nyomai konstatálhatók. Ha valahol, úgy csak az egyenlőtlen talajviszonyokban kereshető az ok, mely szükségessé tette, hogy e falsarkantyúk a déli oldalon nagyobb számmal s ehhez képest az egymás közé eső távolságok kisebbek legyenek, mint az északi oldalon. De nemcsak a legsűrűbben vannak elhelyezve, hanem az egyes falak egyszersmind a legvastagabbak, különösen a déli oldal közepe táján.

Bajosabb azon szabálytalanságnak magyarázatát adni, melyet az egyes falak hosszúság tekintetében mutatnak. Legnagyobb részök ugyan mintegy az arena szélességének középvonaláig ér, de vannak, melyek jóval rövidebbek, s ismét mások, melyek a közönségesnél hosszabbak. A legrövidebb, a déli félen keletről számítva a hatodik, csak 2·75 m. hosszú, ellenben az északi oldalon nyugatról számított harmadik, mely szinte a podium faláig ér, 10·3 m. hosszal bír. Annyi mindenesetre tény, hogy ily eltérő méretek mellett e falak és a nézőtér ülő-

helyeinek elosztása között semminemű vonatkozás sem lehetett. Ép oly képtelenség volna föltennünk, hogy két-két szomszédos falat boltozat kötötte volna felül össze s így legalább a legszélső padsorok boltozatok során nyugodtak volna. Nem is szólva ugyanis arról, hogy a nézőtér közében sehol ívezetek nyoma nem került elő, ezen eshetőség csak egyenlő magasságú boltozatok mellett tételezhető fel, már pedig a különböző távolságok az egyes falak között az egyforma magas dongaboltozatok építését mód nélkül megnehezítik.

De minek is folyamodtak volna amphitheatrumunk építői a boltozás műveléséhez, mikor feladatukat sokkal egyszerűbben megoldhatták. Az igaz, hogy a megoldás e módja egyúttal a képzelhető legprimitív volt.

Mint ugyanis az ásatás alkalmával kiderült, a két körfal közötti tér nem volt, mint rendesen, a szokásos törmelékkel megtöltve, hanem meglepetésül úgyszólván kizárólag keményre döngölt földtömeget tartalmazott. Világos, hogy ez még az építés alkalmával került oda s mint könnyű belátni, az volt a rendeltetése, hogy a boltozatok sorát pótolja, szóval, hogy a nézőhely padsorainak alapjául szolgáljon.

Lényegében tehát ugyanaz az építésmód, melyet Vitruvius (I. 5.) a legerősebb erődítmények (*agger*) számára előír s a melyet Pompeii városfalai is mutatnak. Tudvalevőleg ez utóbbiakat két párhuzamos fal alkotja, melyek egymással keresztfalakkal össze vannak kötve s a közt földtömeget tölti be. Amphitheatrumunk caveájának alépitménye e szerint mindössze abban térne el tőlük, hogy az imént megbeszélte falazatok nem érnek egészen a podium faláig s így azt egyedül a két kapu oldalfalai kapcsolják a vele párhuzamosan haladó külső körfalhoz. Egyébként igen könnyen érthető ezen eltérés, ha megemlékezünk, hogy a cavea felszíne kifelé emelkedő lejtőt képezett. Az arena felé egymagában a podium fala elégséges volt, hogy a csekélyebb magasságú földtömeg nyomásának ellentálljon; csak a külső körfal minél nagyobb megtámasztásáról kellett gondoskodni, hogy a kifelé dőlés ellen biztosítsák. Mint látni fogjuk, nem hiányoztak ugyan e célból a külső támpillérek sem, a legfőbb szolgálatot e részben azonban alighanem a nézőtér padsorai alá nyúló falsarkantyúk teljesítették. Tulajdonképpen ezek sem tekinthetők tehát másnak, mint támpilléreknek.

E mellett önként érthetőleg azon szilárd vázat alkották, a mely a nézőtér padsorainak süppedését meggátolta, sőt ott, hol a közök olyanok voltak, hogy egy-egy ülőpad két-két falat átfoghatott, azok minden bizonynyal a nézőhelyek közvetlen alapjául szolgáltak. Magának a nézőközönségnek ily körülmények közt természetesen nem sok tudomása lehetett róluk, elfödtek szemei elől a padsorok. Csoda-e, ha az építés alkalmával elrendezésökben s méreteikben éppen nem törekedtek szabályosságra?

Teljesen hozzáférhetetlen azért még sem volt a nézőhelynek a padsorok alá eső része. Láttuk, hogy a 2 kamra hátfalát ajtó töri meg, mely kifelé, azaz a nézőtér alatti részbe vezet. Azt is tudjuk már, hogy a helyiség, a hová ez úton az arenából jutni lehetett, a *spoliarium* volt, de még eddig oldalfalaiból nem constatáltatott a legcsekélyebb maradvány sem. Úgy kellett lenni, hogy részben a külfalból kifutó falsarkantyúk, részben pedig faszervezetű falak határozták.

A külfalban két helyütt is még világosan látszanak a négyszögű nyílások nyomai, melyeken a világosságot kapta. A nyugotnak eső (β) nyílás méretei: szélessége 1.25 m., kívül a talaj szintjétől, a mennyre a külfalak ki vannak ásva, az alja 1.30 méternyi magasságban fekszik. Jellemzi, hogy felszíne kifelé kissé rézsut alálejt, a mi világos bizonyítéka, hogy ablaknyílással van dolgunk. Ajtónyílásul e szerint legfőlebb a keleti bevágás (α) szolgálhatott. Egyik sarka lévén azonban csak meg, szélessége meg nem állapítható. Külső magassága körülbelül ugyanaz, mint a másiké; ajtónyílás esetén egyedül lépcsőfokok segítségével lehetett tehát följutni.

Ugyancsak az északi körfalba vágott hasonló nyílás nyomaival találkozunk továbbá még nem messze (γ) a nyugati saroktól. Szélessége 1.25 méter. Bizonyára nem a véletlen műve, hogy aljának felszíne befelé két lépcsőfokban ereszkedik alá. Előtte néhány cméternyre pedig egy még teljesen ép küszöbök fekszik, világos jelöl annak, hogy a nyílás bejáratul szolgált. Maga a helyiség azonban, a melyhez tartozott, nyom nélkül eltűnt.

Végül nem lehetetlen, hogy ezen és az előbbi helyiség között még egy harmadik kamra (C) is létezett. Legalább az a faltöredék, mely az egyik falsarkantyúból nyugot felé ágazik s a külső körfallal párhuzamosan halad, a mellett látszik bizonyítani.

Voltak-e a déli oldalon is, az ülőpadokat támasztó földtömeg közé zárva hasonló helyiségek vagy sem, ma már többé meg nem állapítható. A körfal e része különben oly szánandó állapotban maradt fenn, hogy nem csoda, ha semmi nyomuk se maradt. De ha voltak is, semmi esetre sem lehettek különbek, mint az északi félen levők. Már pedig ezek, a 2 kamrával összefüggésben levőtől eltekintve, legjobb esetben is csak a szolgaszemélyzet számára épülhettek.

Mint említve volt, a fennmaradt romok a nézőhely alépítményét tárják elénk; de ha az ülőhelyek egyetlen darabja sem látható többé eredeti helyén, még sem oly nehéz azok mivoltáról fogalmat alkotnunk, a mennyeiben amphitheatrumunk e tekintetben távolról sem mutathatta azt a különbséget, a mely alépítményét a többi amphitheatrumokéval szemben jellemzi. A részletekben természetesen, nevezetesen a mi a nézőhely felosztását illeti, azért elég eltérés mutatkozhatott. Sajátságára mindenesetre a lehető legnagyobb egyszerűség volt.

Így mindenkor kétséges marad, volt-e egy alsóbb és felsőbb szakaszra (*maenium*) felosztva, mint azt Torma Károly feltételezi. Kézzelfogható nyoma e felosztásnak nem maradt. Legkevésbé valószínű, hogy azon lépcsőzetek meg lettek volna, melyek a nézőhelyet több ékalakú osztályra (*cunei*) tagolták s a melyek rendeltetése az volt, hogy a közlekedést a felső és alsó padsorok között megkönnyítsék. E tekintetben vajmi kevés súlylyal bírhatnak a podium falában elhelyezett kamrák. Csak az északi oldal az, hol, mint láttuk, szimmetrikusan vannak elosztva, a délin a 6 kamra sajátságos fekvése oly jelenség, mely semmiképp sem egyeztethető össze a nézőhelynek cuneusokra való felosztásával. Azon bejáratokról (*vomitória*) pedig, melyek a nézőtér alatti részből szoktak vezetni az ülősorokhoz, épenséggel szó sem lehet: oly primitív substructiók mellett, mint a minők a caveát tartották, ezek lehetetlenek voltak.

Igaz ugyan, hogy oly amphitheatrumot, melynek nézőhelye e részleteket nélkülözné, még nem ismerünk. Kérdem azonban, helyes-e föltennünk, hogy Aquincum ezen barbár építménye mindenben az italiai amphitheatrumok mintájára épült. A caveának fentjelzett beosztásait első sorban a kényelem szempontja indokolta, hogy pedig városunk amphitheatrumba járó közönsége éppen nem fektetett nagy súlyt reá, az alább megbeszélendő feljáratok mellett többé-kevésbé maguk az egyes ülőhelyek mivolta is sejteni engedti.

Szó volt róla, hogy az ásatás alkalmával számos kőhasáb került elő a podium mentén a törmelékben. Egykoron a nézőhely felépítményének részeit alkották; még pedig mint láttuk, némelyek a podium koronáját, mások e korona basisát. A többség azonban ülőhelyekül (*sedilia*) szolgált. Szerencsére számos darabon feliratok találhatók, melyek ebbeli rendeltetésüket minden kétséget kizáró módon bizonyítják. Félig kidolgozott alakjuk épenséggel nem árulná el azt. Nemcsak hosszúságra, de szélességre és magasságra sem egyeznek meg egymással. Egyedül a feliratos hasábokat mérve, hosszuk 0.67 és 1.63, magasságuk 0.25 és 0.67 s szélességük 0.35 és 0.70 méter között változik.

Főleg a magasságok és szélességek közti nagy eltérések szembeszökők. Kétségkívül ki voltak egyenlítve, mégis az előttünk fekvő hasábok alapján nincs mód annak megállapítására, mekkora volt az egyes ülősorok átlagos magassága és szélessége. Legfőlegb hozzávetőlegesen határozhatjuk meg. A 67 cméter, a mekkora a legnagyobb magassági méret, könnyen érthetőleg túlságos sok lévén, az egyes ülőhelyek átlagos magasságát bízást 35 cméterre tehetjük. Ellenben átlagos szélességül inkább a nagyobb, mint a kisebb méretet tekinthetjük. Térsnek kellett lenni a padok felső lapjának, hogy az ülők mögött a következő felső padsoron levőknek lábai is helyet találjanak. A szélességre e szerint legalább 60 cmétert vehetünk. Tekintve immár a két körfal közötti tér

mintegy 14 méternyi szélességét, világos, hogy 60 cm. széles ülőhelyek esetén 24 sorból állhatott a nézőhely. Csakhogy sem a mellvéd előtt, sem a legfelsőbb ülőhely mögött nem hiányozhatott egy-egy folyosó, melyek egyenként legalább 90 cm. szélesek voltak. Sőt ha megengedjük, hogy a nézőtér két gyűrűzetre volt osztva, melyeket hasonlóképp egy 90 cm. széles folyosó s ez előtt ugyancsak egy 60 cm. vastagnak állítható korlát választott el egymástól, úgy mindenesetre a valósághoz közelebb járunk, ha az ülősorok számát 18—19-nél többre nem tesszük.

Nem kevésbé érdekes eredményre vezet az egyes ülőpadok fölötti átlagos magassága. Kiszámíthatjuk nemcsak azt, mily magas volt a nézőtér, hanem hozzá még a podium magasságát adjuk, azt is, mily magas volt általában amphitheatrumunk. 35 cm-értét véve egy-egy ülőhely magasságául, a 19 sorból álló nézőtér mintegy hat és fél méter magasságban emelkedett a podium fölött az arena körül. Ehhez hozzáadva egyrészt a legalsó folyosó szintjének fönnebb megállapított 1.80 m. magasságát, másrészt a legfelső folyosót határoló zárfalét, mely két m. magas lehetett, körülbelül az egész épület magassága 10.80 méterre tehető. Szinte hihetetlen, oly csekélynek látszik ez utóbbi eredmény. S mégis nem igen messze lehetünk el a valóságtól. Magasabb építményt csak boltozatos substructiókon állva tételezhetünk föl. Már pedig a mieink nem voltak azok.

Visszatérve a meglelt ülőhelyekre, érdeklődésünket természet szerint leginkább a feliratosak keltik föl. Megismertetnek azon személyek neveivel, a kik egykoron a játékok alkalmával rendes birtokosaik voltak. Kétségkívül az előbbkelő osztályhoz tartoztak, mert csak ennek tagjairól tételezhető fel, hogy az amphitheatrumban állandó ülőhelyekkel bírtak. Sajnos, a társadalmi állás megjelölése az illető kődarabok legtöbbször elmaradt. Csak kettő van, melyek esetleg arra következtetni engednek. Az egyik, az alább közölt sorozatban a 17. számú, a név után e három betűt tartalmazza VE, melyek valószínűleg a *veleranus* szó megrövidített alakját jelzik. A másik kővön (16. számú) a név után Torma Károly olvasása szerint VIL áll, a mi azon esetben, ha a *vilicus* szó megrövidítése, valamely vámszedő hivatalnok ülőhelyét jelentené. Rendszerint azonban, mint jeleztem, csak a tulajdonos nevét találjuk megörökítve. A forma, melyben megjelenik, különböző. Némely ülőpadokon csupán egyes, bajosan megfejthető betűk utalnak rá. A hol csak kettesével, hármasával vannak, így az 1., 2., 3. számúakon, a név kezdőbetűi lehetnek. A 7., 8. számúakon legalább a név első szótagját, illetve szótagjait olvassuk. Az ezek sorába tartozó 10. számú kőre a tulajdonos még e szót LOCVS vésette neve elé, mely azután természetesen genitivusban gondolandó oda. Ugyancsak ez az értelme azon

S betűnek, mely a 13. számú kövön a név *Jul(ius) Lici(nius)*, s a 14. számún BOANT(VS)? után látható. *Sedile* azaz ülőhely az értelme. A teljes nevet őrizték meg a 19. és 20. számú ülőhelyek. Az első nőé volt, neve *G(aia) Valeria Nonia*, a második, valamennyi között a legérdekesebb — meg épen két egyén nevét mutatja. A nevek genitivusban vannak, utánuk tehát *locus* vagy *sedile* pótlendő. A két tulajdonos *Val(erius) Julianus* és *Ael(ius) Quintus* voltak. Jóllehet ezen ülőhely hossza sokkal nagyobb, mint a mennyi elegendő arra, hogy két egyén kényelmesen elérhessen rajta, mégis az egyetlen elfogadható alapul vehető annak hozzávetőleges megállapítására, hogy amphitheatrumunk hány ülőhelyet foglalt magában. Torma Károly számítása szerint kerekaszomban 3000 ember fért el a nézőtéren.

Az ekként röviden jellemzett feliratos ülőhelyek lajstroma a következő:

1. 1.58 m. hosszú, 0.67 m. magas és 0.68 m. széles kőhasáb.

Egyik keskeny lapján a következő két, 20 cm. magas betű olvasható:

N O

2. 0.98 m. hosszú, 0.45 m. magas és 0.70 m. széles kőhasáb. A mellső keskeny oldalra vésett betűk magassága 17 cm.

I L

3. 1.15 m. hosszú, 0.40 m. magas és 0.65 m. széles mészkő-hasáb. A betűk 14 cm. magasak.

T C G

4. Az előbbivel teljesen azonos feliratú 1.25 m. hosszú, 0.40 m. magas és 0.70 széles mészkő-hasáb.

T C G

5. 1.45 m. hosszú, 0.35 m. magas és 0.55 m. széles mészkő-hasáb. Mellső lapján a következő betűk állanak

P T V R R

6. 1.25 m. hosszú, 0.35 m. magas és 0.50 m. széles kőpad. Mellső lapján ezen érthetetlen betűk:

I V E T P H

7. 1.13—1.16 m. hosszú, 0.43—0.44 m. magas és 0.61 m. széles mészkő-hasáb.

F L O

Flo(ri).

8. 0.85 m. hosszú, 0.27 m. magas és 0.50 m. széles ülőhely-töredék. Felső lapján:

A V R

Aur(elii).

Oldalt:

SEP

Sep(ímiü).

9. 0.91—1 m. hosszú, 0.42 m. magas és 0.61 m. széles mészkő-hasáb.

GLI Ī

Clit(i) ?

10. 1.47 m. hosszú, 0.27 m. magas és 0.49 m. széles mészkő-hasáb.

LOCVS VAL

T · ARIEG

11. 1.05 m. hosszú, 0.25 m. magas és 0.35 m. széles mészkő-hasáb. Elöl

NR DIVI

Aurel(i) Divi (?)

12. 0.67 m. hosszú, 0.25 m. magas és 0.35 m. széles mészkő-hasáb.*

CLA FAB

Cla(udii) Fab(iani).

13. 1.23 m. hosszú, 0.41—0.44 m. magas és 0.62 m. mészkő-hasáb.

IVL LICI S

Jul(i) dicit(i) ? s(edile).

14. 1.45 m. hosszú, 0.25 m. magas és 0.45 m. széles ülőhely. Elöl 1 cm. magas betűkkel

BOA? · S

Boant(i) ? s(edile).

15. 0.26 m. magas, 0.60 m. széles mészkő-lap. Két vége csonka. A felső széles ülőlapon 11 cm. magas betűkkel

T · MAX

16. 1.37 m. hosszú, 0.46 m. magas és 0.61 m. széles mészkő-hasáb.

BOI · VIL

*Boi(i) vagy Boi(oduri) vil(ici) ?*17. 1.63 m. hosszú, 0.31—0.37 m. magas és 0.43 m. széles mészkő-lap.
A felső ülőlapon

SEVERINI

A mellső keskenyen pedig

VE

18. 1 m. hosszú, 0.35 m. magas és 0.45 m. széles homokkő-hasáb, ülő-
lapján

AVR GENTILIS

Aur(elii) Gentilis.

19. 1'11 m. hosszú, 0'50 m. magas és 0'61 m. széles hasáb. A többiektől eltérőleg durva szemcséjű homokkőből készült. Feliratának betűi a lehető legbarbárabb jellegűek.

G VALERIA NONIA

G(aia) Valeria Nonia.

20. 1'54 m. hosszú, 0'33 m. magas és 0'59. széles mészkő-hasáb. Mellső lapján

VA · IVLIANI · E · AELQVINTI

Val(erii) Juliani et Ael(ü) Quinti.

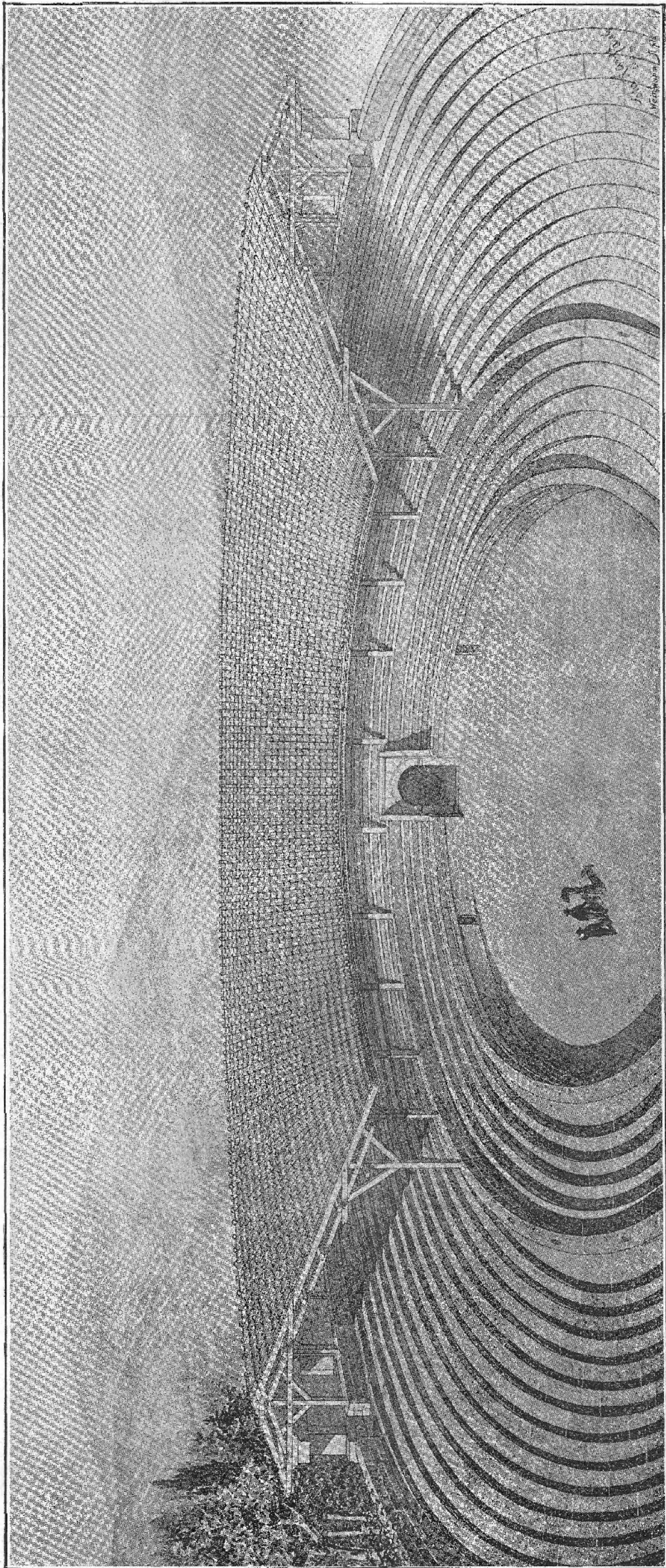
Kérdés immár, hogy jutott el a közönség ülőhelyére. Mint tudva van, a Colosseum s más jelentékenyebb amphitheatrumok külső körfalát az arkadok hosszú sora töri át, melyek mindegyike bejáratul szolgált a cavea alatti részbe, a honnan aztán lépcsők vezettek föl a nézőtérre. Hogy a mi emlékünknél nem lehetett ez az eset, már azok után is, a miket az alépitmény szerkezetéről elmondunk, kézzelfogható.

Különben az alépitmény maradványainál még világosabban mutatja az eltérést a szokásos építkezéstől a külső körfal. Jóllehet a későbbi századok dülásainak első sorban ki volt téve, azért helyenként, különösen az északi oldalon, még mindig 2—3 m. magasságig felnyúl. Az alaprajzra vetett tekintet azonnal felismeri, mily kevés gondot fordítottak az építők arra, hogy a falazat egy szabályos ellipsis alakját nyerje. Nem kevésbé feltűnő lehet a különböző falvastagság, 1'25 és 1'70 m. között váltakozik.

Kívülről a körfalat a pillérek egész sora támasztotta. Ezek sem ugranak egyformán elő. A különbség mégis nem oly nagy, valamint az sem, mely az egyes támpillérek vastagsága között mutatkozik. A mi elrendezésöket illeti, ki nem kerülheti figyelmünket, hogy rendszerint azon falrész közepe táján emelkednek, melyet az arena felől két-két falsarkantyú határol s ennek következtében többé-kevésbé ép oly különbözők az egymás közti távolságok, mint amazoknál. Hogy a felső záródás minő volt, vajjon minden két szomszédos támpillér felül ívezettel volt-e összekötve, melyek aztán az épületnek egyes vagy kettős etage-szerű külsőt kölcsönöztek, avagy mint egyszerű támpillérek nyúltak a magasba, arra bajos volna határozott feleletet adni. Az utóbbi eshetőség a valóbb-színűnek látszik.

Alig szükség külön hangsúlyoznunk, hogy ily elrendezés mellett az arkadszerű nyílásoknak nem lehetett helye. Tényleg a külfal a fennebb szóba hozott ablaknyílásoktól eltekintve, mindenütt zárt.

Másrészt mégis a külső körfal az, melynek maradványai világot vetnek a följáratok kérdésére. Mindkét oldalán egy-egy rizalit-szerű kiugrása ötlük sze-

A RECONSTRUÁLT AQUINCUMI AMPHITHEATRUM KÉPE.

münkbe. Az északi részen levő a nyugoti, a déli félen látható pedig a keleti kapuhoz esik közelebb. A távolságok azért különbözők. Az előbbinél a kapu sarkától mérve 17,3 m., az utóbbinál 37,4 m. A többi méretek mindkettőnél körülbelül egyformák.

Az északi kiugrás 20,7 m. hosszú és átlag 1,6 m. vastag homlokfala 3 méterrel lép elő s kívülről három pillér támasztja meg. A nyugoti oldalt befogó fal mint falsarkantyú nyúlik a cavea alá, de csak a szomszédos falsarkantyúval együttesen felel meg ebbeli rendeltetésének. Kelet felé a kiugrás oldala nyitott, mintha bejáratul szolgált volna a cavea alatti részbe. Valószínűbb azonban, hogy nyom nélkül elpusztult.

A mi a déli kiugrást illeti, sajátos módon csak a hat támpillér maradványai állanak fenn, magát a 17 m. hosszú homlokfalat alapostul szétrombolták. Vastagsága mintegy 1,6 méterre tehető. Mindennek dacára szembeszökő, hogy a kiugrás nem egyforma széles. A kapu felé eső végén a kiugró sarokpillért beszámítva, szélessége 4 m., holott a túlsó végét egyedül a többtől tetemesen erősebb támpillér jelzi. Az oldalfalak mindkét felől belenyúlnek a nézőtér alatti részbe s a mellettök emelkedő falsarkantyúkkal dupla fallá egyesülnek.

A pompeiiabeli amphitheatrum alaprajzának egybevetése a mienkkel azonnal a rokonság felismerésére vezet, mely a két épületet e részben egymáshoz fűzi. Szerencsére Pompeii amphitheatrumán a külfal eme kiugrásai felépítményökben még úgyszólván épen maradtak meg. Az egyik ma is feljáratul szolgál a nézőhely legfelsőbb folyosójára. A lépcsők a kiugrás mindkét végéről vezetnek föl. A mi feljاراتaink legfőlebb annyiban tértek el amazoktól, hogy a kiugrások egyik végéről emelkedtek csupán fölfelé a lépcsőfokok. Hosszuk ugyanis az épület feltételezhető magasságához képest sokkal csekélyebb, mint sem hogy dupla lépcsőzetek elhelyezhetők lettek volna. Az egyes feljاراتok csak a kapuk felé eső részen kezdődhettek, a mi azon lehetőség magyarázatául szolgál, miért szélesebb a déli kiugrásnak keleti vége.

Minden kényelmetlenségük dacára a körfal külső oldalához épült ezen lépcsőzetek voltak a főfeljاراتok. A mennyiben még másutt, nevezetesen a két kapun belül lépcsőmaradványok észlelhetők, azok alárendelt jelentőségű feljاراتokra vallanak. E lépcsőzetek tulajdonképen az oldalfalak egyik felét foglalják el, úgy hogy a kapualj felé legfőlebb valami rácsozat zárta el. Ily berendezés természetesen tetemes vastagságú falakat tételezett fel, mert minél vastagabbak voltak azok, annyival szélesebbek lehettek a feljاراتok maguk.

Aránylag legtöbb maradt még meg a keleti kapu déli oldalfalába illesztett lépcsőzetből. Az oldalfal teljes szélessége 1,65 m. Az egyes lépcsőfokok a két oldalt előugró hatalmas sarokpillér mögött kezdődnek; kettő-háromnak méretei

is még pontosan meghatározhatók. 50 cm-ernyi keskenységek igazán feltűnő. A túlsó északi oldalfalba vágott lépcsőzet csak annyiban különbözött az előbbi-től, hogy sarokpillér hiányában a kapufal külső végéről vezetett a magasba. Különben fentartása is gyarlóbb. A nyugoti kapun belül létezett feljáratok közül ma már csak az északi oldalfal mentén épülté constatálható bizonyossággal. Elrendezésre s méreteire megegyezett a keleti kapuban neki megfelelő, északnak eső lépcsőzettel. Hihetőleg e kapu szembenfekvő déli oldalfala is hasonló feljáráttal el volt látva, ezen oldalfal belső színe azonban annyira rongált, hogy nyomtalanul eltűnt.

A feljáratok áttekintésével körülbelül mindazt előadtuk, a mi amphitheatrumunk szerkezetének megértésére kívánatos. Még csak egy sajátosságáról kell röviden megemlékeznünk.

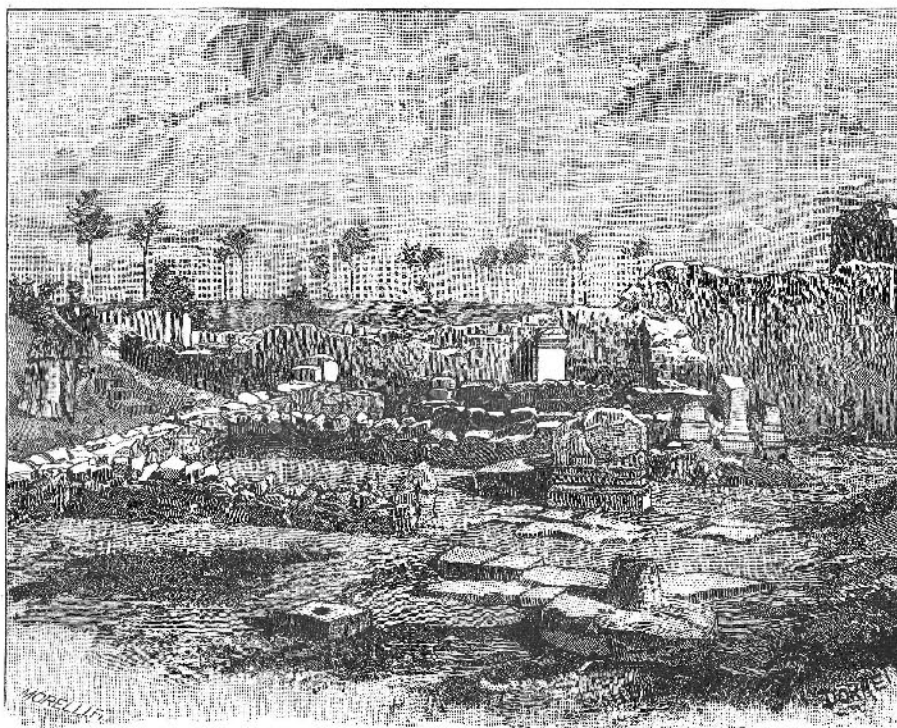
Tudvalevőleg Italia amphitheatrumainál is előállott a szükség, hogy a nézőtér befedessék. Ponyvát (*velum*) feszítettek ki föléje, mely elégséges volt, hogy a közönséget a nap sugarai s esetleges záporosó ellen megóvja. De mint könnyű belátni, a mi zord éghajlatunk alatt ez az intézkedés távolról sem felelhetett volna meg céljának. Nem maradt tehát más hátra, mint hogy a ponyva helyét cseréptető foglalja el. Ez ugyan első sorban dőlt össze, de nem tűnt el minden nyom nélkül. Ezer meg ezer *imbrex* és *tegula* egészben vagy töredékesen került az arena fölött felhalmozódott törmelékben napfényre. Világos, hogy csak a nézőtér fedélzetéből származhattak. Kifelé a tető kétségkívül falazaton nyugodott, mely egyúttal a legfelső folyosó záradékát képezte. Az ablaknyílások egész sora benne eresztette át a világosságot a nézőtérre. Az arena felé eső szélét ellenben pillérek, helyesebben fapóznák tartották. Azon két hosszúkas négyszögű lyuk, melyek a podiumot koronázó egyik fedőkő két végén szembe tűnnek, esetleg azok közé tartoztak, a melyekbe az egyes oszloprudak be voltak eresztve.

A mellékleten közölt reconstitúciós kísérlet célja, hogy amphitheatrumunk felépítményéről, nemkülönben az egyes megállapítható részletekről némi fogalmat nyújtson.

Nemesis szentélye. A körfalon kívül, a nyugoti kapu déli sarka közvetlen szomszédságában egyes falmaradványok borultak ki, melyek magukban vajmi kevésbé kötnék le figyelmünket, ha azt a részt az azok között, részint közelökben talált feliratok különösen reájok nem irányítanák. (V. ö. az alaprajzot *D*, és az 5. sz. alatt közölt látképet.) Még az amphitheatrum felásatásának megkezdése előtt került a Csigadomb közelében egy fogadalmi oltárkő (Eph. Ep. IV. 127, 431.) napfényre, mely Nemesis templomának 214-ben eszközölt helyreállításáról emlékezik meg. Mint az alább közölt feliratok sorozatából kitűnik, legnagyobb

részök ugyancsak Nemesis istennőre vonatkozik. Mégis tévedés volna, ha ezen igénytelen romokban Nemesis templomát akarnók felismerni. Legfőlebb annak kápolnájáról lehet szó, mely föltevést azon esetben, ha Torma Károly olvasása helyes, egyebek közt a 4. számú felirat a legkézzelfoghatóbban igazolja.

Tíz éve múlt, hogy maradványai napfényre kerültek. Ma már csak azok nyomai konstatálhatók. Az amphitheatruméval összefüggő alaprajzuk azonban még 1881-ben fölvetetett s így pontos áttekintést nyújt az egyes falak menetéről.

5. Nemesis szentélye.

Észak felé a szentélyt 16·13 m. hosszú fal határolta. A kapu sarkától 65 cméternyire kezdődik s nyugot felé vonul, az amphitheatrum hossz tengelyének irányától kissé délnek hajolva. Két falszárny ágazik ki belőle délnek. A szélső csak 3·40 m. hosszú, ellenben a vele 4·20 méternyi távolságban párhuzamosan menő belső 6·35 m. Bármily érthetetlennek találjuk ezen elrendezést, világos, hogy e falak a legnagyobb valószínűség szerint a szentély udvarához tartoztak. A belső falszárnyon át, hol a küszöb még in situ feküdt, ajtó vezetett a tulajdonképeni szentélyhez.

Ez hátával az amphitheatrum körfalához támaszkodik, a nélkül hogy külön hátsó fala volna. Ehhez képest a hosszukás négyszög két oldalhossza sem lehetett természetesen egyenlő. Az északi 3·10, a déli 3·35 m. hosszú. Ellenben a szélesség mindenütt 3·15 m. Belől két részre van osztva, a mellső, 1 m. széles előcsarnokra (*pronaos*) s a cellára, melyeket keskeny fal választott el egymástól.

Az összes falak úgy belül, mint kívül be voltak vakolva és festve. A külső falfelületek színe vörös volt. Annál változatosabb képet nyújtottak a cella belső falai. A falfestés még jókora darabja került elő a hátfalon, de utóbb az is tönkrement, csak Torma Károly leírásából ismerjük. Közvetlenül előtte állott az 1. számú fogadalmi oltárkö. Magáról a falfestményről a következőket mondja Torma Károly: «A falfestményen tarka egymásutánban különféle mértani ábrák voltak láthatók. És pedig egy, az ara votiva párkányától balra kiinduló s le a hátfal balfelőli alsó szögletéig terjedő menedékes keskeny fekete vonal a hátfalat két mezőre osztotta. Az alsó mező világos zöld alapszínre volt festve, melyet sötétzöld, fekete s fehér, hullámosan futó vonalak márványozásszerűen ékítettek. A meggyvörösre festett felső mező közepe táján egy kör volt látható, melyet vékony barnavörös csíkokkal szegélyezett széles sárga abroncs körített vörösbarna fonadék-ékítéssel. Ez abroncsból zöld, fehér, vörösbarna, világos téglavörös, kék s ismét vörösbarna és zöld meghegyesedő cikkek küllőszerűen futottak a központ felé. A fogadalmi oltár jobbán, a felső részében szintén meggyvörösre festett fal közepén, hasonló kör állt, melyet szélesebb és keskenyebb s különféle színű abroncsok szegélyeztek. Ez abroncsok kívülről befelé számított sorrendben: vörösbarna, sárga s meggyvörös színre voltak festve; majd egy, sötétzöld hullámos vonalakkal márványozott világos-zöld abroncs következett; ez utóbbit sárga és vörös márványozású abroncs váltotta fel; végül a kör közepe sötétkék alapon fehér, halványsárga s világos-téglavörös márványozást tüntetett fel. A körből függélyesen barnavörös pánt vonult lefelé, világosvörös vonalakkal márványozva s e pántból jobbra menedékesen egy keskeny fekete vonal indult a hátfalon fölfelé, a mely vonalon alól levő mező világos-zöld alapszínen sötétzöld márványozást tüntetett fel, míg a felső mező, mint említők, meggyvörös színű volt. A hátfal e felén, a világosszürkére festett alsó balszögletet világos-téglavörös abroncs zárta mintegy negyedkörben, a mely abroncs belül barnavörös elmosúlt szegélylyel birt; hasonló színű abroncs zárta szintén negyedkörben a jobbfelőli szögletet is, mely világos téglavörös alapon barnavörös márványozást láttatott. A szentély hátfalát mind a négy oldalon vörös hullámos vonalakkal márványozott s vékony fekete vonallal szegélyezett széles sárga ráház fogta körül, s a hátfalat hasonló festésű széles függélyes pánt két, egyenetlen szélességű mezőre osztotta, melyekről az imént szoltunk, e pánto

azonban az e helyütt állt fogadalmi oltár részben elfödte. A ráházat alsó vízszintes vonalán alul a hátfal világos-szürkére volt festve.»

A szentélyre vonatkozó további felvilágosításokat a feliratos kövek nyújtják. Úgy közlöm, a mint Torma Károly őket lemásolta és olvasta.

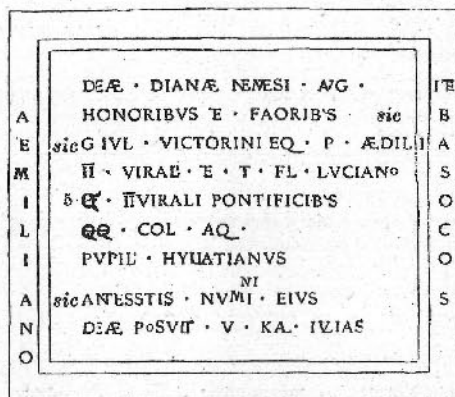
1. 1'20 m. magas és 0'43 m. széles fogadalmi oltárkő mészkőből. A párkány fölött az ormot rózsza díszíti, kétfelől egy-egy voluta. A cella hátfala mellett, tehát még in situ találták. A csinos alakú betűk rései eredetileg vörös festékkel voltak kitöltve.

NEMESI
OMNIPOTEN
TI · AVG
M · VLPIVS
ZOSIMVS
XII · K · SEPT · RVS
TICO · II · E · AQVILN

Nemesi omnipotenti Aug(ustae) M(arcus) Ulpus Zosimus XII k(alendas) sept(embres) Rustico II et Aquilin(o) t. i. consulibus.

Fontos e felirat, a mennyiben a szentélyre vonatkozólag a legrégebbi datumot tartalmazza. Mivel azonban a fanum felépítése az amphitheatrum létezését feltételezi, egyúttal bizonyítékot szolgáltat arra, hogy az amphitheatrumnak 162-ben már állania kellett. Tehát körülbelül Antoninus Pius uralkodása alatt építhették. Hogy az oltár készíttetője M. Ulpus Zosimus egyszermind a fanum építője is volt, gyanítható ugyan, de be nem bizonyítható. A kő lelhelye mindenestre a mellett látszik szólani.

2. 39 cm. magas és 38 1/2 cm. széles, egyszerű kerettel szegélyezett mészkőlap, mely a szentély előszobájában találtatott. A felirat kivitele a hanyatlás korára mutat.

Deae Dianae Nemesi Aug(ustae) honoribus et fa(v)oribus G(aui) Jul(ii) Victorini (igy) eq(uo) p(ublico) aedili II virali et T(ito) Fl(avio) Luciano q(uaestori) II virali, pontificibus, q(uin)q(uennalibus) col(oniae) Aq(uinci), Pupili(us) Hyliatianus Antestis numini eius(dem) deae posuit V kal(endas) iulias Aemiliano et Bas(s)o co(n)-s(ulibus).

Már maga a *Diana* és *Nemesis* nevek saját szerű kapcsolata felhívja figyelmünket. Mindkét istennő egy istenséggé olvadva jelenik meg, a mint az az utolsóelőtti sorból kitűnik, hol világosan *numen eiusdem deae* említetik. Ily azonosításra azonban természet szerint csak lényöknek közös vonása vezethetett. Legkevésbé csodálhatjuk, hogy *Diana*, mint a vadászat istennője az amphitheatrum állathajzához szoros összeköttetésbe hozott. Az idei ásatások alkalmával a *canabae* romjai között egy fogadalmi oltárkö került napfényre, mely *Dianának* és *Silvanus Silvesternek* «dis praesidibus venationum» ajánlva van. Ép oly könnyen megfejtendő *Nemesis* és az amphitheatralis játékok közti kapcsolat, ha *Fors Fortuná*-nak fogjuk fel. Hányszor nem nyílt alkalom a végzet játékát a porond küzdelmeiben tapasztalni! Csak így érthetjük meg egy *Krajná*-ban talált dombormű ama jelenetét,* melyen *Diana Nemesis* oltárán áldoz. De egyszersmind az is világos, mikép épülhetett *Nemesis* szentélye amphitheatrumunk hátfalához. Különben a *carnuntumi amphitheatrum* felfedése alkalmával is a *Nemesis-cultus* nyomaira akadtak. Ha jól emlékszem, a keleti kapuban került elő egy oltárkö, mely *Nemesisnek* volt szentelve.

Oltárkövünk *Valerianus* uralkodása idejében, 259-ben készült. Ezen évben győzte le a császár a párhokat. Még mindig kérdéses marad azért, volt-e valami összefüggés ezen esemény és *Papilius Hyliatianus* dedicatioja között. A felirat szerint az oltár tulajdonképen két hivatalnok tiszteletére állíttatott fel, a kik közül *G. Julius Victorinus eques equo publico* címmel *aedilis II viralis*, *T. Flavius Lucianus* pedig *quaestor II viralis* volt. Azonkívül mindkettő a *pontifex* és *quinquennalis* méltóságát viselte.

3. Fogadalmi oltárkö 60 cm. magas és 3 1³/₄ cm. széles felső része. A szentély déli falán kívül találták.

NE MEST M.
TE EDIVS.
ACATH M

Nemesi m(agnae) Te(atinae?) Tediüs Agathim(erus). . . .

* L. Jabornegg-Altenfels, Kärnten's römische Alterthümer. Klagenfurt, 1870. 13. tábla. CCCCLXXI.

4. Oltárkő töredékei, ugyanazon helyről.

*Fa[rum] Ne[m]es[is] . . C[h]rysan[tus] [et Ae]mil[ius] Fu[na]ti[anus?] a so[lo] fac(iendum)
cur[a]verunt . . . . . [et] . . . . . co(n)s(ulibus)*

5. Oltárkő alsó része. 20¹/₂ cm. magas és 16¹/₂ cm. széles. Lelhelye ugyanaz, mint az előbbi számú feliraté.

[. . . . .] fanum? deae Ne[m]e[sis] reginae] inst(ituit) a [solo . . .]

6. Egy 7 cm. vastag mészkőlemezen, mely oltárkő részét képezte.

[. . . . .] Dia]nae . . . . .

7. Több darabra tört oltárkő. Az amphitheatralis kapuk restaurálásának szerencsés befejezését látszik megörökíteni.

J(ovi) o(ptimo) [m(aximo) et Jun]o[ni reginae . . . .]
 [. . .] *Cas[sius]*
 [. . .] *Val(erius)*
 [. . .] *Arveso*
C. Caviniu[s]
T. Cassiu[s]
 [. . .] *Val(erius)*
L. Cassius
 [*p*]ortas [*amphitheatri? . . . . .*]

8. Fogadalmi oltárkő két töredéke. Az előbbivel együtt ugyancsak a szentélytől délre lelték.

GENIO.
 LOCI.
 •M•AVR.
 SVRV.
 IVNIO
 MP•D•N•S

*Genio loci M(arcus) Aur(elius) Surus Junio p(ro) s(alute)] Imp(eratoris) d(omini)
 n(ostri) Se[ptimii Severi, vagy Severi Alexandri . . . . .]*

E két utóbbi felirat a többiektől eltérőleg más istenségeknek szól, mint Nemesisnek. Nyilván a szentély udvarában foglaltak helyet.

9. Fogadalmi oltárkő 5—21 cm. magas és 8—20 cm. széles töredéke.

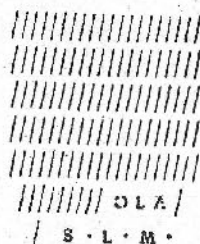
LAB
 NSPII

[. . . . Val]er[. . . . et] C(laudius) Fabi[a]nus p(raefectus t. i. pro) Iu[iro] vagy p(eda-
 turae) I Iu[. . . .]

10. Egy 10 cm. vastag mészkőtöredék, talán valamely emléktábla felső része.

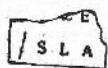
S

11. Fogadalmi oltárkő alsó része. A szentély előcsarnokában lelték.

[. . . . . c]ol(oniae) A[q(inci) v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

12. Az előcsarnok hátfala mellett még in situ három oltárkövet találtak, kettő felirat nélkül való, a harmadikon a következő volt olvasható:

[. . . . .] le[g(ionis) II adi(utricis . . .) v(otum)] s(olvit) l(ibens) a(nimo).

A mi a többi leleteket illeti, azon pontos áttekintésre utalunk, melyet Torma Károly róluk jelentésében összeállított. E helyütt csak egyetlen emléket kívánok szóba hozni, melyről ott említés nem történik, a mely azonban figyelmünket a legnagyobb mértékben megérdemli. *Fortuna* istennő 42 cm. magas szobrocskája mészkőből az (6. ábra). A fej s a két alsó kar hiányzanak. Testét magasan övezett chiton kurta újjakkal fedi. Jobbjában a golyón nyugvó evezőlapátot tartotta, balja minden valószínűség szerint a bőségszarút fogta. Különben a provinciális művészet alkotása, annak minden hiányával. Eredetileg valamelyik fülkét a kapuk alatt díszíthette. Bővebbet a lelhelyről, mint azt, hogy az amphitheatrumban találták, nem tudok.

6. Fortuna szobrocskája.

II.

KÉT LAKÓHÁZ.

A tavalyi ásatások alkalmával az a cél vezetett, hogy azon földterület átkutatása által, mely a szentendrei országúttól a Duna felé kanyarodó út mentén fekszik, a Krempel-malom felől a nagy fürdőhöz vezető római út s az 1884-ben feltakart, de magában álló fürdő között az összeköttetés létesíttessék. Valami vérmes remények éppenséggel nem kecsegtettek, mégis méltán fel volt tehető, hogy különösen ama területnek nyugot felő eső részén valamely összefüggő falmenetű épület számbavehető maradványai kerülnek napfényre. E feltevést egyrészt az illető földdarabnak a canabák főépületeihez való közelsége, másrészt maga a dombos, semmiféle szántsándékos felforgatást el nem áruló talaj-alakulat igazolni látszott.

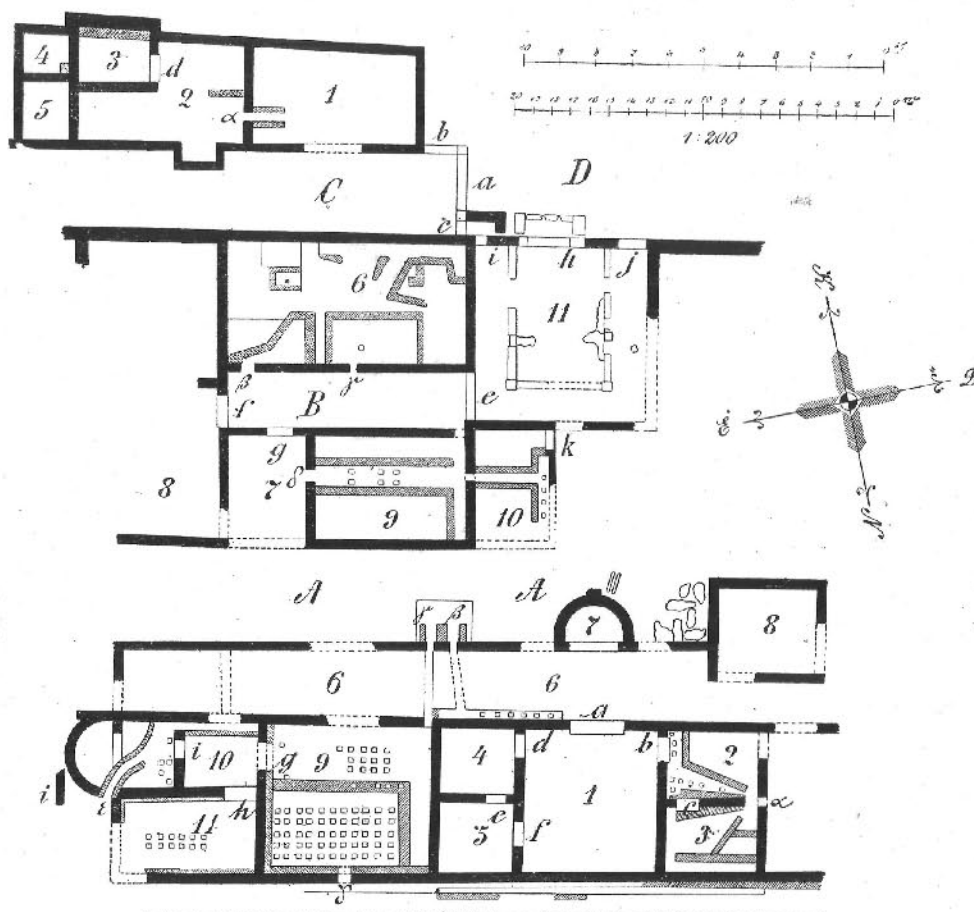
Legnagyobb meglepetésül azonban az éppen e helyen vont kutató-árkok vezettek a legcsekélyebb eredményre. Annyi mindenesetre constatálható volt, hogy szabad térség nem terült el arra, hanem épületek borították, csak hogy azoknak minden tekintetben alárendelt jelentőségűeknek kellett lenni. Nyilván lakóházak lehettek. A felszínre került falazatok egytől egyig vékonyak voltak és gyarló kivitelről tanuskodtak. Még nagyobb baj volt, hogy a legtöbb alapostúl nem volt magasabb átlag $\frac{1}{2}$ méternél. Ily körülmények között bizonyára mi sem indokolta volna e terület rész rendszeres felásatását. Azért elkészült róla a pontos mérnöki felvétel, mely tájékozással szolgálhat a netán a jövőben mégis e helyütt célba veendő ásatásoknak.

Szerencsésebbek voltunk a keletnek eső földrészén, jóllehet itt a talaj mederszerű behorpadása kevesebbet ígért. Miután már az első két, egymásra derékszögben vont kutató-árok részint küszöbökön, részint vakolattal bevont falakon át vezetett, célszerűnek mutatkozott a további kutatásnak véget vetni s a falazatok teljes felfedésére fordítani minden rendelkezésre álló erőt.

Nyugot felől indulván meg a felfedés munkája, a múlt évben nem volt lehetséges egészen a fennebb említett fürdőig hatolni. A közből maradt

mintegy öt méter széles földdarab feltakarása az idei ásások első teendőjeül maradt.

Az ily módon felfedett épületmaradványokról kellő képet nyújt a mellékelt alaprajz (7. ábra). A mennyre lehetséges volt, szem előtt tartottam, hogy az épületek a maguk teljességében kerüljenek napfényre. Legkevesebb kétség lehet a ke-

7. Két lakóház alaprajza.

leti határt illetőleg. Utcza jelöli, mely már a fürdővel egyidőben napfényre került s azzal együtt is tárgyaltam az «Aquincumi ásások, 1882—1884 és 1889.» dolgozatomban. Hogy nyugot felé szintén kellőleg határolva van az erre eső épület, eléggé mutatja azon téglacserepekből kirakott csatorna, mely a házfedélről lecsurgó esővíz elvezetésére szolgált. Erre azonban, úgy látszik, utca

helyett, csak egy szűk köz vonult. Észak felé a munkálatok kiterjesztését könnyen érthetőleg az említett mezei út szabta meg. Különben már a római korban is út vezetett erre. Így a fürdőépület nem nyúlik az útba bele, legszélén feküdt a kemencze, s az is teljesen ki volt bontható. Hasonlóképp meglettük a szóban forgó épületromoknak is északi határát azon a részen, a hol az útig hatoltunk előre. De biztosra vehető az azért az ennyire föl nem takart darabon is. Csak-hogy az, a mi azon helyen netán még a föld alatt lappang, vajmi kevésbé figyelemre méltó lehet. A mi a kiásott terület déli oldalát illeti, legfőleg a nyugotnak eső falcsoportot gondolom annyira, a mennyire határolnak, egyébként a falak délebbre folytatódnak, illetve megszakadnak, a nélkül hogy záródásukat constatálni lehetne. A falak ezen megcsönkítése egészen rendszeresnek mutatkozván, egyelőre kárba veszett munkának tartottam volna különösen a délkeleti sarok folytatólagos felfedését. Hogy ezáltal az erre terjedő romok értelmezése mennyire meg van nehezítve, nem szorul bővebb magyarázatra.

Végigtekintve immár az ilyen formán körülhatárolt falmaradványok felett, maga az alaprajz könnyen reávezet, hogy a falak két csoportba tartoznak. A válaszvonalat annyival könnyebb felismerni, hogy elég széles utca (A) megy közbül. Észak-déli irányt követvén, a mostani mezei út helyén létezett római utcából ágazik ki. Felette érdekes e kiágazás helyén nyugoti sarka. Még in situ áll ugyanis a védelmére szolgált kerekvető, egy durván kerekre megfaragott s felül legömbölyített, 0,55 m. magas köhenger. Kissé a saroknak neki dől. Valószínűleg a tulsó sarkon sem hiányzott hasonló kerékvető, csak-hogy itt az egész oldalfallal együtt elpusztulhatott. Ez utóbbiból mégis annyi nyom maradt fenn, hogy az utca keleti oldala felől semmi kétség sem lehet. E szerint szélessége is mindenütt pontosan megállapítható. Átlag 4,90 m., csupán déli részében szűkül össze annyiban, hogy a nyugoti épületcsoport erre épült félkörű apsisa a homlokzatból teljesen kilép. Kövezetét nagy, szabálytalan alakú mészkőlapok képezték. Némi maradványai láthatók még a déli részen, az imént említett apsis alatt. Közepütt a kövezet alatt minden bizonynyal csatorna ment. Ebbe ömlött egyebek közt az a víz is, melyet az apsis végén elhelyezett tégelyszerűleg kivájt kőlap felfogott. Az ugyancsak az utcába kinyúló s részben kövezete alá esett két kemenczéről, melyek a nyugoti telep egyes osztályainak fűtésére szolgáltak, ez utóbbiakkal kapcsolatban emlékezünk meg bővebben.

Mindenek előtt nézzük az A utcától nyugotnak eső falak csoportját. Oly felirat vagy bármely más oly bizonyíték, mely ezen épület rendeltetését határozottan megjelölné, nem akadt. Magukra a romokra vagyunk tehát utalva s részben az alaprajzból, részben pedig az egyes helyiségek berendezéséből lehet egyedül arra következtetnünk, minő épülettel van dolgunk.

A középületek sokkal tipikusabb formát öltöttek, sem hogy attól — legalább lényegében — még a legtávolabb eső provinciák városában is eltérhetek volna. Maguk az eddigi papföldi ásatások eléggé meggyőzhetek róla. Már pedig hiába igyekszünk ezek sorában a mi épületünkhöz analogiát találni. Egyedül a lakóházak voltak azok, a melyek ugyan szintén tipikus formát nyertek, mégis a helyi viszonyok, nemkülönben egyesek tetszése szerint sokkal változatosabb alakban épülhettek, mint a hogy ez a középületeknél lehetséges volt. Ama megállapodott schemától, melyet különösen a pompeii-beli házak legtöbbszörénél alkalmunk van látni, teljesen elütő, helyesebben arra legkevésbé emlékeztető építésmódot rendszerint csak a legigénytelenebb magánházak mutatnak. A vagyonsosabbakéinál azonban többnyire az egyik vagy másik rész annyira tipikus, hogy azonnal felismerhető az egész épület rendeltetése.

Ily része van a mi telepünknek is s ez az 1 számú tér a két oldalt elhelyezett kisebb szobákkal együtt. Lássuk először is ezt s úgy térjünk át aztán a szomszédos részekre.

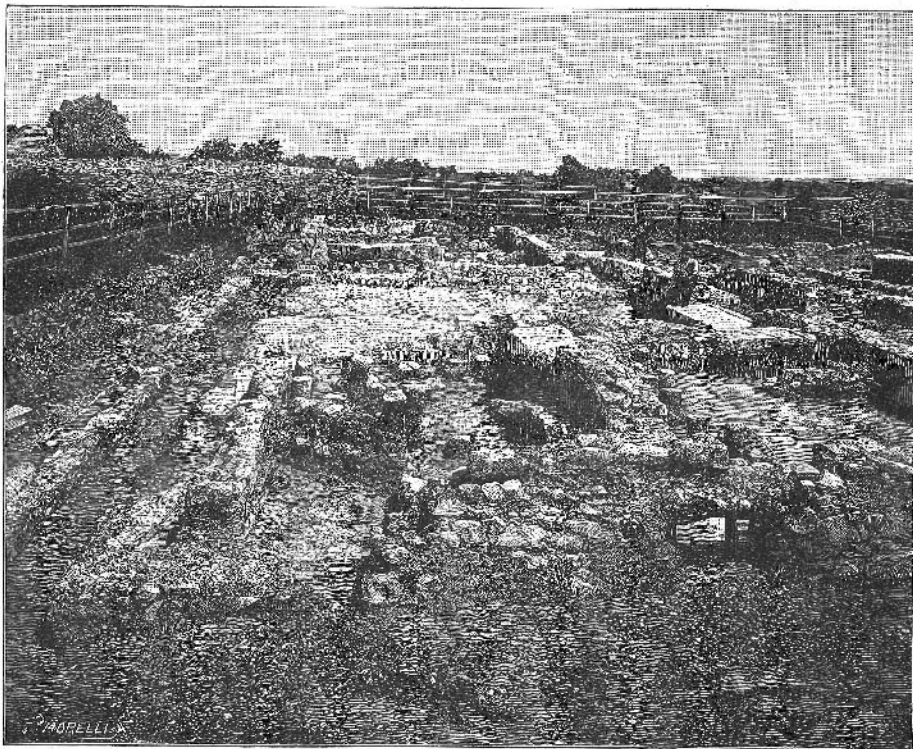
Már maga a meglepő széles bejárat (*a*), mely az 1 számú tér keleti oldalának mintegy felét elfoglalja, elárulja, hogy nem vezethet egyszerű szobahelyiségbe. A két darabból álló küszöbök hossza 2·80 m. Két végén a kifelé néző ütközőlécz tövében kerek lyukak vannak fúrva, a melyekbe az ajtószárnyak eresztve voltak. Elzárásuk, ha ugyan egyáltalán elzárhatók voltak, úgy történt, hogy belülről az ajtófelekbe keresztgerendát illesztettek be. A retesz befogadására szolgáló négyszögű lyuk hiányzik ugyanis a küszöb közepén.

Átlépve rajta, mégis első benyomásra úgy tetszik, mintha közönséges szobahelyiségben volnánk. Arra vall első sorban nem épen nagynak mondható térfogata. Hossza 7·60 m., szélessége 7 m. De még inkább a mellett látszik szólan belső kiállítása, jelesen a padló. Ma ugyan a talaj több helyütt tetemesen alásüppedt, de szinte egész terjedelmében fedi még a terrazzo-burkolat. Sőt helyenként a falak alsó szegletében még ott látjuk a szokásos negyedkörpálczikákat, a minőkkel rendszerint csak szobahelyiségekben találkozunk. Kevésbé lephet meg az oldalfalak vakolatburkolata s annak befestése, mely helyenként még egész frissességében került napfényre. Túlnyomó részben a vörös szín az uralkodó.

Ha mindezek daczára sem tekinthetjük egyszerű szobahelyiségnek, magyarázata azon viszonyban rejlik, a melyben a tőle jobbra-balra álló helyiségekhez áll. Csak ha *atrium*-nak, azaz udvarszerű helynek tartjuk, válik egyszersmind érthetővé az imént leírt bejáratának tekintélyes szélessége. De inkább rendeltetésére, mint felépítésének módjára volt az. Atrium alatt közönségesen oly udvart értünk, melynek közepén négy vagy több oszlop emelkedett s azokon mind a

négy felől aláhajolva nyugodott a tetőzet. Az ilyformán szabadon hagyott nyílás a tetőben volt a *compluvium*, s ennek megfelelt a padlóban az *impluvium*, azaz egy négyszögű, nem épen mély medence, a hvá a tetőről összefolyt az esővíz.

Hogy ez utóbbiról a mi helyiségünkben szó sem lehet, elég világos bizonyíték reá a közepütt, minden megszakítás nélkül fenmaradt padlózat. Úgy kellett e szerint lenni, hogy felül is egészen befedte a tető, a mi, tekintve a hely

8. Az egyik lakóház déli része délnyugotról.

mérsékelt térfogatát, technikai szempontból sem ütközhetett különös nehézségbe.

Világos azonban, hogy az imént leírt szerkezetű atrium csak a déli éghajlat alatt felelhetett meg minden tekintetben céljának. Lehetővé tette, hogy az épület belseje a kellő világosságot kapja, az időjárás viszontagságaitól úgy sem kellett tartani. Bezzeg kellett a mi zord klímánk behatásai ellen védekezni! Így módosult az itáliai házak szellős atriuma nálunk felül fedett teremmé, mely amazzal legfőlebb annyiban megegyezett, hogy a tulajdonképeni lakoszobákat mindkét esetben a két oldalon elosztva találjuk.

Atriumunk két felén mindössze két-két oly szoba fekszik, melyek belőle hozzáférhetők voltak. A különbség köztük első tekintetre szembeszökő. Egyedül a délnek esők voltak ugyanis fűthetők (8. ábra). De mintha eredetileg ezek sem lettek volna azok. Minden jel arra mutat, hogy csak utólag látták el fűtőberendezéssel. A felső padozat, vagyis az, a melyen át a szobák fültek, teljesen elpusztulván, a *hypocaustum* szerkezete összes fenmaradt részleteivel előttünk áll. Már maga az a körülmény feltűnő, hogy talaja egy szintben van az atrium padozatával. Rendszerint annyival mélyebben szokott feküdni, a mekkora az alfűtés magassága, úgy hogy az összes helyiségek padozata, akár voltak fűthetők, akár nem, egy síkban volt. Már pedig ez esetben csak lépcsőkön lehetett a mélyebb fekvésű atriumból a 2 számú helyiségbe följutni. A bejárat (b) 1,25 m. széles küszöbe még eredeti helyén van meg; 52 cméterrel fekszik az atrium padozata fölött: ekkora volt tehát a *hypocaustum* magassága. Hasonlóképen in situ van az ajtó küszöbköve (c), melyen át a 3 számú helyiség az előbbi felől hozzáférhető volt. 1,52 m. széles s az előbbi küszöbvel egy magasságban fekszik.

Volna azonban még kétség, elég a mai *hypocaustum* talaját és oldalfalait szemügyre venni. A talaj gondos terrazzoburkolata azonos az atrium s a többi helyiségek padozatával. Hasonlóképp az oldalak vakolata semmiben sem különbözik a két szobának az alfűtés fölé eső falrészekétől. Végül ott látjuk a szegleteket kitöltő negyedkörpálczikákat, világos bizonyítékául annak, hogy a mai *hypocaustum* talaja eredetileg a szóban forgó két szoba padozatát képezte.

Az indok, mely az alfűtés utólagos beillesztését szükségessé tette, egyedül hazánk zord éghajlatában kereshető. Az ásatások folyamán eddig napfényre került lakóházak között nincs egy sem, mely fűthető helyiségek híjával volna. Rendszerint azonban nem az egész padozat alatti rész volt üres, hanem csak egy része, és pedig oly formán, hogy a fűtőkemenczével kapcsolatos csatornák ágaztak szét a padozat alá, a többi részében pedig a feltöltött földmasszán nyugodott.

Ugyancsak ilyen a 2 és 3 szoba alfűtésének berendezése. A déli zárfal közepe táján (α), éppen a két helyiség közé eső válaszfalal szemközt át van törve a fal; a 75 cm. széles és 45 cm. magas nyílás oldalait, nemkülönben alul és felül is trachytlemezek bélelik. Ez utóbbiakat annyira megviselte a hosszas tüzelés, hogy most a szabad levegő behatása alatt a teljes szétmállással fenyegetnek. A fűtés a kívül eső térről történt, maga a kemence elhelyezése pedig lehetővé tette, hogy egyidőben mind a két szoba padozata alá jusson el az ott felhevített levegő. A légvezető csatornák oldalai legnagyobb részben még épek, az alaprajzon schraffírozás által vannak feltüntetve. A két helyiségé előbb a nyugotnak eső válaszfal mentén húzódik egy darabig, majd kelet

felé törik meg s a bejáratnál ér véget. A másik szoba nagyobb mértékben volt fűthető. A csatorna oldalfalai széjjel mennek s így nagyobb teret hagynak szabadon, a melyből a padozat átmelegedett. Különben a padozatot nemcsak e helyütt, hanem a szűkebb csatornák felett is trachytpillérek tartották. Szerkezetét megismerjük a törmelékben lelt kisebb-nagyobb töredékeiből. A pillérek közvetlenül négyszögű trachytlapok pihentek s ezeken dupla terrazzoréteg 7—8 cm. vastagságban. Csak olyan volt az tehát, mint egyebütt.

Ennyit a két szoba berendezéséről. Ha még figyelembe vesszük, hogy mindkét helyiség hossza 4·80 m., a második számú szélessége pedig 3·50 m., a harmadik számúé meg 3·48 m. volt, szóval mindkettő csekély térfogattal bírt, úgy rendeltetésüket illetőleg bátran megnyugodhatunk ama feltevésben, hogy a család hálólhelyiségciül szolgáltak.

Elhelyezésre teljesen összevág velök az atrium tulsó oldalán levő két, 4 és 5 számú szoba. Méreteik is körülbelül ugyanazok. Szélességük 3·85 m., a hosszúság a negyedik számúnál 3·45 m., az ötödik számúnál 3·70 m. Sőt a bejáratok elhelyezését illetőleg is csak annyiban van eltérés, hogy az ötödik helyiség, eltekintve attól, hogy a negyedik szobával egy 1·20 m. széles ajtóval (e) állott összeköttetésben, közvetlenül az atriumból is, épúgy mint a negyedik számú, hozzá volt férhető. A küszöbkövek mindenütt még in situ vannak. A negyedik számú helyiség bejáratáé (d) 1·25 m. széles, az ötödik szobába vezetőé (f) szintén 1·25 m. Valamennyinek szerkezete dupla ajtószárnyak létezését tételzi fel.

Különben a két helyiség sajátossága szemben a tulsó oldalon fekvőkkel, mint már jeleztük, abban állott, hogy nem voltak fűthetők. A bejáratok küszöbei, nemkülönben a padozatok, melyeknek terrazzoburkolata elég jó fentartásban maradt napjainkra, az atrium niveaujával egy magasságban fekszenek. A szegleteket az ismert negyedkörpálczikák töltik ki. A mennyiben a második és harmadik szobában, tekintettel fűtési berendezésükre, az alvó helyiségeket véltük felismerhetni, úgy az utóbbiak csak a nappali tartózkodásra s azon esetben is, főleg a nyári időszak alatt, lehettek szánva.

Az eddigiekben leírt atrium s a vele kapcsolatos mellékhelyiségek mindenestre a római lahóház lényeges alkotó részeit képezték. Még sem foglalták magukban mindazon részeket, melyekből egy római lakóház állani szokott. Az atriumon túl rendszerint egy második oszlopos udvar (*peristylum*) következik, melyet ugyancsak kis szobák, nevezetesen a konyha és étkező helyiségek foglaltak körül. Nálunk az atrium hátfalával véget ért az épület. Mögötte csatorna vonul el, a mi eléggé mutatja, hogy nem terjeszkedhetett tovább.

Ellenben azt találjuk, hogy az atriumba a fönnebb leírt széles bejárat nem

vezetett közvetlenül az utcáról. De nem is kapualj (*vestibulum*) az, hanem a ház homlokzatával párhuzamosan épült folyosószerű tractus (6), a melyen előbb át kell mennünk, hogy az atrium kapujához érjünk. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy hosszabb házunk ama szélességénél, a mennyire az atrium a két oldalt fekvő mellékhelyiségeivel terjed: észak felé egészen az A utca végéig nyúlik, a hol egyenes vonalú fal zárja be. Úgy látszik tehát, hogy inkább az utca, mint a ház kiegészítő része volt.

Hogy az utcákat oszlopos folyosók szegélyezték, éppenséggel nem volt ritka dolog római városokban. Egészen annak még sem tekinthetjük. Mindenekelőtt szélessége nem ugyanaz egész hosszában. Az atrium bejáratától délre a határfal 1.60 méternyire beugrik, úgy hogy azon túl a mintegy 3.50 széles falköz 2.15 méterre szűkül össze. Fontosabb azonban, hogy az utcára néző falon az oszlopoknak semmi nyoma sem észlelhető. Sőt a helyenként elég magasan fennálló falazat egyenesen kizárja azok létezését. E szerint csak széles bejáratok nyilhattak az utcáról; ott lehettek, a hol a fal mai megszakadásai tűnnek szembe. Amolyan *cryptoporticus* félével lehet tehát dolgunk. E feltevés annyi-val valószínűbb, mert csak a mellett érthető e hely belső berendezése.

Világos, hogy eredetileg csak egyforma burkolat fedhette a talaját, és pedig nagy biscuitte-alakú téglákból összerakott mozaik. Nagy része még most is meg van, különösen az atrium bejárata előtt s az északi végén. De ha a többi hiányzó rész nem is egészen, jókora darab már a római időben annyira megrongálódott, hogy javításra szorult. Tényleg ki is javították, helyesebben kipótolták az egyszerűbb terrazzo-réteggel. Innen a kétféle padozat-burkolat.

Hogy zárt helyiség volt, a legegvidensebb bizonyíték fűtési berendezése. Igaz, oly csekély terjedelmű az, hogy a helyiség óriási térfogata mellett aligha felelt meg rendeltetésének. De ez annyival több ok arra, hogy a 6 helyet ne tartsuk az utca felé nyílnak.

Egymás mellett két fűtőhely borult ki a külső határfal utca felőli részen. Éppenséggel nem lephet meg, hogy a fűtés az utcáról történt. Az ilyen kényelmetlenség, úgy látszik, nem igen bánthatta a római embert; romjaink között ez nem az első eset. E helyütt legalább a kemenczék alja az utca hozzávetőleges niveaujánál 80 cméterrel mélyebben van, a mi másutt nem volt meg.

A falba vágott, mindkét fűtőlyuk a szokásos trachytlemezekkel van kibélelve, azon kívül a széleken és közbül egy-egy 90 cm. hosszú falazat épült, melyek felül boltozattal voltak összekötve, oly formán, hogy a középső falazatra mindkét boltozat egyik-egyik oldala ránehezedett. Ezen, a fűtőnyílások mintegy folytatását képező csatornák magassága mintegy 1.40 m. lehetett s így jórészt az

utca szintje alá estek. Végül napfényre került a fűtőkamrának a folyosó oldalfalától 1.25 méter távolságban levő hosszfa.

Mind egyik fűtőhelyből egy-egy 40 cm. széles csatorna indult ki s az e helyütt még részben épen maradt padozat alatt átszelte a 6. folyosót. A délnak eső (β) csak a belső határfalig nyúlt s itt derékszögben megtörve, a fal tövében folytatódott egészen az atrium bejáratáig. Ez utóbbi részében a padozat trachytpillérek során nyugodott, melyekre azért volt szükség, hogy a fal és a padozat között egy szűk köz maradjon szabadon, a melybe a fal oldalához tapasztott üres téglacsövek (*tubi*) belenyúltak. E csövek egész sora még in situ maradt ránk. Rendeltetésük eléggé ismeretes. Lehetővé tették, hogy a meleg levegő a padozat alatti részből a fal mentén egészen a mennyezetig fölhatolhasson s így a helyiség nagyobb fokú fölmelegedését eszközölje.

A másik, északnak fekvő csatorna (γ) csak hogy éppen átszeli a 6. folyosót. Tulajdonképen a negyedik és ötödik szobáktól északra eső kilenczedik terem fűtésére épült. De még a római korban befalazták a nyílást, a melyen át a meleg levegő oda vezetett. Ez által is természetesen nyert a hat folyosó hőmérséklete.

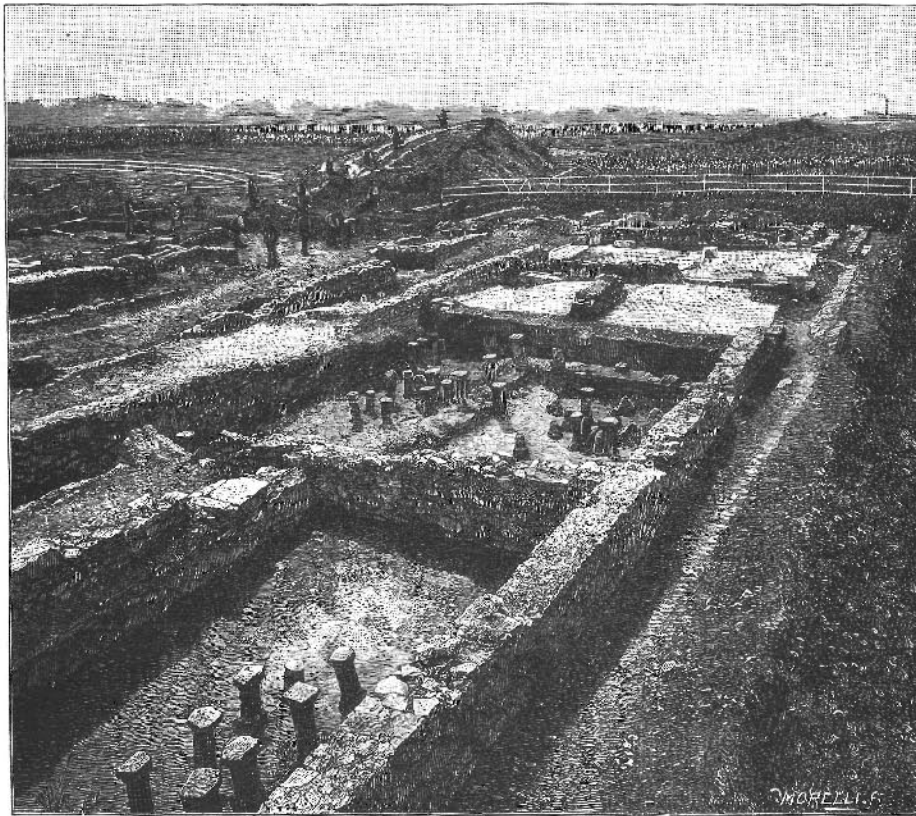
Még csak a hat folyosó egy sajátos kiegészítő részéről kell megemlékeznünk. Értem azon félkörű apsiszt (ζ), mely az atrium bejáratával szemben a folyosó határfalából az utcára előugrik. Nem szenvedhet kétséget, hogy medenczéül szolgált, még pedig a hideg víz számára, nem lévén talaja alatt az alfűtésnek semmi nyoma. Fenekét négyszögű téglalapok fedik, különben belső berendezéséből nem sok maradt meg. A folyosó felé néző egyenes záródású fal, a melyen át a medence hozzáférhető volt, mintha lépcsőzet nyomait őrizte volna meg.

Hogy a részben a folyosó szélességébe beleeső nyolczadik terem a délkeleti sarkon állott-e és mennyiben cryptoporticusunkkal kapcsolatban, a bejáratok konstatálható nyomai hiányában bajos volna eldönteni. Máskülönben semmi figyelemreméltót nem nyújt.

Lássuk immár a tractus északnyugoti részén épült helyiségeket (9. ábra). Annyi tény, hogy az *insula* eddig leírt részeivel egy időben, előre megállapított terv szerint épültek. Ép oly világos, hogy egymás között összefüggésben állottak. De meg nem állapíthatjuk, mennyiben függöttek össze egyrészt az atriummal, másrészt a cryptoporticusszal, szóval önálló épületet képeztek-e, avagy az előbbiekhöz tartoztak-e.

A déli válaszfal annyira elpusztult, hogy az ajtónyílásoknak nem maradhatt semmi nyoma. Hasonlóképp hiába keressük a keleti határfalban a bejáratokat, habár e fal legnagyobb részt a padozatok szintjét meghaladó magasságban

áll. A kérdés megoldása annyival kényesebb, hogy a szóban forgó helyiségek elosztása és berendezése oly sajátos, hogy nem tudjuk, lakószobáknak avagy fürdőhelyiségeknek tartjuk-e. Mindkét föltevés valószínűnek látszik. Ha lakószobák voltak, úgy könnyen érthetőleg csak a déli szobacsoport folytatását képezték s ehhez képest a negyedik és ötödik szobák valamelyike felől okvetlenül hozzáférhetők voltak. Tekintjük azonban úgy, mint valamely fürdő

9. Ugyanazon lakóház északi része.

részeit, úgy a bejáratok a hat folyosóból nyíltak s ez esetben a falnak két helyütt tapasztalható megszakadása jelezné azokat. Dél felé akkor természetesen zárt fal emelkedett.

Egyelőre nem akarván se az egyik se a másik feltevés pártjára állani, maguknak az egyes helyiségeknek tárgyilagos leírására szoritkozom.

Dél felől kiindulva, meglepő nagyságú teremmel (9) állunk szemközt, melynek szélessége azonos az atriuméval, hossza pedig még nagyobb, t. i. 7.70 m.

Másfelől azonnal szembeszökik, hogy padozata eredetileg egész kiterjedésében az ismert trachytoposzlopokon pihent, vagyis az egész padozat alatt *hypocaustum* terült el. Hogy a talaj nagyobbmértvű süppedése meggátoltassék, az oszlopok egy részét falazott alapra állították. A mennyiben ez megmaradt (az alaprajzon schraffirozva van), s az oszlopok még rajta állanak, nemcsak a *hypocaustum* magassága, hanem a többi helyiségekhez viszonyítva fekvése is meghatározható. E falalap szükséges voltát egyébként eléggé igazolja az a körülmény, hogy a hol nyoma nincs, az oszlopok alatt a talaj tényleg lesüppedt, sőt vele együtt azon falszéknek nevezhető bétletfal, mely az északi és nyugoti oldalon a *hypocaustum* magasságáig felnyúlt s eredetileg a padozatot tartotta, akár a trachytopillérek. Hogy a déli és keleti oldalon hiányzik, az lehetett tán oka, hogy itt a *hypocaustumból* a falakhoz tapasztott csövek indultak ki, már pedig a székfal az összeköttetést lehetetlenné tette volna.

Láttuk, hogy az A utcán fekvő γ kemenczével kapcsolatos melegvezető-csatorna eredetileg a kilenczedik terembe torkollott, de a nyílást később eltorlaszolták. Nem tudni, csak czután, vagy már vele egyidejűleg épült-e az a kemence, melynek maradványaival a nyugoti oldal közepe táján δ -nál találkozunk. Az előbbinek befalazása után azonban kizárólag innen kapta a kilenczedik terem *hypocaustuma* a meleget. Annyiban figyelemre méltó e körülmény, hogy a tőle északra fekvő helyiségek szintén alfűtéssel bírtak s ilyen esetben rendszerint azt tapasztaljuk, hogy az egymás mellett fekvő *hypocaustumokat* a válaszfal aljába vágott nyílások kötötték össze egymással.

E szomszédos helyiségek közül a tizedik számú volt az, a hová a kilenczedik teremből közvetlenül beléphetünk. A küszöbkő nincs ugyan meg, de helyét eléggé mutatja a falszakadás (g). Innen aztán két felé is nyílt egy-egy ajtó. Mind a kettő helyét a még *in situ* fekvő küszöbkövek jelölik. Balra a 11 helyiségbe érünk. Hossza 7.15 m., szélessége 4 m. A küszöbkőnél (h) 75 cm-terrel mélyebben fekvő talaján még a trachytoposzlopok két sora áll; rajtuk, az oldalak mentén pedig a déli kivételével többé-kevésbbé széles falszékeken nyugodott a padozat. A meleg a *hypocaustumban*, úgy látszik, külön kemenczéből került, mely nem lehetett másutt, mint a még kiásatlanul maradt észak-nyugoti sarkon.

A másik i ajtó egyenesen a 12 helyiségbe vezetett. Ez két részből állott: egy 3.50 m. hosszú és 2.80 m. mély előtérből s az annak északi végéből kiugró félkörű apsisból. Több mint valószínű, hogy az utóbbi medenczéül szolgált. Sajátságos azonban, hogy csak az előtér volt fűthető. A kemence maradványait a körfal nyugoti sarkában (ϵ) találjuk. A meleg levegő addig, a míg az apsis alatti részen áthaladt, csatornán tódult be, azon túl az egész padló alatt szétterjedhetett. Sőt mi több, ugyanaz szolgált a 10 helyiség fűtésére. Keleti oldala

tövében egy 40 cm. széles csatorna vonul, a melybe az *i* küszöb alatt a sarokban vágott nyíláson jött át a felesleges meleg lég. Többi részében a padló tömött alapon nyugodt, a mint azt a mai nap is még alkalmunk van látni. Felül terrazoréteg fedí. A tizedik helyiség e szerint az egyetlen, melynek nem volt külön fűtőhelye, hanem a meleget közvetve kapta. Ha fürdővel volna dolgunk, úgy kétségkívül benne kellene a tepidariumot, a 12 helyiségben pedig a caldariumot felismernünk.

* * *

Rövidebben végezhetünk az *A* utca keleti oldalán elterülő épület romjival. Az egész telepet két folyosószerű köz három tractusra osztja, a melyekhez délfelől egy oszlopos udvar csatlakozik. Az egyes tractusok esetleg külön lakosztályokat képeztek, összetartózkodásukat azonban eléggé bizonyítja, hogy a közből eső folyosók egyik vagy mindkét végükön ajtókkal voltak elzárhatók, a melyek kivétel nélkül befelé nyíltak. Úgy tekinthetjük tehát őket, mint a cryptoporticusok egy nemét.

A keletnek eső legszélső folyosó (*C*), leszámítva a tőle keletnek fekvő tractus egy csekély kiugrását, 4.20 m. szélességben húzódik északról délre. Északi vége azonban nem lévén teljesen kiásva, természetesen még mindig kétséges, nem-e volt az is zárt. Dél felől szabad térség (*D*) feküdt előtte, egész sora az ajtóknak állott e végén, mely tőle elválasztotta.

A főbejárat (*a*) délről nyílt. Közepén ketté törve, de még *in situ* fekszik a hatalmas, három méter hosszú küszöbkö. Két befelé nyíló ajtószárny forgott az ütköző két sarkába vágott kerek lyukakban. Látunk továbbá még mindkét végén egy-egy hosszukás négyszögü mélyedést, a melyekbe minden valószínűség szerint az ajtófélfák voltak beállítva. Ellenben egészen érthetetlen az ütköző keleti végén észrevehető 15 cm. hosszú bevágás. Ezen főbejáratától jobbra és balra egy-egy keskenyebb ajtónyílás maradványaival találkozunk. Csak elrendezésre különböznek egymástól, a mennyiben a *b* ajtó derékszögben áll a főbejáratához, holott a *c* ajtó vele egy vonalba esik. Mindkettő küszöbköve eredeti helyén látható; a *c* ajtóé a főbejáratéval hozzá egy darab kőből készült. Mintegy 90 cm. hosszúságukat tekintve, elegendő volt elzárásukhoz egy-egy ajtószárny. A *c* ajtó elé utólag egy kis kamraféle helyiség épült.

Magáról a *c* folyosó s a fürdő előtt menő utca közé eső tractusról nem sokat mondhatunk. Még nyoma sincs meg, honnan volt a bejárata. Déli részét egy hosszukás négyszögü terem (1) foglalta el. Az északi oldalán, *a*-nál fenmaradt kemence elárulja, hogy fűthető volt. De hogy minő volt a hypocaustum szerkezete, az egész padozat alatt terült-e el avagy csak egyes csatornákból

állott, további részletek hiányában bajos volna megfelelni. A többi helyiségről még ennyit sem mondhatunk. Alig hogy körvonalaik teljes biztonsággal megállapíthatók. Az egyetlen d-nél fekvő küszöbkő is csak annyit mutat, hogy a második és harmadik helyiségek egymással összeköttetésben állottak.

A mi a C folyosó nyugoti oldalán fekvő tractust illeti, egyike a legérdekesebb helyeknek volna, ha valamivel jobb állapotban marad napjainkra. A mennyire a meglevő falmaradványok gyaníttatni engedik, egyetlen teremről (6) állott, melynek hossza 12,50 m., szélessége pedig 6,40 m. A belsejében látható falazatok, úgy látszik, kivétel nélkül az alfűtéshez tartoztak, de épen ezek annyira rongáltak, hogy ma már a padló alatt egykor meglevő melegvezető csatornák menetét és összefüggését határozottsággal meg nem állapíthatjuk. Két helyütt is megmaradtak a fűtőkemenczék nyomai. Mindkettő a keleti oldalfalban van, az egyik β , a másik γ -nál. Ellenben sehol még nyoma sem fedezhető fel az ajtónyílásoknak, nem hogy csak egy küszöbkő feküdne eredeti helyén.

Kelet felől e közbülső tractust a B folyosó határolja. Szélessége 3 m., hossza megegyezik a leírt tractus hosszúságával. Mindkét végén ajtók nyíltak, azonkívül ajtó volt még a keleti hosszoldal g helyén. Valamennyinek küszöbköve in situ fekszik. Az északi végen levőnek (f) hossza 1,35 m. Kifelé esvén az ütköző lécz, világos, hogy az ajtó belülről volt zárható. Feltűnő azonban, hogy a szokásos kerek lyukak helyett, a melyekben az ajtószárnyak csapjai szoktak forogni, az ütköző tövében keskeny csatorna vonul végig. Annyi valószínű, hogy az ajtószárnyak berendezéséhez tartozott, de hogy minő volt ez, egyelőre még nem mondhatni semmi bizonyosat. A tulsó, déli oldalon alkalmazott ajtó (e) szinte a folyosó egész szélességét elfoglalta. Hossza ugyanis 2 m. A két ajtószárny csapokon forgott s a küszöb közepén, az ütköző mentén három négyszögű bemélyedés is látható, a melyekbe a szárnyak elzárására szolgáló reteszek alátolhatók voltak. A harmadik bejárás (g) az A utcza felől vezetett. 1,40 m. hosszú küszöbköve dupla ajtószárnyak létezésére utal.

Az előtte fekvő négyszögű tér (7) mintegy vestibulumul szolgált s középső részét képezte a harmadik tractusnak. A csak részben kiásott helyiség (8) északra tőle egy darabon még megőrizte a padozat terrazzoburkolatát. A tractus déli részét két helyiség foglalta el. Az egyik (9) lenyúlik délnek egészen a B folyosó végéig, azon túl esik még a 10 kisebb terjedelmű helyiség. Szélességük körülbelül 5,30 m., ellenben az előbbi hossza 7,85 m., az utóbbié csak 3,90 m. Ezen térfogatkülönbségtől eltekintve, a két helyiség, nevezetesen a mi a fűtőberendezést illeti, megegyeznek egymással. Az északi oldalfalban, δ -nál láthatók a kemencze maradványai. A fűtés e szerint a 7 előtérből történt. A meleg levegő egy 1,15 m. széles csatornába tódult, mely egészen a tulsó oldalig megy s itt

aztán a fal mellett két felé ágazik. A válaszfalban a kemenczével szemközt ϵ -nál áttört nyílás azonban lehetővé tette, hogy a felesleges hőség a tizedik helyiség padlója alá is jusson, a hol hasonló elrendezésű csatornában keringhetett, mint az előző helyiségben. A kilencedik helyiségben még teljesen épen van meg a padozat azon része, mely a melegvezető csatornától délre a feltöltött szilárd alapon nyugodott. Terrazzoréteggel bevont felső színe 0,80 méterrel fekszik a csatorna feneke fölött: ekkora volt tehát a hypocaustum magassága. A bejáratoknak csak egy helyütt maradt meg nyoma. Ezen ajtónyílás délről a 10 helyiségbe vezetett: k -nál fekszik még in situ az 1,25 m. hosszú küszöbkö, melynek két sarkában egy-egy ajtószárny forgott. Ezek is befelé nyiltak.

Nem szenvedhet kétséget, hogy ezen tractus még tovább délre nyúlt. Folytatása a 11 udvart nyugatról határolta. Hasonlóképp délről is a helyiségek sorának kellett lenni. Északi oldalát a hat tractus és a B folyosó képezte. Egyedül a keleti oldala volt szabad: üres térségre (D) nézett. Innen nyílt a főbejárat. Hatalmas kapu volt az, az in situ fekvő küszöbköve (h) 3,45 m. hosszú. Külső két sarkában megvannak a kerek lyukak az ajtószárnyak beillesztésére, középtt pedig egy négyszögű bemélyedés, a hová a reteszt tolták be. Ezeken kívül még egy-egy hosszúkás bevágás látható az ütköző tövében a két kerek lyukon innen, rendeltetésök azonban előttem még ez ideig megfejthetetlen.

Mindegyik vége előtt a szabad tér felől egy-egy mészkőlappal befedett, hosszúkás négyszögű talapzat tűnik szembe. Valószínűleg a bejárat két oldalát díszítő oszlopok vagy feliratos emléktáblák basisa gyanánt szolgáltak.

E főbejárat két oldalán még más két ajtónyílás tűnik szembe. Helyöket ugyancsak az in situ heverő küszöbök jelzik. Az északnak eső (i) hossza 1 m., a délié (j) 1,40 m. Mindkettő befelé nyíló kettős ajtószárnyakkal retesz segítségével volt elzárható. Az előbbi tulajdonképen a már említett igénytelen helyiségből vezetett; a mennyiben ugyancsak ide nyílt a C folyosó c ajtaja, világos azon hely rendeltetése; lehetővé tette, hogy a C folyosóból zárt helyen keresztül a 11 udvarra lehetett jutni.

De másrészt meg volt az összeköttetés a B folyosó felől is. Déli végén, az e ajtón át közvetlenül az udvarra léphetünk.

A keleti oldalon levő ajtók elrendezése olyan, hogy a főbejárat az udvar közepére vezet, a két mellékajtó pedig a négy oldalát körülfutó oszlopos folyosóra. Romjaink között nincs udvar, melynek oszlopcsarnoka oly kétségbevonhatatlan maradványokat hagyott volna hátra, mint ez. Maga az udvar sem lévén nagy (hossza 9,25 m., szélessége 9,15 m.), a hosszoldalakon csupán háromhárom oszlop volt elhelyezhető. Az oldalfalaktól mintegy 1,90 méternyire állanak távol, ez volt tehát a *porticus* szélessége. Négynek többé-kevésbé megsérült

talpa még in situ áll. Bizonyos azért a keletre eső két szélsőnek a helye is. Ellenben nincs semmi nyoma, állott-e a keskeny oldalakon közbül még egy-egy oszlop vagy sem. Tekintve a két sarokoszlop közé eső tetemes távolságot, valószínű, hogy nem hiányoztak.

Az ezen oszlopokon nyugvó gerendázatra hajlott le négyfelől a tető, oly formán, hogy az udvar közepe fedetlen maradt. Egyes mészkő-lapok fekszenek az oszlopközök mentén, sőt egy darab az udvar fedetlen részének burkolatából is megmaradt a déli oldalon, mely ugyancsak mészkő-lapokból állott. Az észak-keleti sarokoszlop táján egy cisternára bukkantunk, nyilván ide s nem az udvar közepén gyűlt össze a tetőkről lecsurgó esővíz.

Mint látjuk, udvarunk berendezése olyan, hogy akár atriumnak, akár peristylumnak beválnék. Hogy a kettő közül melyik volt, csak a lakóház teljes körvonalainak ismerete deríthetné ki. De az is meglehet, hogy mindkettő rendelkezését egyesítő magában.

Befejezésül azon főbb leletekről kívánok röviden megemlékezni, melyek a bemutatott két lakóház romjai közt napfényre kerültek.

Ezek sorába tartozik mindenekelőtt három tégladarab, mindegyikén a LEG. II. AD. bélyege.

A többi feliratos emlék között figyelmünket főképp egy fogadalmi oltárkövönja magára, a melyre feliratos lapjával a földön heverve akadtunk. Két pap: M. Aurelius és M. Pætus készítették Diana és Silvanus Silvester, mint az amphitheatralis hajszák elnöklő istenségeinek tiszteletére.

Magassága 71 cm., szélessége 32 cm. és vastagsága 27 cm. Csupán az abacus felső jobb sarka csonka. Ime a felirat:

<u>DIANA</u>	<i>Dianae</i>
E · SIL · SILV	<i>et Sil(vano) Silve(stri),</i>
DIS · PRESI	<i>dis praesi</i>
DIBVS · V	<i>dibus v</i>
5. <u>ENATI</u>	<i>enation(um)</i>
MNR · ENPE (sic)	<i>M. Aur(elius) et M. P(a)e</i>
TVS SACERDOT	<i>tus sacerdot(es).</i>

A basis lapjára vésett két utolsó sor betűi többé-kevésbbé homályosak.

A ritkább leletek közé tartozik három kőtöredék, melyek látszólag egy hatszögű oszlopnak részzeit képezték. De nem voltak azok, hanem egy medence, az u. n. puteal töredékei. Két darab az aljából való, a harmadik az oldalából. Az előbbieket egyikének feneké át van fúrva, hogy a víz lefolyhasson. A külső oldalak cancellirozottak. Meglehet, hogy ugyanazon puteal darabjaival van

10. Szobrászati emlékek.

EMORRELLER

dolgunk, mely egykoron a 12 udvar említett cisternája fölött állott. Nem messze tőle találtuk őket.

Szobrászati mű mindössze három akadt. Az egyik egy női portrait-fej, melyet valamely statua testére külön illesztettek rá. Magassága a nyakhozszal együtt $15\frac{1}{2}$ cm. Feltűnő az arc lapossága rajta. Különösen érdekes pedig a hajviselet. A másik emlék Pallas Athenét ábrázoló kis statuettának 10 cm. magas feje, korintheta sisakkal. Különben jó munka. Végül a harmadik lelet egy nő mellszobrocskáját állítja elénk, melyet két vállán összegombolt tunica takar. $11\frac{1}{2}$ cm. magas. Pallas feje nem tartozhatott hozzá. A részletek illusztrálására a három tárgy mellékelt fametszetű képei (10. ábra) szolgáljanak.

AQUINCUMNAK RÓMAI FELIRATAI.

KÖZLI

FRÖHLICH RÓBERT.

Az Aquincumban talált római feliratok száma felül haladja a háromszázat és mindezek az utolsó hónapokban napfényre került egynehányon kívül, a berlini Akadémia által kiadott *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében (1873) és az ehhez csatlakozó *Supplementum*-ban vannak, illetőleg lesznek közzétéve s így a tudományos világ használatára bocsátva.

Helyen valónak látszik azonban, hogy ama feliratok nemcsak szakművek és szakfolyóiratokban (Archæologiai Értesítő) lássanak napvilágot, hanem e füzetekben is, melyeknek feladata, a főváros régiségeit a főváros polgárai számára összegyűjteni.

A midőn az igen tisztelt szerkesztő úr becsés felszólításának engedve, az aquincumi római feliratoknak e füzetekben való közléséhez hozzá fogok, mindenek felett szem előtt tartom azon czélt, hogy e feliratokat nem csak újból kiadjam, hanem hogy azokat a művelt, mondhatom tudományosan képzett, de római feliratokkal nem foglalkozó olvasó számára érthetőkké is tegyem. Azért csatoltam valamennyi felirathoz a teljes olvasást, más szóval az annyi nehézséget okozó rövidítéseket megmagyarázom, valamint a nehezebben érthető kitételeket is. A hol szükségesnek találtam, ott egyes pontokat bővebben tárgyalok, és ebben nem annyira az epigraphikai mint történeti fontosságot vettem tekintetbe.

Határozott sorrendet a feliratok közlésében csak annyiban követtem, a mennyiben első sorban az aquincumi colonia községi szervezetére vonatkozókat közlöm, azután következnek majd annak idejében a katonaiak és végre a csekély jelentőségű sírfeliratok.

1. E. felirat Ó-Budán találtatott 1882-ben; jelenleg a nemz. muzeumban őriztetik.

FORTVNAE AVG
SACR
C·VAL·VALENTIN
IVIR·ET·C·IVL·VI
CTORINVS·ET·P·
PETRONIVS·CLE
MENS·AEDILICI·DE
CC·MVN·AQ·ARAM
EXVOTO·POSVER·
IIIDVS·SEPTEMBR·
FALCONE·E·CLARO
COS

Olvasd: *Fortunae Aug(ustae) sacr(um); C(aius) Val(erius) Valentin(us) (duum)vir et C(aius) Jul(ius) Victorinus et P(ublius) Petronius Clemens aedilici(i), dec(uriones) mun(icipii) Aq(uincensis) aram ex voto posuer(unt) (ante diem) (tertium) Idus Septembr(es) Falcone et Claro co(n)s(ulibus).*

C. Val. Valentinus duumvir (egyik polgármester), C. Iul. Victorinus és P. Petronius Clemens volt aedilisek és tanácsbírók az aquincumi municipiumban fogadalom következtében oltárt szenteltek Fortuna Augusta istenségnek szept. 5-én C. Iulius Erucius Clarus és Q. Sosius Falco consulok idejében, Kr. u. 193-ban. — Kiadta Hampel József, Arch. Ért. 14. k. 320. l.

2. E felirat lelhelye ismeretlen; régebben Pesten volt Krail Pál házában, jelenleg a n. muzeumban van.

I · O · M
 D I S D E A B V S Q
 O M N I B V S · G A I /
 A T I L · P O L I A N V /
 D E C · A E D I L I C · E /
 P O L I O · A V G · C O /
 A Q · V · S · L · M /

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) dis deabusq(ue) omnibus Gai(us) Atil(ius) Polianu[s] dec(urio) aedilic(ius) et [Atil(ius)] Polio aug(ur) co[l(oniae)] Aq(uincensis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Gaius Atilius Pollianus és Atilius Pollio, az első mint Aquincum tanácsnoka, egyszersmind aedilise, a második mint augurja állították ezen oltárt Iuppiternek és az összes isteneknek és istennőknek.

Atilius Polianus, neve után itélve Polionak fia volt; Polio maga libertus, felszabadított rabszolga volt, és azért csak augur lehetett; ellenben fia az aedilisi hivatalt viselte és már ennél fogva tanácsnok volt. (Corp. Inscr. Lat. III. 3456. sz.)

3. E felirat Ó-Budából Budára vitetett Báthor András házába (más források szerint máshová); Budán volt még néhány évtizeddel ezelőtt, Úri-utca 40. sz. a.

I·O·M·PRO SALVTE

CL·POMPEIVS
 FAVSTVS·IÆC
 COL·AQ·AEDIL
 IIVIRAL·PRAEF
 COLL·FABR·IEM
 QVE·PARONVS
 DVXIT·COLL·S·S
 IN·AMBVLATI
 VIS·V·KAL·AVG
 !!!!!!!!!!!!!!!!

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro salute... Cl(audius) Pompeius Faustus dec(urio) col(oniae) Aq(uincensis), aedil(icius), (duum)viral(is), praef(ectus) coll(egii) fabr(um) itemque patronus, duxit coll(egium) s(upra) s(criptum) in ambulativis (ante diem quintum) kal(endas) Aug(ustas). . . .*

Claudius Pompeius Faustus az aquincumi colonia tanácstagja, volt aedilis, volt duumvir, a kézművesek (ácsok, kovácsok stb.) testületének előjárója s egyszersmind patronusa, a nevezett testületet vezette egy körmenet alkalmából július 28-án.

A felirat első sorában azt olvassuk ugyan, hogy *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)*, de Mommsen méltán megütközik abban, hogy a felirat ezen szavakkal kezdődik s azt hiszi, mivel a kövön e sornak nincsen nyoma, hogy egy másik feliratos kőnek felső darabja lehetett régebben erre illesztve és így a régi másolók ezt a sort is hozzá vették a felirathoz. Ez csakugyan teljes az első sor elhagyása mellett, ezzel együtt pedig szokatlan, sőt érthetetlen, mert hiányzik az összefüggés az első sor és a többi sorral, tehát azzal, a mit a felirat tulajdonképpen ki akar fejezni.

Hogy az utolsó sor ki van törölve, azt is csak Mommsen vette észre és jegyezte meg. Nagyon valószínű, hogy e sorban körülbelül ez állott: *d(ominis) n(ostris) co(n)s(ulibus)*, azaz két császáruk consulsága alatt. E két császár, kinck neve kitöröltetett, lehetett Philippus és hasonnevű-fia (244—249), kik 247 és 248-ban voltak együtt consulok; vagy Decius és fia Herennius Etruscus 251-ben; vagy Gallus és fia Veldumnianus 252-ben stb.

Hogy miféle körmenetről szól e felirat, azt nem tudom. (3438. sz.)

4. E felirat állott: «Budæ in hortis fratrum minorum S. Johannis», a hol Justinianus velencei követ (XV. században) azt látta és leírta. Azóta eltűnt.

I O M
 C O N S E R V A T
 C R O S C I V S
 C R I S P I N V S
 D C V S L M

Olvasd: *I(ori) o(ptimo) m(aximo) conservat(ori) C(aius) Roscius Crispinus, d(e-
 curio) c(oloniae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Iuppiternek, a legjobbnak és legfelsőbbnek, a ki egyszersmind *megtartó, conservator*, van ezen oltár fogadmány következtében, a mint az utolsó sorból kitűnik, ajánlva. A ki felállította *Caius Roscius Crispinus* volt, Aquincum decuriója.

E feliratot csak a fentemlített Justinianus látta és másolta le, utána kiadta Muratori (13, 2) és Mommsen C. I. L. III. 3461.

5. E felirat a múlt század elején Széchényi grófné kertjében volt felállítva, későbbben Vácra került Migazzi bíbornok kertjébe, onnan a n. Muzeumba 1857. decz. 1.

I O M
 M A V R E L
 P O M P E I V S
 D E C C O L A Q
 V S L L M

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) M(arcus) Aurel(ius) Pompeius, dec(urio) col(o-
 niae) Aq(uincensis) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).*

E felirat nem szorul magyarázatra. Kiadták többen, leírta Mommsen és kiadta III. 3437. sz. a., a hol a régebbi írók is fel vannak sorolva, utóljára Römer-Desjardins 15. sz. a.

6. E feliratos kő 1888-ban őszszel találtatott a Gellérthegy déli lejtőjén, egy szőlőben, a melynek birtokosa a követ a n. Muzeumnak odaajándékozta. Alsó része le van törve és azért csonka a felirat is.

I·O·M·T·PRO·SAVTE
 ADQ·INCOLVMITÆ
 !!!!!!!!!!!!!
 P·F·INVICT·NG·TO
 TIVSQ·DOMVSDIVI
 NEEIVS·ET·CIVITERA
 VISC·T·FL·TITANV
 S·AVGVRET·MAVR

Olvasd: *I(ovi) o(p imo) m(aximo) T(aranuco?) pro salute adque incolumitate [Imperatoris] Caes(aris) M(arci) Aur(elii) Probi vagy Cari?] p(ü) f(elicis) invict(i) Aug(usti) lotiusq(ue) domus divin(a)e eius et civil(at)is Eravisc(orum); T(itus) Fl(avius) Tül(i)anus augur et M(arcus) Aur(elius). . .*

Ezen fogadalmi oltár fel van állítva a legjobb és legfelsőbb Iuppiternek, a kinek közelebbi meghatározása a T betűben van foglalva. Van *Iuppiter Tavianus*, ki a kisázsiai galaták területén lévő *Tavia* városától vette nevét s mint ilyen előfordul daciai (erdélyi) feliratokon (III. 860. 1088); de épen azért, mert kisázsiai várostól vette nevét nem lehet feltenni, hogy a pannoniai Eraviskok is tisztelték avagy csak ismerték volna, habár ezek is, nevök után ítélve galaták, illetőleg celták voltak. Nagyobb valószínűséggel feltehetjük azt, hogy ők olyan *galliai* istenséget értettek ezen Iuppiter alatt, melynek tisztelete Galliában (Franciaországban) azon időben általánosan el volt terjedve. Ismerünk ilyent *Taranucus* név alatt Scardonából Dalmátiában (III. 2804.), van *deus Taranucus* (Orelli 2055., 2057.) és végre van *Taranus* nevű galliai istenség (l. Duruy Hist. Rom. III. 109. l.), mely valószínűleg azonos *Tanarus*-sal (Orelli 2054.). Miután az Eraviskok is celta eredetűek voltak, — legalább a nevök azt árulja el — nagyon valószínű, hogy ősi hazájukban tisztelt isteneiket Pannoniában is imádták, és több mint valószínű, hogy a *Iuppiter Taranucus*-nak állították ezen oltárt.

Ezen istenségnek szól tehát a felirat eleje; azonban nem csak általában tiszteletök jeléül állították fel az illetők ezen oltárt, hanem *első* sorban valamelyik császár s családja üdvéért és jólétéért, *pro salute adque* (= atque) *incolumitate*; a császár neve azonban ki van törölve, úgy hogy csak megközelítőleg határozhatjuk a nevét.

Első sorban tekintetbe vesszük azt, hogy a császár neve csak *egy* sort foglalt el; tehát úgy a mint feljebb kiegészítettük: *Imp(eratori) Caes(aris) vagy d(omini) n(ostri) . . .*, a névnek tehát nagyon kevés hely jutott, is így nem is lehetett hosszú. Ezenkívül még néhány nyoma maradt a névnek a kitorlás daczára, t. i. még *M·A·I* látszik; bizonyos ennél fogva, hogy *M(arcus) Aur(elius)*

volt az illető fejedelem praenomenje és nomenje. A cognomennek rövidnek kellett lenni, mert különben nem fért volna el e sorban; *Antoninus* nem lehetett, mert ez hosszú, és így Elagabalra, ki ezen nevet viselte, kinek nevét halála után kitörülték, nem lehet gondolni. Rövid neve volt Probusnak (276—282) és Carusnak (282—283) és mindkettőnek a neveit kitörülték haláluk után. Mindkettőnek volt családja, a mi szintén tekintetbe veendő, miután a feliraton «az egész fenséges ház» *tota domus divina* meg van említve, de Probus családjáról nem tudunk semmit (v. ö. Fl. Vop. Probus 24), Carusnak azonban két fiát, *Carinust* és *Numerianust* ismerjük, mert 283-tól szintén császárok volt. Ezeknél fogva sokkal valószínűbb, hogy ama császár, kinek a felirat szól, *Carus* volt, és hogy a *domus divina* alatt két fiát és hozzájuk tartozóikat kell érteni. Ezzel a felirat ideje is pontosan meg van határozva: Carus maga 282-ben lett császár, fiai azonban még 283-ban *Caesarok* voltak, tehát csak trónörökösök, a mint egy hispaniai feliratból (II. 4103) tudjuk. Ugyanazon év végén halt meg Carus, miután Pannoniát a Sarmatáktól megszabadította: *Statim adeptus imperium Sarmatas, adeo morte Probi feroces ut invasivos se non solum Illyricum sed Thracias quoque Italiamque minarentur, ita inter bella pariendo contudit ut paucissimis diebus Pannonias securitate donaverit etc.* (Vop. Carus c. 9.). E pannoniai hadjárat 282 végére vagy 283 elejére esik, a mikor a perzsák ellen indult; valószínűbb az utóbbi datum, 283, a mikor fiai még *Caesarok* voltak és ezek szerint 283-ból való a felirat is. Természetes, hogy ekként megtudjuk, hogy miért állították fel az oltárt: azért mert Carus háborúba indult, és pedig olyanba, melytől nemcsak a császár üdve, hanem az Eraviskok szerencséje is függött.

Második sorban az Eraviskusokra is vonatkozik e felirat: *civi(tas) Eravisc(orum)*. Azt régen tudjuk, hogy Aquincum táján az eraviskusok népe lakott; erről tanuskodik először is Ptolemæus, a kinek térképén az a nép Alsó-Pannonia keleti részén, de éjszak felé lakott, alatta pedig a scordiskok; tudva van továbbá, hogy a mult században Bia táján *Ravi* feliratú pénzeket találtak¹ s hogy e név szintén e népre vonatkozik. Plinius² is ismeri őket mint Pannonia egyik népe és Tacitus is említi³ mint Pannonia lakóit, kik nyelv-rokonságban vannak az *osokkal*. Több feliratban is fordul elő a nevök,⁴ valamint két katonai elbocsátó oklevélben is.⁵

A mi feliratunk fontossága éppen abban rejlik, hogy az eraviskok *civitasát*

¹ Mommsen R. M. 696. I.

² 3, 28, 2.

³ Germ. 28.

⁴ p. o. C. I. L. III. 3352.

⁵ n. XLII. XLVII.

is megnevezi, melyről eddig nem tudtunk. Ismertük ugyancsak a felső Pannoniában lakó *boiok* és *azalok civitasait* egy alsó itáliai feliratról¹ és tudtuk, hogy alsó Pannoniában az amantinok és sirmiumiak *civitas*a létezett,² de több pannoniái civitasról nem tudtunk.

Ilyen *civitates* említetnek Dalmatiában is: *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII, e quibus Laciniensis, Stulpinos, Olbonenenses nominare non pigeat*³ . . . *Narona colonia tertii conventus . . . M. Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est.*⁴ Hasonlóképpen a Cottius-i alpesekben voltak ilyenek: *Non sunt adiectae Cottianae civitates XV, quae non fuerant hostiles;*⁵ valamint Belgáknál is: . . . *Belgarum civitates in verba eius (Tiberii) adigit* (Germanicus).⁶ Legtöbb azonban volt Hispaniában: Tarraconensisben 293.⁷

De épen Hispaniában a *civitates* nem azonosak az illető népek városaival, *civitas* nem jelent várost, hanem politikailag egyesült népet, a mi Plinius szavai-ból kitűnik: *nunc universa provincia (Tarraconensis) dividitur in conventus septem, Carthaginiensem Tarraconensem Caesaraugustanam Cluniensem Asturum Lucensem Bracarum. accedunt insulae, quarum mentione seposita civitates provincia ipsa praeter contributas aliis CCXCIII continet oppida CLXXVIII*: tehát a *civitasok* száma 293, de város csak 179 van. Azután a következő sorokban megnevezi külön, hogy melyik *conventusban* hány *civitas* tartozik. *Tarracone disceptant populi XLII . . . Caesaraugusta . . . recipit populos LV . . . Carthaginem conveniunt populi LXV etc.*,⁸ és ebből kitűnik, hogy Pliniusnál a *civitas* annyit jelent mint *populus*. Ez kitűnik abból is a mit Dalmatiáról mond; említ 14 *civitast* és nevez *népeket*, valamint a *civitas Sirmiensem et Amantinorum* sem más, mint egy egyesített nép, különben okvetlenül *civitates* volna a singularis helyett.

A Pannoniában létező *civitates* sem lehettek másfélék, mint ilyen politikailag egyesült népek, semmi esetre sem városok, habár másrészt nagyon természetes, hogy az ilyen népek egy része várossal is bírhatott, a mint hogy Tarraconensisben több mint fele (293 : 179) *oppidummal* is bírt, de nem ezen *oppidum* viselte a *civitas* nevét, hanem a nép maga.

¹ C. I. L. IX. 5363.

² Plin. 3, 148: alter annis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum.

³ Plin. 3, 139.

⁴ u. o. 142.

⁵ u. o. 138.

⁶ Tac. Anno I. 34.

⁷ Plin. 3, 18.

⁸ c. 23., 24., 25.

Ez összefügg és pedig igen szorosan a római közkormányzattal; mert ennek alapját a városi kormányzat képezte úgy Italiában, mint későbbben a provinciákban, a mennyiben a városokhoz csatoltattak a népek, *populus* vagy *civitates*, azaz contribuáltattak vagy attribuáltattak azokhoz: *præter contributas aliis CCXCIII*;¹ vagy: *splendido municipio Tridento attributi Anauni Tulliasses Sinduni*² és: *rei-publicae Terrestinorum a divo Augusto attributi Carni Catalique*.³

Az Eraviskok is, mint akármely más *civitas* vagy *populus*, valamelyik városhoz lehettek csatolva, s ez a város nem lehetett más mint Aquincum, a mint hogy Alsó-Pannonia felső részében más *municipium* vagy *colonia* nem létezett. Ezt azonban nem csak általában a római kormányzati rendszer következményének tartjuk, hanem ennek bizonyítékát abban is találjuk, hogy a *civitas Eraviscorum* üdvéért az augur, T. Fl. Titianus állít oltárt, tehát azon *colonia* hivatalnoka, a melyhez a *civitas* csatolva lehetett; mert arról, hogy a *civitas*nak lett volna augura, szó sem lehet⁴ miután az auguri hivatal elejétől fogva a városi szervezethez tartozott. Ha tehát Titianus mint Aquincum augura az eraviskusok üdvéért állít oltárt, akkor a *colonia* és a *civitas* között azon viszony létezhetett, melyet az *attributio* kifejez.

Ezen állításunknak természetes kifolyása az, hogy analog eseteket keressünk Pannoniára nézve, tehát oly népeket, melyek mint *civitates* szervezve voltak s ennél fogva talán *municipium*hoz vagy *coloniához* tartoztak. Itt első sorban a feljebb említett délitaliai felirat jön tekintetbe, a melyben a *boiok* és *azalok* *civitasai* meg vannak nevezve, úgy, hogy ezeket az eraviskusok *civitasával* egyszerűen párhuzamba lehet állítani. Eltérés csak abban látszik, hogy a mi felfogásunk szerint a *civitas* vagy *populus* valamelyik városhoz tartozott, a *boiok* és *azalok*nál azonban ez lehetetlen, mert ezek egy *praefectus*nak, L. Volcacius Primusnak voltak alárendelve, tehát nem *municipium* vagy *coloniának*. Ennek úgy is kell lenni; mert addig míg nincsen *municipium* az illető *civitas* területén vagy közelében, nem is lehetett ilyenhez hozzacsatolni, s ily esetben a római kormányzatot *praefectus*ra bízták, a minthogy tudva van, hogy a *praefectus* a rendes községi szervezetbe bele sem illik. Így tehát a *boiok* és *azalok* is ilyen *praefectus*nak voltak alárendelve, mielőtt a legközelebbi *municipium*okhoz hozzacsatoltattak. — De ennél nem kell megállapodnunk, találunk még több ilyen *civitas*t Pannoniában.

Tudva van, hogy a *civitas Eraviscorum* a római sereg számára ujonczokat

¹ Plin. 3, 18.

² Wilm. 2842.

³ u. o. 693. V. ö. Marq. I² 19. l.

⁴ Marq. 1, 172. l.

állított, a mint a feljebb idézett XLII. és XLVI. katonai diplomából kitűnik. Hogy az a két katona Ulpius Biausco és Oxetius az elbocsátó okmányban Eraviscusnak neveztetik, annak szintén csak a római közigazgatás adja meg a magyarázatát; mert arról szó sem lehet, hogy az «Eraviscus» név csak éppen mint ethnikum jutott az okmányokba; ez éppen olyan lehetetlen, mint manap az, hogy katonai okmányban oly elnevezést használjanak, mely nem hivatalos. Az Eraviscus elnevezés is csak hivatalos lehet és ha éppen összeesik valamelyik népnek nevével, azzal a római hivatalnok éppen nem törődhetett. Csak abból magyarázható e név használata, hogy az egy közigazgatási fogalom volt, abban az értelemben, a mint azt az imént kifejtettük. Ezen állításunkat bizonyítják a katonai elbocsátó levelek általában; mert a melyekben még meg van az elbocsátott katona neve mellett az eredetét jelentő tulajdonnév, ott azt találjuk, hogy ezek a tulajdonnevek vagy: 1. a provinciára vonatkoznak, pl. *Pannonius Surus*, stb.; 2. valamelyik coloniára pl. *Ratiaria*, *Aelia Mursa* stb.; 3. népre, populusra mint az *Eraviscus*. Ha a provincia és a colonia közigazgatási terület, akkor az *Eraviscus* és hasonlók sem lehet más, mert képtelenség volt azt feltenni, hogy a katonaszedésnél, hol ilyen, hol olyanféle neveket vettek *hivatalos* használatba.

Ennélfogva a katonai elbocsátó okmányokban előforduló nevek, a mennyiben ezek Pannoniára vonatkoznak, csakis közigazgatási területet, tehát *civitas* jelenthetnek, ha van is ethnographiai jelentésök.

Ilyenek a következők:

1. *equiti Iantumaro, Andetunis f(ilio) Varciano* (II. sz. okmány, a 60. évből).
2. *ex pedite Frontoni Sceni f(ilio) Iaso* (XII. sz. okmány, a 85. évből).
3. *ex gregale Mogetissae Comatulli f(ilio) Boio* (XXIV. sz. okmány, a 108. évből).
4. *ex gregale Nertomaro Irducissae f(ilio) Boio* (XXIV. sz. okmány, a 113. évből).
5. *ex pedite Ursioni Busturonis f(ilio) Azalo* (XXXIX. sz. okmány, a 154. évből).
6. *ex equite Spumari f(ilio) Biausconi Eravisco* (XLII. sz. okmány, 145—160. évből).
7. *Oxetio Naevionis f(ilio) Erav(isco)* (XLVI. sz. okmány, a 167. évből).
8. *ex pedite Altae Nivionis f(ilio) Azalo* (az aszári okmány, a 148. évből).

E sorozatban a pannoniai törzsek között, melyeket különben is más írótól is ismerünk, megemlíttetnek: 1. az *azalok*; 2. a *boiok*; 3. az *eraviskok*; 4. az *iasok*; 5. a *varcianok*, és látni való, hogy az itt felsorolt *civitasok* hadkiegészítő területet képeztek, a melyhez tartozó katonák az illető *civitas* nevével volt bevezetve a katonai lajstromokba és e szerint kapták elbocsáttatásukat is.

Ugyancsak ezen neveket találjuk Ptolemæusnál is (II. 14, 2; 15, 2), de ezeken kívül még a következőket is: a) alsó Pannoniában: az *amanlinokat*, az *andizelekat*, a *breukokat*, a *hercuniatokat*, a *scordiskokat*; b) felső Pannoniában: a *kylnokat*, a *latobikokat*, a *kolatianokat* és az *oseriatokat*.

Ptolemæus ugyan nem mondja ki, de mi azért bátran állíthatjuk, hogy ezek a nevek nem bírnak pusztán ethnographiai jelentőséggel, hanem mindegyik egy-egy *civitas*nak felel meg, mely a római kormányzatban bizonyos állást foglal el.

Ha még tovább akarunk menni, — és nincs okunk ezt elmulasztani, — akkor azon törzsek neveit is sorolhatjuk fel, melyeket Pliniusnál (n. h. III. 146—148.) találunk: az *arviatekat*, a *belgitákat*, a *catarokat*, a *cornacatokat*, a *tauriskokat*. Ezeket összeállítva a Ptolemæusból ismert nevekkal, a következő sorozatot kapjuk:

1. <i>Andizetes.</i>	8. <i>Catari.</i>	14. <i>Iasi.</i>
2. <i>Arviate.</i>	9. <i>Colapiani.</i>	15. <i>Latorici.</i>
3. <i>Azali.</i>	10. <i>Cornacates.</i>	16. <i>Oseriates.</i>
4. <i>Amantini.</i>	11. <i>Cytni.</i>	17. <i>Scordisci.</i>
5. <i>Belgites.</i>	12. <i>Eravisci.</i>	18. <i>Taurisci.</i>
6. <i>Boii.</i>	13. <i>Hercuniates.</i>	19. <i>Varciani.</i>
7. <i>Breuci.</i>		

Ezen kívül még megjegyezzük, hogy az *amantinokhoz* a sirmiumbeliek is tartoztak, ez a két nép együtt egy *civitas* képezett: *civitas Sirmiensium et Amanlinorum* (Plin. III. 148.).

Végül ki kell emelnünk azt is, hogy ha a Ptol.-nál felsorolt pannoniai törzsek *civitas*oknak feleltek meg — a mint hogy a római kormányzat ilyenek nélkül nem működhetett, akkor ugyan ilyen természetűek azon nevek is, melyeket ugyanazon író Dacia területén ismer és felsorol. Természetes, hogy e tartomány viszonyai elejétől fogva mások voltak mint Pannoniában; itt meghagyták a rómaiak a régi összetartozandóságot, a régi néptörzseket; Daciában pedig a régi törzsek nevei közül csak ezek maradtak meg: *Anarti*, *Teurisci*, *Costoboci*, *Biephi*, *Senses* (?), *Ciagisi* és *Piephigi*; római eredetűek pedig ezek: *Praedavenses*, *Rhatacenses*, *Caucoenses*, *Buridavenses*, *Cotenses*, *Albocenses*, *Potulatenses* és *Saldenses*, és ezek, úgy látszik, a régebbi *populi* helyét foglalták el a római közigazgatásban.

7. E felirat a két következővel együtt egy kőre vésvé találtatott Békásmegyeren, körülbelül e század elején; néhány évtizeden keresztül a ferenczrendiek zárdájában volt, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

l	o	m
IVNONI//G MIN//RV		
/ETERIS//IS DE AVS///		
OMNIBVS POSSESSOR		
/S VIC/ VINDONIANI		
EX VOTO POSVERV		
NT Q/OR NQ////TA//		
SVNT		
AVR AEP//ETIAN/S		
/R VETTIANVS/QR		
/////TORINVS/		
/////		

Olvasd: [i(ovi) o(plimo) m(aximo)] Iunoni [re]g(inae) Min[er]vae [c]eteris [di]is
deabus[que] omnibus possessor[e]s vic[us] Vindoniani ex voto posuerunt q[u]or(um)
no[m(ina) scrip]ta . . . sunt Aur(elius) Aepic[etian]us [a]ur Vettianus [e]q(ues)
R(omanus) . . . torinus . . . .

Ezen oltár felállított Iuppiternek, Iunonak, Minervának és a többi isteneknek s istennőknek Vindonianus falu birtokosai által, kiknek nevei következnek, t. i. Aurelius Epictetianus, Aurelius Vettianus, a ki római lovag, és . . . torinus; a többi név nem olvasható. (3626 A.).

8. E felirat az előzővel együtt találtatott és őriztetik:

ITEM · M · AVR
ÆPICTETIAN/
DEC · COL · AQ
SACERDOTALIS
ARAM DONAVI/
IN ONORE · VIC//

Olvasd: *Item M(arcus) Aur(elius) Aepictetianu(s) dec(urio) col(oniae) Aq(uincensis) sacerdotalis aram donavit in (h)onore(m) vic[an]orum*].

Ugyancsak M. Aurelius Epictetianus, az aquincumi colonia tanácsnoka ezen oltárt odaajándékozta a falubeliek tiszteletére. Hogy Epictetianus azelőtt már a provinciának (Pannonia inferior) papja volt, mutatja a címe: *sacerdotalis*. (3626 B.).

9. E felirat a két előzővel találtatott.

QVAE ARA CON
SECRATA EST
/N POSSESI/N
AUREI VETTI
ANI EQ·R·PER
MISSV·EIVS
DEM PRECARIO
PETENTIBVS
VICANIS VINDO
NIANI

Olvasd: *Quae ara consecrata [i]n possessi[o]n(e) Aureli(i) Vettiani eq(uitis) R(omani) permissu eiusdem precario petentibus vicanis Vindoniani(s).*

Ezen oltár felállítatott és felszenteltetett Aurelius Vettianus római lovag birtokán, ennek visszavonható beleegyezésével, a falubeliek kérelmére.

E három felirattól megtudjuk, hogy Békás-Megyer határa az ókorban Aquincumhoz tartozott, annak egy részét képezte, és pedig *vicus Vindonianus* elnevezés alatt. Birtokosai ezen *vicus*nak — ennek a *falu* szó nem felel meg egészen — előkelő aquincumi polgárok voltak és ezek együttesen állították ezen három felirattal díszített oltárt. (3626 C.).

10. E felirásos kő találtatott 1816-ban Budán, a Nádorkert mögött, a Duna partján; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

I O M
PROSALVE
ET REDITV·ET
VICTORIA·IMP
DVORVM·AG
TAEL·CELSVS·
CVM PERONA
RESPECTA·CNG
E·T·ACELSNOFILO
KAL·AG·DEDICI
MACRINO·ET
CELSO·COS
V L M

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro salute et reditu et victoria imp(eratorum) duorum Aug(ustorum) T(itus) Ael(ius) Celsus cum Petronia Respecta coniug(e) et T(it)o Ael(io) Celsino filio, kalendis Augustis dedic[a(tum)], Macrino et Celso co(n)s(ulibus); v(otum) l(ibens) m(erito).*

Titus Aelius Celsus, neje Petronia Respecta és fia Titus Aelius Celsinus Iuppiternek állították fel ezen felirásos oltárt a két császár üdvéért, szerencsés visszatéréseért és győzelméért és 164-ben Kr. u. augusztus 1-én szentelték fel M. Pompeius Macrinus és P. Iuventius Celsus consulságában.

A két császár, a kiről itt szó van, M. Aurelius Antoninus (161—180) és Lucius Verus (161—169); ez utóbbi 164-ben a pártusok elleni háborúval volt elfoglalva és erre vonatkozik a visszatérés (reditus) és győzelem (victoria). Mindkét császár van e feliratban megemlítve, mintha mindkettő a pártusi háborúban lett volna elfoglalva, holott csak Verus vezette a hadműveleteket; csak az egyik császár üdvéért oltárt szentelni nem lehetett. (3432. sz.).

11. E feliratot Justinianus Ferencz, velencei követ a XV. században másoltá le az Alba Maria temploma mellett; azóta elveszett.

//////////
 IMP·L·SEP·SEVERI
 PII·PERTINACIS AVG
 ET·IMP·CAE·M
 AVR·ANTONINI
 //VINC
 PVBLICE

Olvasd: *[pro salute] imp(eratoris) L(ucii) Sep(timii) Severi pii pertinacis Augusti et imp(eratoris) Cae(saris) M(arci) Aur(elii) Antonini [aq]uinc(enses) publice.*

Az aquincumbeliek községe állította fel ezen oltárt Septimius Severus császár és fia M. Aur. Antoninus császár üdvéért, valószínűleg azon alkalomból, hogy Aquincumot colonia címmel tisztelte meg a császár. (3518. sz.).

12. E fogadalmi oltár találtatott 1876-ben az úgynevezett csigadomb mellett, tehát az amphitheatrum tövében; jelenleg a nemzeti múzeumban van felállítva.

PRO · SALVTE · D · N ·
 IMP · M · AVREL · AN
 TONINI · AVG
 AVRELI · FLORVS · ET · M
 ERCATOR · II · VIR · Q · Q
 C^{ol} AQ · TEMPLVM
 ne MESIS · VETVSTAE
 con L · S · M · RESTV · ER
 messalla E · SABI · COS · VIII K IV
 d. d. AR · SVRO · SALA ·

Olvasd: *Pro salute d(omini) n(ostr) imp(eratoris) M(arci) Aurel(i) Antonini Aug(usti) Aureli(i) Florus et Mercator (duum)viri q(uin)q(uennalicii) c[ol(oniae)] Aq(uincensis) templum [ne]mesis vetustate [con]l[ap]sum restituer(unt) [Messalla] et Sabi(no) co(n)sulibus (ante diem) VIII k(alendas) Iul(ias) [d(e)d(icante)] Aur(elio) Suro sala(riario).*

M. Aurelius Antoninus császár üdvéért megújította Aurelius Florus és Aurelius Mercator, az aquincumi colonia duumvirei, volt quinquennialisek a Nemesisnek, régisége következtében összedült templomát, a mely Aurelius Surus salararius által felszenteltetett június 24-én Silius Messalla és Suetrius Sabinus consulsága alatt, 214-ben Kr. u. — Salararius olyan katona, a ki nem rendes katonai zsoldot, hanem fizetést, salariumot kap, valószínűleg azért, mivel elbocsátása után ismét katonai szolgálatba lépett. (Eph. Ep. III. 431. sz.).

13. E felirat Ó-Budán találtatott, 1857-ben a vámszedő hivatalban volt, jelenleg a nemzeti múzeumban őriztetik.

PRO SALVTE DD
 NN
 / AXIMIANO
 IOVO INVIC
 AVG ET MAXIMINO
 CAES
 IVLIVS VALERIA/V
 S ET AVREL MAXIM
 VS DD NN COL
 AQ

Olvasd: *Pro salute d(ominorum) n(ostrorum) [m]aximiano Iov[i]o invic(to) Aug(usto)*

et *Maximino Caes(are) Iulius Valeria[n]us et Aurel(ius) Maximus d(ecurio)n(es)
col(oniae) Aq(uincensis).*

Maximianus Augustus és Maximinus Caesar üdvéért állították fel ezen oltárt Iulius Valerianus és Aurelius Maximus, az aquincumi-i coloniának tanács-
tagjai.

Maximianus császár az, a kinck tulajdonképeni neve *Galerius* volt, de úgy látszik Diocletianus megadta neki a *Maximianus* nevet is. Császári méltóságot viselt, tehát *Augustus* címet, 305—311-ig, Maximinus pedig 307-ben jutott e méltóságra, előbb csak *Caesar* volt. Ezen körülményekből kitűnik, hogy a felirat 305—307. esztendőben készült. (3522. sz.).

14. E fogadalmi oltár találtatott ezelőtt egynehány évvel Érden, az uradalmi földeken és jelenleg is Érden van a tisztartói lak udvarában.

LIBERO
PARI · SAC
M · VP · QX
D R A T V S
DEC · MAO
Q Q · V · S · L · M

Olvasd: *Libero patri sac(rum) ; M(arcus) Ulp(ius) Quadratus dec(urio) m(unicipii)
Aq(uincensis) q(uin)q(uennalicius) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

M. Ulpius Qudratus az aquincumi municipium tanácstagja, volt quinquen-
nalis, *Liber patere*nek szentelte fogadalom következtében ezen oltárt. (Arch. Ért. X. k. 153. l.).

15. E felirat lelhelye ismeretlen, jelenleg Budapesten a Ferencz-József-
téren lévő Diana-fürdő lépcsőházában áll.

LIBEREI
AVCCI ·
SINE · CASE
XVIR · COL · AQ
PRO · SE · ET · SV
IS · V · S · L · M

Olvasd: *Liberei Aug(usto), C(laudius) S(e)neca sexvir col(oniae) Aq(uincensis) pro
se et suis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Claudius Seneca az aquincumi colonia sexvirje Libernek állította fel ezen oltárt, saját maga és hozzátartozóinak üdvéért.

Claudius Seneca sexvir Augustalis volt, tehát szabados, a ki tiszteletbeli, de nem valóságos hivatalt viselt, melylyel bizonyos kötelezettség, ünnepélyek (ludi) rendezése stb. volt egybekötve. (Mommsen R. St. R. III. 452—457. l.).

E felíratot I. Mommsennél III. 3467. sz.

16. E felíratot már Katancsich és barátja Jakossich ismerték és írták le; jelenleg a nemzeti múzeumban őriztetik.

DEAE · NEMESI AVG

PRO · SALVTE ♂

AVRELIAE AVDE

NTIAE · FILIAE

SVAE ET PRO SVA

INCOLVM · AVREL

AVDENTIVS · C · R · P

AQVI · E SACER PRO

VINCI LIBENTI ANI

MO SVSCEPTA ♂

∩ · CONPLEVIT

Olvasd: *Deae Nemesi Aug(ustae) pro salute Aureliae Audentiae filiae suae et pro sua incolum(itate); Aurel(ius) Audentius c(urator) r(ei) p(ublicae) Aqu(ncensis) et sacerdos provinci(ae) libenti animo suscepta [vo]t]a complevit.*

Aurelius Audentius, az aquincumi község gondnoka és alsó Pannonia papja a Nemesisnek tett fogadalmait, leányának Aurelia Audentiának üdvéért és saját épségben maradásáért, hálás lélekkel beváltotta a Nemesis Augusta Istennőnek. (3485. sz.).

17. E felirat Mátyás király idejében Budán a szent Háromság temploma előtt volt felállítva; azóta elveszett.

NYMPHIS

M · FONIACI

VS · VERVS · QQ

SACERDOTALIS

DIGNISSIMIS

MERITO

Olvasd: *Nymphis M(arcus) Foniacius Verus q(uin)q(uennalis) sacerdotalis, dignis-
simis merito.*

M. Foniacius Verus Aquincum quinquennialisa, ki egyszersemind a provincia papja is volt, a nympháknak szentelte ezen oltárt.

Foniacius az aquincumi coloniának quinquennialisa volt, tehát a censori teendőket végezte; miután minden ötödik évben szokták összeállítani a senatusnak — ordo — lajstromát, az ezt végző legmagasabb hivatalnok az ötödévi hivataloskodástól vette nevét — azért quinquennialis.

Foniacius azonban előzőleg már a provincia, t. i. Pannonia inferiornak főpapja, sacerdos-a volt és miután hivatalos éve letelt, megtartotta a *sacerdotalis* címet. Az ilyen sacerdos a tartomány leggazdagabb és legtekintélyesebb embereihez tartozott, kik római lovagok voltak vagy már hazájukban a legmagasabb hivatalokat viselték. Teendőjük volt a császárok cultusát intézni, a császár tiszteletére tartott ünnepélyeket vezetni. (Marq. IV, 504. l.)

A nympháknak bizonyosan azért szentelte az oltárt, mert Buda vidékének gyógyhatású forrásait használta és talán fel is épült vagy meg is javult egészsége (3488. sz.)

18. E felirat eredeti lelhelyét nem ismerjük; azelőtt *Migazzi* bibornok kertjében volt (Verőcze m.), jelenleg a nemzeti múzeumban őrzik.

SIL D/M
ACC·MAXI
MVS DIC
COL·AQ
VI·QQ·V
S L M

Olvasd: *Sil(vano) d[om]m(estico) Acc(ius) Maximus d[e]c(urio) col(oniae) Aquin-
censis) q(uin)q(uennalicius) p(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Accius Maximus az aquincumi colonia tanácsnoka, ki már a quinquennialisi hivatalt is viselte, a házat őrző Silvanusnak szentelte ezen oltárt.

Accius Maximus az aquincumi coloniának nem közönséges tanácsnoka volt, hanem olyan, a ki már hazájában a censori méltóságot, a quinquennialitas hivatalát is viselte és az a méltóság a legmagasabb volt, melyet tanácsnok elérhetett, azért Maximus is a legelső rangú tanácsnokok közé tartozott (3492. sz.)

19. E fogadalmi oltár Ó-Budán találtatott 1854-ben a Krempelmalom közelében lévő római fürdőben; jelenleg a nemzeti múzeumban őrzik.

SILVANODO
MESTIC SAC
L·SERAN·SEROT
INVS IIIII VIR·ADIL
DEC COL AQ
V S L M

Olvasd: *Silvano domestic(o) sac(rum) L(ucius) Seran(ius) Serotinus (sex)vir adl(ec-tus?) dec(urio) col(oniae) Aq(uincensis) v(otum) s(vloit) l(ibens) m(erito)*.

L. Seranius Serotinus, ki sexvir Augustalis volt és az aquincumi tanácsnak tiszteletbeli tagjává választatott, Silvanus domesticusnak szentelte fogadalom következtében ezen oltárt.

Serotinus mint az Augustales hat tagból álló testületének egyik tagja, libertinus, azaz rabszolgából lett szabad ember volt és ennek következtében a tanácsnak nem lehetett valóságos, hanem csak tiszteletbeli tagja és mint olyan bizonyos kitüntetésben és kötelességben volt része, de nem jogokban (3497. sz.)

20. E felirat 1882-ben találtatott Ó-Budán a Vörösvár felé vezető országút mellett a «Victoria» téglagyár telepén, a honnan a nemzeti múzeumba szállított s itt 14/1882. sz. a. van felállítva. Magassága 1'80 m., szélessége 0'80 m., vastagsága 0'15 m.

C·TIT·C·FIL·SERG·ANTONIVS
P·ECVLIARIS·DEC·COL·
S·EPT·AQ·ITEM·DEC·M·
S·ING·ORNAMEN·VM·
FORVS·REIPUBLICAE·
D D

A feliratot következőképen kell olvasni:

C(aius) Tit(ius), C(ai) fil(ius), Serg(ia)(tribu) Antonius P[ec]uliaris, dec(urio) col(oniae) Sept(imiae) Aq(uincensis) item dec(urio) m(unicipii) S[ing]l(idunensis), ornamentum forus reipublicae d(ono) d(edit).

E felirat cred *C(aius) Tit(ius) Antonius Peculiaris*től, a kinek a rendes három nevén kívül még egy negyedik neve is van: *Peculiaris*, a mi ép úgy

illik a második század végére vagy harmadik elejére, mint az a sajátság, hogy *Antonius* nem a nemzetség neve, hanem a családé. E *Peculiaris* atyja szintén *Caius* előnevet viselt.

A néven kívül még a *tribus* is meg van jelölve a feliraton, azaz azon törzs — más szóval alig lehet a *tribus* magyarázni — melyhez tartozott; mert minden római polgár egy ilyen törzshez volt beosztva és törzsével együtt gyakorolhatta régebben szavazati jogát. *Peculiaris* a *Sergia* tribushoz tartozott, de nem csak ő, hanem *Aquincum* is, mert a város tanácsnoka — ez volt *Peculiaris* — csak azon tribushoz tartozhatott, melyhez római szokás szerint, a város tartozott. E felirattól azt tudjuk meg, a mit eddig nem tudtunk biztosan, hogy *Aquincum* a *tribus Sergiához* volt beosztva.

Ugyancsak ezen *Peculiaris* volt *Singidunum* (Belgrad) *decurio*ja is, de nem egy időben. A tanácsnoki méltóság a római császárság idejében annyi teherrel járt, hogy márcsak ezen oknál fogva nem kívánta senki, hogy két községben egyszerre legyen *decurio*; de nem is lehetett, mert *decurio* csak a polgár, a *civis* lehetett, egy ember csak egy községnek lehetett polgára s egyszersmind *decurio*ja. Volt ugyan arra is eset, hogy olyan ember, a ki csak *lakos*, *incola*, de nem *civis* volt, a *decurio*i címmel meg lett tisztelve, a nélkül, hogy valóságos *decurio* volt volna, csak az *ornamenta decurionalia*-t kapta, ez azonban mindig meg van említve. Miután a mi feliratunkban *Peculiaris* egyszerűen *Singidunum decurio*jának mondatik, valósággal az is volt, de mielőtt *Aquincumban* letelepedett volna. A polgárok ilyen áttelepedése régebben csak császári engedéllyel történhetett, későbbben a helytartók intézkedtek az ilyen ügyben.

A végén azt mondja a felirat, hogy *Peculiaris* a község — itt *respublicának* mondatik — piacza, *forum*a számára valami dísz, *ornamentum*-ot adott ajándékba. Hogy mekkora volt ez az *ornamentum*, azt csak annyiban sejtethetjük, a mennyiben a felirat alatt egy négyszögű mélyedés látszik, melybe az illető *ornamentum* valószínűleg bele volt illesztve. Nem lehetett nagy és aligha nem bronzból készült. Hogy mi lehetett ezen *ornamentum*, arra nézve l. a 162. l.

A hely, melyen e feliratos kő a rajta lévő *ornamentum*mal állott, mint fellebb említettük, a község piacza, a *forum* volt, vagy a mint *Peculiaris* nevezi a *forus*, mely alak a későbbi időben többször fordul elő. Természetes, hogy *Aquincum* helyrajzára nézve nagyon fontos volna, ha tudnók, hogy hol állott e kő eredetileg; mert akkor tudnók azt is, hogy hol volt *Aquincum* piacza, a községnek központja.

De miután a *Victoria* téglagyár telepen találták, azon a tájon pedig *forum* aligha lehetett, *Aquincum* helyrajzára nézve csak azt az egyet tudjuk meg e felirattól, a mit úgy is tudunk, hogy a *coloniának* volt piacza.

21. E felirat a trinitariusok zárdája építéséhez a közel lévő szántóföldről bevitetett Ó-Budára, későbbben Budán az egyetem-téren (?) volt; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

C·IVLIVS SEVERVS OB HO
NOREM MAGISTERI
COLL·FABRVM SILANVM
PECVNIA SVA FECIT
MVCIANO ET FADIANO COS

C. Iulius Severus a kézművesek (ácsok, kovácsok stb.) testületének elöljárója lett és ezen megtiszteltetés viszonzásául egy Silanust állított fel Mucianus és Fabianus consulságában 201-ben Kr. u.

A Silanus, görögül Σειληνος, nem egyéb mint Marsyas, a kiről a görögök azt regélték, hogy Apollo istennel a zenében mert versenyezni, de legyőzve az isten által megnyúztatott. Marsyasnak szobra mint tudva van Rómában a forumon volt felállítva, és későbbben provinciális városokban is; képe előfordul a görög városok pénzein is és mindig jele annak, hogy az illető város bizonyos határig Rómával egyenlő rangú, abban a tekintetben t. i., hogy a *ius Italicum*-mal van felruházva, tehát földjeitől a polgárság nem fizet telekadót. Miután Septimius Severus ruházta fel Aquincumot colonia ranggal és Iulius Severus ezen császár idejében állította fel a Silanust, nagyon valószínű, hogy a colonia a *ius Italicum*ot kapta a császártól. Valószínű továbbá az is, hogy azon ornamentum, melyet *Antonius Peculiaris* a község piacán állított fel (l. a 20. számú feliratot), éppen mert a forumot díszítette, ilyen *Silanus* volt. (3;80. sz.)

22. E felirat ó-budai eredetű és már a múlt század második felében iratott le Macko által; későbbben a vámszedő hivatalban volt, jelenleg a nemzeti múzeumban van

C·CORNEL·CORINTHVS
OB AVGVSTALITATEM
SPLENDIDISSIMO·TEMPLM̄
II·PEP

Olvasd: C(aius) Cornel(ius) Corinthus ob augustalitatem splendissim[am?] templum iterum [r]e[fecit] ?

C. Corn. Corinthus mivel az augustalitas méltóságával felruházott a templomot ismét kitataroztatta.

Az augusztalításra nézve l. a 158. lapot. Hogy miféle templomról szól a felirat, azt nem tudjuk. (3577. sz.)

23. E felíratos kő Ó-Budán találtatott «Aquincum» téglagyár területén. Rómer behozatta 1869 február 9-én a nemzeti múzeumba. «A töredék, melynek kirugó részei mind lefaragvák, valami épülethez volt felhasználva. Így a felső keret közt létezett alakok is minden nyom nélkül tűntek el.» R.

SEP · VICTORINO
 Φ · DEC · COL · AQ ·
 ET · POTENTINE
 EIVS · ET · TENACI
 MIL · LEG · FIL · V

Olvasd: *Sep(limio) Victorino, (obito), dec(urioni) col(oniae) Aq(uincensis) et Potentini(a)e, (coniugi) eius et Tenaci, mil(itii) legionis, fil(io) v . . . .*

E sírkövet az elhunytak valamelyik rokona vagy örököse állíthatta fel és miután három személy van rajta megnevezve, legalább is három domborműves kép is volt eredetileg rajta.

Septimius Victorinus Aquincum decuriója volt; a második sorban álló első betű, Φ egy keresztül húzott o, mely *obitus*-t, *néhai*-t jelent. Neje volt *Potentina*; a *coniugi* szokás szerint el van hagyva. A harmadik ezeknek fia *Tenax*, katona, ki alkalmasint a második legio adiutrixban szolgált. Hogy mit jelentsen a 5. sor utolsó betűje: V, azt nem tudhatjuk, ha csak azt fel nem tesszük, hogy v(ivus) kezdő betűje; de ez esetben a 4. sorban *Tenaci* helyett *Tenax*-nak kellene állni, azt pedig nem lehet feltételezni.

E sír felíratot semmi esetre nem állíthatta *Victorinus* és *Potentina* fia, illetőleg *Tenax* testvére, mert nincsen semmi jele e rokonsági viszonyoknak, sem *parentibus*, sem *fratri* nem olvasható a felíraton s épen ezért valami távolabb álló egyéntől ered e síremlék.

E felíratot kiadta Rómer-Derjardius 171. szám alatt és Mommsen Eph. Ep. II. 707.

24. E sírkő 1888-ban találtatott házépítés alkalmából és Buresch György építőmester úr által a nemzeti múzeumba került s itt is van felállítva. A felírat felett egy meglehetősen durva készítményű domborműves mellkép van, mely a halottat akarja ábrázolni.

D   M
 FLOMATRONA
 QVIIIX ANNIS
 XLDIIS NVM
 PIITIIVS CLIM
 IINTINVS DIIC
 AQVIIS COI
 EACIENDVM
 CVRAVIT

A felirat legalább a Kr. utáni harmadik századból való, a betűk formája nem a rendes, a feliratokban használt, hanem hasonlít némileg a folyó írás betűk alakjához. A feliratot következőképen olvasom:

*D(is) m(anibus). Fl(avia) Matrona que v(i)x(i)l annis (quadraginta) dies... Num(eri-
 rius [vagy Num(isius)] Petilius Clementinus dec(urio) Aq(ui)ncens)is co(n)i(ugi)
 [f]aciendum curavit.*

Ekként olvasva a feliratot, a következő tartalma van: A halottnak a neve *Flavia Matrona*; — a FL után álló O betű feleslegesnek látszik, vagy legalább nem magyarázható; — e nő élt negyven évet, hogy hány hónapig, azt elhallgatja a felirat, a napok számát, mert ezt is szokás kitenni, ki is akarta tenni a kőfaragó, de elfelejtette vigyázatlanságból, csak ennyit vésett a kőbe, hogy: *dies* azaz *napot* t. i. élt. A követ pedig felállította, készítette = *faciendum curavit* a halottnak férje, kinek nevét véleményem szerint leghelyesebben úgy olvassuk, a mint feljebb megkísérlettem: *Num(erius) Petilius Clementinus*; e név teljesen megfelel a római szokásnak, mert első helyen van az előnév, *praenomen*, *Num(erius)* melyet már a köztársaság idejében használtak; azután a tulajdonképeni, a *nomen*, *Petilius*, mely a nemzetséget, a *gens*-t jelölte meg és végre a *cognomen* a család neve: *Clementinus*. Ez a rendes név ez esetben annál érdekesebb, mert a császárok alatt a második és harmadik században a nevek régi használata tűnedezett.

Ez a *Clementinus* pedig Aquincumnak decuriója volt; ezt a 6. és 7. sorban olvassuk: *DIIC AQVIIS*, a mi nem felel meg a rendes szokásnak, a mint a 19. sz. felirat mutatja: *dec(urio) col(oniaë) Aq(ui)ncensis*. A mi feliratunkban a *col(onia)* elmaradt, a mi szintén arra mutat, hogy a felirat a harmadik századból, vagy talán a negyedikből való, a mikor már a *coloniának* semmi jelentősége nem volt. Ezenkívül az *Aqu(incensis)* sincsen úgy kiírva, mint azt a fentebbi feliratban látjuk. (Arch. Ért. 3 18. 1.)

